

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LLIM
VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

I.f.n. dots. B.M.Babakulov.

I.f.n. dots. K.Sh.Yuldashev.

I.f.f.d. dots. Sh.S.Sharifov.

ZAMONAVIY IQTISODIY NAZARIYALAR

Samarqand davlat universiteti ilmiy Kengashi tomonidan 5A230101–«Iqtisodiy nazariya» magistratura mutaxassisligi talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

Samarqand – 2021

UDK 330.12(575.1)

KBK 65.02 uUz

B 79

Zamonaviy iqtisodiy nazariyalar. – Samarqand: SamDU nashri, 2021. – 168 bet.

Ushbu qo'llanma 5A230101 "Iqtisodiy nazariya" magistratura mutaxassisligi talabalari uchun mo'ljallangan namunaviy va ishchi dasturlari, O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi hamda Davlat ta'lim standarti asosida tayyorlangan.

O'quv qo'llanma mazmunini bayon etishda Prezident Sh.M.Mirziyoev asarlari, respublika qonunlari va boshqa me'yoriy hujjatlardan, mamlakatimizda nashr etilgan darslik hamda o'quv qo'llanmalardan, shuningdek, uning ilmiy va amaliy jihatdan mukammallik darajasini oshirish maqsadida monografiya, dissertatsiya va avtoreferatlar, statistik materiallardan keng foydalanilgan. Qo'llanma oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida dars beruvchi o'qituvchilar, aspirant, magistratura va bakalavriat talabalari, malaka oshirish instituti tinglovchilari uchun mo'ljallangan, undan bu fan bilan qiziquvchi barcha kitobxonlar ham foydalanishi mumkin.

Taqrizchilar:

O'quv qo'llanma SamDU Kengashining 2021 yil 30 noyabrdagi (5-sonli bayonnoma) yig'ilishi qarori bilan chop etishga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-7276-1-8

© Samarqand davlat universiteti, 2021

MUNDARIJA

KIRISH		5
I.	Kirish.Fanning nazariy mashg‘ulotlari mazmuni	6
1.1.	Fanning predmeti.	6
1.2.	Fanning o‘rganish uslubiyoti (metodologiyasi)	7
II.	Zamonaviy iqtisodiy konsepsiyalarning shakllanishi	13
2.1.	Zamonaviy iqtisodiy qarashlar va uning rivojlanish yo‘nalishlari.	13
2.2.	Avstriya maktabi uning xususiyatlari	16
2.3.	Kembridj maktabi A. Marshall ta‘limoti	20
2.4.	Lozanna maktabining xususiyatlari	22
III.	MARJINALIZM. IQTISODIY TA'LIMOTLARDA NEOKLASSIK YO'NALISHNING SHAKLLANISHI	29
3.1.	Marjinalizmning umumiy ta'rifi va rivojlanish bosqichlari	29
3.2.	Avstriya maktabi. Sub'ektiv - psixologik yo'nalish	31
3.3.	U.Jevons va L.Valrasning marjinalistik g'oyalari	36
IV.	Yangi klassik (neoklassik) iqtisodiy maktab va uning asosiy konsepsiyasi	42
4.1.	Alfred Marshallning iqtisodiy ta'limoti	42
4.2.	J.B.Klarkning iqtisodiy ta'limoti	46
4.3.	Vilfredo Paretoning umumiy iqtisodiy konsepsiyasi.	48
Vr.	Institutsionalizm yo‘nalishining vujudga kelishi va uning asosiy konsepsiyasi	52
5.1	Institutsionalizmning asosiy xususiyatlari	52
5.2	T.Veblen g'oyalari	56
5.3	J.Kommons qarashlari	57
5.4	Uesli Kler Mitchell g'oyalari.	58
5.5	Ijtimoiy-institutsional yo'nalish evolyusiyasi.	60
VI .	Jon Meynard Keyns konsepsiyasi va neokeynschilik	63
6.1.	J.M.Keynsning iqtisodiy ta'limoti.	63
6.2.	Keynchilar va neokeynschilar.	68
6.3.	Keynschilikning AQShdagi xususiyatlari.Iqtisodiy o'sish nazariyalari	71
6.4.	Keyns g'oyalarining hozirgi davrdagi ahamiyati.	72
VII	Nomukammal raqobat konsepsiyasi	73
7.1.	Nomukammal bozorning xususiyatlari.	73
7.2.	E.Chemberlinning monopolistik raqobat nazariyasi.	74
7.3.	J.Robinsonning iqtisodiy ta'limoti.	78
VIII	Neoliberalizm konsepsiyasining vujudga kelishi va uning asosiy yo‘nalishlari	81
8.1.	Neoliberalizmning umumiy xususiyatlari	81
8.2	Ijtimoiy bozor xo'jaligi konsepsiyasi	82
8.3	Chikago monetarizm maktabi	84
8.4	Neoliberalizmning boshqa oqimlari	85

IX	Zamonaviy iqtisodiy konsepsiyalar evolyutsiyasi	88
9.1.	Neoklassik sintez konsepsiyasining mohiyati	88
9.2.	Neoklassik sintez konsepsiyasining yangi versiyalari	88
9.3.	P.Samuelsonning «Ekonomiks» asaridagi g'oyalar	89
9.4.	Ekonometrikaning hozirgi zamon asosiy yo'nalishlari	92
X	Iqtisodiyot yo'nalishi bo'yicha Nobel mukofoti lauriatlari konsepsiyalari	98
10.1.	Neoklassik sintez tushunchasi.	98
10.2.	Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti sovrindorlari	100
XI	Transformatsiyalashuv davri konsepsiyalari	105
11.1.	Kishilik jamiyati taraqqiyotining amal qilishi va rivojlanishini belgilovchi asosiy omillar.	105
11.2.	«Iqtisodiy tizimlar transformatsiyalashuvi jarayonlari nazariyasi» kursining predmeti, vazifasi va bilish usullari.	111
11.3.	Jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini belgilash konsepsiyasi va mezonlari.	112
XII	O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish konsepsiyasi	119
12.1.	Bozor iqtisodiyotiga o'tish konsepsiyasining mohiyati	119
12.2.	O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li, huquqiy asoslari va bozor infratuzilmasining yaratilishi	130
12.3.	Ko'p ukladli iqtisodiyot va mulkdorlar tabaqasining shakllanishi	137
Xulosa		140
Atamalar lug'ati		143
Adabiyotlar ro'yxati		160

KIRISH

Iqtisodiyot baynalmilal xodisa bo'lib, uning oldida turgan vazifalar barcha xalqlar va mamlakatlar uchun bir xil, ammo ular rivojlanish davomida turlicha natijalarga erishganlar. Hozirgi davrda ham bozor iqtisodiyotining prinsiplari hamma uchun bir xil bo'lishiga qaramasdan natijalar turlichadir. XVIII asr oxirida klassik iqtisodiy maktab vakillari Adam Smit va David Rikardo obyektiv, ya'ni inson xohishiga bog'liq bo'lmagan, ammo ular tomonidan o'rganilishi mumkin bo'lgan qonunlar asosida amal qiluvchi xo'jalik tizimi to'g'risidagi ta'limotni yaratdilar. Ularning fikricha, davlatning iqtisodiy siyosati bu qonunlarga xilof bo'lmay, aksincha bu qonunlarga suyanishi kerak, ana shunda iqtisodiyot ravnaq topadi va aksincha. Demak, bu qonun va qonuniyatlarni bilish, ulardan amaliyotda to'g'ri foydalanish hayot talabi bo'lib bormoqda. Uzoq o'tmishdagi ko'pgina o'gitlar, hayotiy tajribalar, allomalarning fikri va g'oyalari hozirgi kunda asqotmoqda, ularni o'rganish va eng muhimi hayotga tadbiiq etish zarur.

Mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tgan O'zbekistonlik olimlar oldida, ko'pgina fanlar kabi, iqtisodiyot fani borasida ham katta ishlarni amalga oshirish vazifasi turibdi. Yangi dastur, o'quv qo'llanma va darsliklar yaratish muhimdir. Iqtisodiyot insoniyat tarixi kabi qadimiydir. Iqtisodiyotga oid fikr, g'oya, qarash, nazariya va ta'limotlar ham ko'p ming yillik tarixga ega. Lekin ularning asosiy qismi yozuv paydo bo'lganidan so'ng, yozma manbalardan bizgacha yetib kelgan. Bu manbalar, ulardagi g'oyalar avvalo insoniyatning muqaddas mulkidir, uni topish, o'rganish va kelajak uchun saqlash savobli bo'lsa, ulardagi nodir fikrlarni hayotga tadbiiq etish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi, katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Ayniqsa hozirgi davrda iqtisodiyot har bir inson hayotiga jo'shqinlik bilan kirib bormoqda va odamlar iqtisodiyot to'g'risida imkoni boricha ko'proq bilishga intilmoqdalar. Xo'sh, ummon kabi keng iqtisodiyot fanini o'rganishda nimadan boshlamoq kerak, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Bizningcha, bu ishni, shifokor davolanuvchini tuzatishni uning kasallik tarixidan boshlagani kabi, tarixdan boshlash zarur. Albatta, bugungi va ertangi kun muammolarini to'la hal etishda o'tgan asr iqtisodchilaridan barcha savollarga tayyor javob topish qiyinligi aniq, ammo o'tgan donishmandlarning fikr-mulohazalari hozirgi va kelajak to'g'risida to'g'ri xulosa chiqarish uchun yaxshi imkoniyat beradi. aniqrog'i, *velosipedni qayta kashf qilishga* xojat qolmaydi, tarixiy tajriba shunisi bilan ham qimmatlidir.

1-MAVZU. KIRISH. FANNING NAZARIY MASHG‘ULOTLARI MAZMUNI RELA:

- 1.1. *Fanning predmeti.*
- 1.2. *Fanning o‘rganish uslubiyoti (metodologiyasi)*

1.1. Fanning predmeti

«*Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q*» degan edi O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti, akademik I.A.Karimov. Har qanday tarixni o‘rganish avvalo hozirgi kun va kelajak uchun ahamiyatlidir. Taniqli yozuvchi va adibimiz Abdulla Qodiriy aytganidek: «*Moziyga qarab ish tutish xayrlidir*». Shu sababli iqtisodiy ta‘limotlar tarixini o‘rganish katta nazariy, amaliy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiyot tarixi (xalq xo‘jaligi tarixi) va iqtisodiy ta‘limotlar tarixi iqtisodiyot fanining faktologiya va metodologiya asoslarini ta‘minlovchi va yaratuvchi asos sifatida ahamiyatlidir. Shu sababli bu fanlar iqtisodiyot fanining ajralmas va tarkibiy qismidir.

Ayniqsa hozirgi davrda iqtisodiyot har bir inson hayotiga jo‘shqinlik bilan kirib bormoqda va odamlar iqtisodiyot to‘g‘risida imkoni boricha ko‘proq bilishga intilmoqdalar. Xo‘sh, ummon kabi keng iqtisodiyot fanini o‘rganishda nimadan boshlamoq kerak, degan savol tug‘ilishi tabiiy.

Bizningcha, bu ishni, shifokor davolanuvchini tuzatishni uning kasallik tarixidan boshlagani kabi, tarixdan boshlash zarur. Albatta, bugungi va ertangi kun muammolarini to‘la hal etishda o‘tgan asr iqtisodchilaridan barcha savollarga tayyor javob topish qiyinligi aniq, ammo o‘tgan donishmandlarning fikr-mulohazalari hozirgi va kelajak to‘g‘risida to‘g‘ri xulosa chiqarish uchun yaxshi imkoniyat beradi. aniqrog‘i, *velosipedni qayta kashf qilishga* xojat qolmaydi, tarixiy tajriba shunisi bilan ham qimmatlidir.

Ammo shunday bo‘ldiki, oxirgi 25-30 yil davomida bu fanlarga kam e‘tibor berildi, xatto katag‘onga uchradi, faqat mustaqillik yillari bu fanni oliy o‘quv yurtlarida qaytadan o‘qitish boshlandi. Bu o‘z-o‘zidan bo‘lgani yo‘q, albatta.

Sho‘rolar tuzumi davrida ko‘pgina fanlar, shu jumladan, iqtisodiyot fani sinfiylik, partiyaviylik mafkurasi asosida o‘rganildi, marksizm-leninizm g‘oyalari birdan-bir to‘g‘ri ta‘limot deb qabul qilindi va barcha masalalar yechilgan, tarixga, uzoq o‘tmishga hych qanday xojat yo‘q, degan umumiy kayfiyat yuzaga keldi. Sosialistik va kommunistik jamiyat qurishda dasturilamal bo‘lgan mafkuraga muqobil, muxolif bo‘lgan barcha fikrlar tanqidga uchradi; asosiy e‘tibor markscha-lenincha, iqtisodiy ta‘limotni o‘rganishga, kapitalizm, bozor munosabatlarining kelajagi yo‘qligini zo‘rma-zo‘raki «isbotlash»ga qaratildi.

Ammo bu yo‘l tarix sinovidan o‘tmadi. Iqtisodiyotda sinfiy, mafkuraviy tamoyillar ertaklardagi qum saroylari kabi vayron bo‘la boshladi. Tabiatning yomon ob-havosi bo‘lmaganidek, tarix ham bo‘lib o‘tgan yaxshi yoki yomon voqyealar uchun hych kim oldida tavba-tazarru qilmaydi.

Hozirgi davr olimlari avvalgi mualliflardan ko'ra ko'proq biladilar, bu obyektiv jarayon, ammo shunisi ham ayni haqiqatki, biz ular tufayli ham shu narsalarni bilamiz.

Yana shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, sobiq SSSR davrida qaysi fanni o'qish, qanday dastur va darslik asosida o'qitish «markaz»ning to'la ixtiyorida bo'lgan. Tarjima qilish ham shu yo'sinda olib borilgan. Oxir-oqibat o'zbek tilida biror jiddiy asar yaratishga yo'l berilmagan. Ayniqsa, Sharq, xususan o'rta osiyolik olimlar, donishmandlar va allomalarning iqtisodiyot va boshqa fanlarga qo'shgan hissasi doimo kamsitib kelingan.

Mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tgan O'zbekistonlik olimlar oldida, ko'pgina fanlar kabi, iqtisodiyot fani borasida ham katta ishlarni amalga oshirish vazifasi turibdi. Yangi dastur, o'quv qo'llanma va darsliklar yaratish muhimdir. Iqtisodiyot insoniyat tarixi kabi qadimiydir. Iqtisodiyotga oid fikr, g'oya, qarash, nazariya va ta'limotlar ham ko'p ming yillik tarixga ega. Lekin ularning asosiy qismi yozuv paydo bo'lganidan so'ng, yozma manbalardan bizgacha yetib kelgan. Bu manbalar, ulardagi g'oyalar avvalo insoniyatning muqaddas mulkidir, uni topish, o'rganish va kelajak uchun saqlash savobli bo'lsa, ulardagi nodir fikrlarni hayotga tadbiiq etish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi, katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Iqtisodiyot baynalmilal xodisa bo'lib, uning oldida turgan vazifalar barcha xalqlar va mamlakatlar uchun bir xil, ammo ular rivojlanish davomida turlicha natijalarga erishganlar. Hozirgi davrda ham bozor iqtisodiyotining prinsiplari hamma uchun bir xil bo'lishiga qaramasdan natijalar turlichadir. XVIII asr oxirida klassik iqtisodiy maktab vakillari Adam Smit va David Rikardo obyektiv, ya'ni inson xohishiga bog'liq bo'lmagan, ammo ular tomonidan o'rganilishi mumkin bo'lgan qonunlar asosida amal qiluvchi xo'jalik tizimi to'g'risidagi ta'limotni yaratdilar. Ularning fikricha, davlatning iqtisodiy siyosati bu qonunlarga xilof bo'lmay, aksincha bu qonunlarga suyanishi kerak, ana shunda iqtisodiyot ravnaq topadi va aksincha. Demak, bu qonun va qonuniyatlarni bilish, ulardan amaliyotda to'g'ri foydalanish hayot talabi bo'lib bormoqda. Uzoq o'tmishdagi ko'pgina o'gitlar, hayotiy tajribalar, allomalarning fikri va g'oyalari hozirgi kunda asqotmoqda, ularni o'rganish va eng muhimi hayotga tadbiiq etish zarur.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi deyarli to'rt ming yillik rivoji davomida bir qancha bosqichlarni bosib o'tdi. Ularning turli yo'nalishlari va maktablari mavjud.

Hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasidagi 60 dan ortiq oliy o'quv yurtlarining ko'pchiligida, iqtisodiyot universiteti, instituti, ayrim fakultet va guruhlarida iqtisodiy zarur fan sifatida o'qitilmokda. Ayrim akademiya, kollej, iqtisodiy yo'nalishdagi lisey, o'rta maktablarda «Iqtisodiyot tarixi» va «Iqtisodiy ta'limotlar tarixi» ham maxsus fan sifatida o'qitilmokda. Ammo bu fanlarni o'qish va o'qitish bilan bog'liq bo'lgan uslubiy ishlar aslini olganda bir kafedrada olib borilmoqda.

1.2. Fanning o'rganish uslubiyoti (metodologiyasi)

Kurs iqtisodiy fanlar tizimida muhim o'rinni egallaydi.

Insoniyat o'zining ko'p ming yillik tarixi davomida katta iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Har bir davrda u yoki bu mamlakatda ayrim shaxslar (olim yoki hoqimlar) tomonidan shunday iqtisodiy ahamiyatga molik fikr, g'oya, nazariya, konsepsiyalar ilgari surilgan va amalga oshirilganki, bir holda shular tufayli davlat va xalqlar ravnaq topgan, ba'zida tushkunlikka uchragan. Ana shu iqtisodiy g'oyalarni har tomonlama chuqur o'rganish, tahlil etish, ular orasidan umumbashariy ahamiyatlilarini ajratib olib, hozirgi davrga, ya'ni hayotga tadbiq etish nihoyatda ham amaliy, ham nazariy foydalidir, chunki ularda ko'p yillik tajriba mujassamlashgan bo'ladi.

Fanning *predmeti bo'lib*, ma'lum davrlardagi u yoki bu ijtimoiy qatlamlar, insonlar manfaatini ifoda etuvchi iqtisodiy g'oyalar va ijtimoiy konsepsiyalarning vujudga kelishi, rivojlanishi va almashinuvining tarixiy jarayoni hisoblanadi.

Bu g'oyalar ayrim iqtisodchi olimlar, nazariy maktablar, oqimlar va yo'nalishlarga tegishlidir. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi mustaqil fan sifatida eng qadimgi davrdan boshlab to hozirgi zamongacha vujudga kelgan asosiy iqtisodiy fikr, g'oya, qarash, nazariya va ta'limotlarni o'z ichiga oladi.

Metodik jihatdan bu fan iqtisodiy tahlilning ilg'or metodlari yig'indisidan iborat bo'lib, tarixiy, induksiya, mantiqiy abstraksiya va boshqa usullardan keng foydalanadi.

Ushbu fan «Iqtisodiy nazariya» fani bilan chambarchas bog'liq, lekin undan katta farq qiladi. «Iqtisodiy nazariya» fanida eng muhim iqtisodiy kategoriyalarning so'nggi davr uchun tahlili beriladi, ammo bu nazariyalar har doim ham turg'un bo'lmaydi va vaqt davomida, ayniqsa keskin o'zgarishlar davrida evolyusiyada bo'ladi. «Iqtisodiy ta'limotlar tarixi» fanida ayrim olimlar, davlat arboblari tomonidan ilgari surilgan g'oya, qarash, nazariya, qonun, ta'limot, konsepsiyalar insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi ijtimoiy qatlamlar, sinflar va boshqa guruhlarning manfaatlari nuqtai nazaridan tarixiy rivojlanishi tadqiq etiladi.

Bu fan boshqa iqtisodiy va tarixiy, ayniqsa iqtisodiyot nazariyasi fani bilan bevosita bog'liq. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi ancha keng davrni qamrab olgan va mustaqil harakterga ega. Bu fanni o'rganish orqali ekonomiks, xalq xo'jaligi tarixi, iqtisodiy tarix va iqtisodiy konsepsiyalar hamda aniq iqtisodiy predmetlarni o'zlashtirish osonlashadi, u yoki bu iqtisodiy o'zgarishning shart-sharoitlari va oqibatlarini taxlil etishga katta ko'mak beradi.

Masalan, bizga bugun yangidek tuyulgan bozor iqtisodiyoti to'g'risidagi fikrlar *Adam Smit* tomonidan 1776 yili chop etilgan «*Xalqlar boyligi*» asarida asosan to'la tahlil etib berilgan. Ba'zi iqtisodiy g'oyalar esa qadimdan ma'lum. Ularni o'rganish va eng muhimi hayotga tadbiq etish yaxshi samara beradi, ko'p hollarda *Amerikani yangidan kashf etishga* xojat qolmaydi.

Fanni o'rganish manbalari

Fanni o'rganish manbalari turli tuman bo'lib, qadimgi arxeologik topilmalar, moddiy ne'matlar, qoya va bino devorlaridagi rasmlar, chizmalar va xalq og'zaki ijodi namunalari muhim ahamiyatga ega. Ammo bu fanning eng muhim manbalari bo'lib, qo'lyozmalar, davlat arboblari, olim, donishmand, mutafakkirlarning yozib

qoldirgan kitoblari xalq qiluvchi o'rinni egallaydi. Jahon iqtisodiy tafakkurida qadimgi qo'lyozmalar o'ta ahamiyatlidir. Masalan, O'zbekiston fanlar akademiyasi sharqshunoslik institutida arab, fors, qadimgi turk tillarida yozilgan yigirma besh mingdan ortiq qo'lyozma mavjud. Lekin bu qo'lyozmalarni o'rganishda ma'lum obyektiv va subyektiv kamchiliklar mavjud. Xuddi sutning qaymog'ini olish oson bo'lganidek, bu qo'lyozmalardagi ensiklopedik g'oyalardan muhimlarigina o'rganilgan, iqtisodiyot tafakkuri bilan bog'liq bo'lgan materiallar hali o'z tadqiqotchilarini kutib yotibdi. 1997 yili va 2002 yili nashr etilgan kitoblarimizda va 2004 yili chiqqan monografiyada O'rta Osiyo mutafakkirlarining iqtisodiy g'oyalari ma'lum darajada o'z aksini topgan. Asosiy iqtisodiy g'oyalar, ayniqsa hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlari ma'lum shaxslar tomonidan yozilgan asarlari orqali bizgacha yetib kelgan, ularni o'rganish, taxlil qilish, xulosa chiqarish orqali iqtisodiy ta'limotlar majmuasi yuzaga kelgan.

Yetakchi g'arb olimlari ko'p hollarda bir nechta buyuk shaxsning g'oyalariga alohida urg'u berishadi: bu *Smit, Marks, A.Marshall* va *Keyns*dir.

Bu olimlarning iqtisodiy g'oyalarida mavjud ta'limotlarning ko'pchiligi o'z **in'ikosini (aksini)** topgan va ular jahon iqtisodiy g'oyalari rivojiga alohida hissa qo'shgan shaxslardir.

Ilmiy davrlash

Iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'rganishda ma'lum davrlash tizimidan foydalaniladi.

Taniqli iqtisodchi olim J.K.Gelbreyt: «Amalda iqtisodiy g'oyalar o'z davri va vujudga kelish joyining maxsuli bo'lib, ular bilan chambarchas bog'langandir; bu g'oyalarni ular tushuntirib berayotgan dunyodan mustaqil ravishda ajratib qarash mumkin emas; bu dunyo esa doimo o'zgarishda bo'ladi, agar bu g'oyalar o'z maqsadlariga to'la javob berishni ko'zlasalar, doimo shunga mos ravishda o'zgarib turishlari kerak», deb yozgan edi.

Kapitalizm, bozor munosabatlari davrida xo'jalik va ijtimoiy hayotda baynalmilallik (internasionalizm) kuchayganligi tufayli, iqtisodiy fikrning rivojlanishi ham yagona jahon jarayoniga aylana boshladi. Oqibatda, klassik iqtisodiy maktab asoschilari V.Petti, A.Smit va D.Rikardoning qarashlari qisqa vaqt ichida butun jahonga ma'lum bo'ldi, vaholanki undan avvalgi ko'pgina nazariyalar ayrim mamlakatlarda ko'pchilikka ma'lum bo'lmasdan «o'lik mol» sifatida yotgan.

G'arb mamlakatlarida yuzaga kelgan «Ekonomiks» va boshqa tadqiqotlar barchaning diqqat-e'tiborini jalb qilmoqda.

Qadimdan to hozirgi davrgacha minglab turli-tuman iqtisodiy g'oya, qarash, konsepsiya, nazariya, ta'limotlar vujudga kelganligi aniq. Ularning barchasini to'la o'rganish alohida mavzu, maxsus muammo. Shu maqsadda yangi-yangi tadqiqotlar olib borish, tahlil etish va umumlashtirib e'lon qilish zarur, bu yaqin kelajak vazifasi sifatida qabul qilinishi mumkin.

Ammo hozirgi davrgacha jamlangan barcha iqtisodiy g'oyalarni ma'lum sistemaga solish va shu asosda o'rganish maqbuldir. Ammo o'tgan davr hodisalari va g'oyalarini hozirgi zamon qarashlari «qolipi»ga zo'rma-zo'raki kelishtirish,

moslashtirish mumkin emas. Bu tarixni vulgar zamonaviylashtirishga, o'rganilayotgan davrning xususiyatlarini inkor etishga olib keladi.

Bu fan doim rivojlanishda bo'lib, bir-birini to'ldiruvchi evolyusion (mavjud g'oyalarning yanada chuqurroq takomillashuvi) va inqilobiy (butunlay yangicha konsepsiyalar vujudga kelishi) yo'llari mavjud. Inqilobiy o'zgarishga misol sifatida A.Smit va uning izdoshlari g'oyalari, marjinalistik to'ntarish, yangi klassik yo'nalish (A.Marshall), J.M.Keynsning iqtisodiy qarashlarini keltirish mumkin. O'tish davri iqtisodiyoti bo'yicha g'oyalar hozirgi davrning muhim qarashlari majmuasiga kiradi va nihoyatda dolzarbdir, bu masala bizda O'zbekiston misolida qarab chiqildi.

Taniqli davlat arbobi Uinston Cherchill (1874-1965) «Qayerga borishimizni bilish uchun, qayerdan chiqqan ekanligimizni bilishimiz kerak», deb aytgan edi. Bu g'oya nihoyatda ahamiyatli bo'lib, bosib o'tilgan yo'lni to'g'ri baholash va kelajak istiqbolini ko'zlash hakida gap boradi.

Iqtisodchilarning tadqiqotlaridagi asosiy bosh g'oya - jamiyat, insoniyat, ayrim shaxslarning boyligi masalasidir. Maqsad bir, lekin unga eltadigan yo'llar nihoyatda xilma-xil ekanligini ko'ramiz. Ilk kapitalistik munosabatlar vujudga kelgan davrgacha (XV asr) bo'lgan iqtisodiy g'oyalardagi umumiylik shuki, barcha donishmandlar va ularning yozgan asarlarida mehnat va yer boylikning asosiy vositasi ekanligi turli yo'llar bilan talqin etiladi, ularda ishlab chiqarish sohasi asosiy deb hisoblangan.

XV-XVII asrlarda (qisman XVIII asr boshlarida) yangi iqtisodiy ta'limot - **merkantilizm** vujudga keldi. Merkantilizm to'g'risida qisqa ma'lumot beradigan bo'lsak, uning mohiyati iqtisodiy siyosatda mamlakatda va davlat xazinasida nodir metallarni ko'proq to'plash, ta'limotda esa muomala (savdo, pul oboroti) sohasidagi iqtisodiy qonuniyatlarni izlashdir, ya'ni avvalgi davrdagi g'oyalardan keskin farq qiladi.

Keyingi muhim o'zgarish, bu klassik iqtisodiy maktabning yuzaga kelishidir (XVIII asr). Bu iqtisodiy ta'limot ichida **fiziokratizm** ham vujudga keldiki, uning umri uncha uzoq bo'lmadi. Klassik maktab g'oyalari hozirgi davrda ham turli shakllarda qayta namoyon bo'lmokda (neoklassik, liberal, neoliberal...). Marks nomi bilan bog'liq bo'lgan marksizm ta'limoti (nobo'zor iqtisodiyot) ham tarixda muhim o'rinni egallaydi. Hozirgi davrda bu ta'limot to'g'risida imkoni boricha gapirmaslikka va ayniqsa yozmaslikka harakat kuchayib bormoqda, ko'proq uning faqat salbiy tomonlarini tilga olish «**moda**»ga kirgan. Bunda «jon» bor albatta, shuni 1917 yili Rossiyada boshlangan marksizmni hayotga tadbiiq etish jarayoni samarasiz tugadi. Keyinchalik shu yo'lga o'tgan bir qancha mamlakatlarda ham eksperiment samarasiz yakunlandi. Lekin tarix uchun insoniyatga bu sabok juda muhim, shu sababli uni chetlab o'tish adolatdan emas, deb hisoblaymiz. Xayoliy sosialistlar va markschilarning iqtisodiy g'oyalari ham o'rganilishi zarur.

XIX asr 2-yarmida avvalgi g'oyalarga, marksizmga muholif ravishda vujudga kelgan va umumlashtirilgan holda **marjinalizm** deb ataladigan ta'limot hozirgi zamonning asosiy iqtisodiy g'oyasi xisoblanadi. Lekin shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, biror ta'limot doimo sof holda amalda deyarli qo'llanilmaydi. Har bir ta'limotning ko'plab turli oqim va yo'nalishlari mavjud.

Odatda sof erkin bozor munosabatlari deyarli uchramaydi. Bozor munosabatlarining unsurlari, ular o'rtasidagi nisbat ham doimo o'zgarib turadi. Demak, iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining muhim xususiyatlaridan biri, bu uning doimo harakatda, o'zgarish, rivojlanishda ekanligidir. Bir mamlakat chegarasida iqtisodiy ta'limot ta'siri ostida iqtisodiy siyosat har doim rivojlanishda bo'lishi kerak.

90-yillarda tarixiy jarayonlarda yana bir holat qayd etilmokda. Bu «sotsialistik» deb atalgan va iqtisodiyoti ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan («rejali iqtisodiyot» ham deyiladi) mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish davri amalga oshmoqda («o'tish iqtisodiyoti» deb ham nomlanadi). Bu tarixda birinchi marta ro'y bermokda, oxirgi un yilliklar tajriba bor. Ammo bu holat ko'p munozaralarga sabab bo'lmokda.

Fanni o'rganish vazifasi va ahamiyati

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining boshqa fanlardan farqli yana bir muhim xususiyati shuki, har bir g'oya, ta'limot uni yaratgan bir yoki bir guruh insonlar, olimlar, davlat rahbarlarining faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda beriladi.

Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti laureati **Milton Fridmenning** fikricha, fanni o'rganishda olimlarning «avtobiografiya va biografiyalariga murojaat qilish, shu yo'l bilan olimlarni aforizm va misollar yordamida rag'batlantirish kerak, faqat sillogizm (deduktiv fikrlash) va teoremlar bilan cheklanmaslik zarur».

Sharq, xususan Markaziy Osiyo donishmandlarining iqtisodiy g'oyalarini o'rganish, aslini olganda, endi boshlandi, shu sababli ma'ruzalar bu b8limi yangi materiallar bilan to'lib borishiga ishonchimiz komil.

Yetakchi mamlakatlar taraqqiyotining asosiy omillaridan biri, bu davlatlar iqtisodiyotining bo'layotgan o'zgarishlarga tez adaptasiyasidir, ya'ni moslashuvidir.

AKSh davlati tarixida qisqa vaqt davomida iqtisodiy siyosat bir necha bor almashdi va iqtisodiy ravnaq saqlab qolindi. **Buyuk depressiya** (1929-1933 yy.)dan keyingi davrda AQSh prezidenti **D.Ruzvelt** «yangi yo'l» kursi bilan J.M.Keynsning iqtisodiy g'oyalarini amalda qo'lladi (davlatning iqtisodiyotdagi roli keskin oshdi, vaholanki undan avvalgi yillari xususiy mulk (99 foiz) asosiy va yetakchi bo'lgan). Keyinroq prezident R.Reygan davrida davlatning iqtisodiyotdagi roli ancha kamaytirilib, liberal (erkin) iqtisodiyotga keng yo'l ochib berildi (**reyganomika**), oqibatda bu prezident davrida qo'shimcha 14 million kishi tadbirkorligiga yo'l ochib berildi, yangi-yangi millionerlar vujudga keldi. Xuddi shunday holat B.Klinton prezidentlik davrida ham qayd etildi.

Buyuk Britaniya iqtisodiyotida ham buni ko'rish mumkin (**tetcherizm**). Iqtisodiy siyosat va iqtisodiy g'oyalarning bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini isbotlovchi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Ayniqsa, «**sotsialistik**» deb atalgan rivojlanish yo'lidan voz kechmagan Xitoy va Vyetnam davlatlarining iqtisodiy taraqqiyoti ham diqqatga sazovordir. Bozor iqtisodiyoti unsurlarining keng rivojlanishiga imkon beruvchi iqtisodiy islohotlar tufayli katta yutuqlarga erishildi.

Ikkinchi jahon urushi tufayli ikkiga ajratilgan GFR va GDRlarning bu davlatlar qayta birlashgandan keyingi iqtisodiy rivoji ham juda ibratlidir.

«Sosialistik» lager vakillari ichida yetakchi bo'lgan GDRning to'la erkin bozor munosabatlariga o'tishi uchun xiyla katta mablag' va vaqt talab etilishi aniq bo'lib qoldi. Vaholanki, Rossiyaning taniqli iqtisodchi olimlari bozor iqtisodiyotiga o'tishning «500 kunlik», xatto «100 kunlik» dasturlarini taklif etdilar (Shatalin, Yavlinskiy...). Bu yo'l o'zini oqlamadi.

Zamonaviy iqtisodiy nazariyalar, balki boshqa fanlarga ham xos bo'lgan yana bir xususiyat shuki, iqtisodiy g'oyalar doimo dialektik rivojlanishda bo'lib, ularning tahliliga so'nggi nuqta quyish qiyin. Bundan bir necha yuz yil avval yuzaga kelgan fikr va g'oyalarning ma'nosi ustida tortishuv va baxslar hali ham davom etib kelmokda. Masalan, xanuzgacha K.Marksning qiymat (ruscha - «stoimost») to'g'risidagi fikri aslida qimmat (ruscha - «sennost») bo'lgan, degan fikr mavjud. Marks asarlarini nemis tilidan tarjimada yo'l qo'yilgan xato tufayli jiddiy tushunmovchilik yuzaga kelgan, deyilgan (Blaug M. Ekonomicheskaya mysl v retrospektive.M. ,1994).

Bu fan tarixi shuni aniq isbotlamoqdaki, ko'pgina iqtisodiy g'oyalar obyektiv xo'jalik amaliyoti bilan chambarchas bog'liq. Ko'pgina olimlar avvallari (hozir ham uchrab turadi) o'z qarashlarini mutloq universal bekami-ko'st deb ko'rsatishga uringanlar. Albatta, «abadiy» qonuniyatlar ham mavjud bo'lib, ularni istalgan tizimda kuzatish mumkin, ammo ko'p hollarda olimlar bugungi haqiqatning tarixiyligini ilg'ab olishga har doim qodir emas.

Yana bir muhim masala ustida to'xtab o'tish kerakki, avval yuzaga kelgan iqtisodiy g'oyalarga shu kungi o'lchovlar bilan baho beriladi va odatda ilgarigi g'oyadagi «xato» va «kamchilik»lar aniqlanib, yangi g'oyaning undan afzalligi «isbotlanadi».

Bunda dialektik mantiq bor albatta, lekin yuqorida ta'kidlanganidek, avvalgi g'oyalar tufayli odatda yangi g'oyalar yuzaga keladi, shuning uchun bu g'oya «yaxshi», unisi «yomon» kabi baholash adolatdan bo'lmaydi. A.Smitning mashhur asarida o'zidan avvalgi davrda yuzaga kelgan antik dunyo, merkantilizm, fiziokratizm ta'limotlari tahlil etilgan, Yevropaning iqtisodiy tarixi sinchiklab o'rganilgan va yangi goya vujudga kelgan.

Tayanch tushuncha va iboralar

Iqtisodiy g'oya, qarash, nazariya, qonun, konsepsiya, ta'limot; fan predmeti; uslubi (metodi); manbalar; ilmiy davrlash; merkantilizm; klassik maktab; sosialistik yo'nalish; marjinalizm; o'tish davri iqtisodiyoti.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. «Iqtisodiy ta'limotlar tarixi» fanining o'rni nimadan iborat?
2. Mazkur fanning predmeti nima?
3. Bu fanni o'rganish uslubi qanday?
4. Fanning asosiy manbalarini ta'riflab bering
5. Ushbu fanning ilmiy davrlash uslublari nimadan iborat?
6. Bu fanni o'rganishning asosiy vazifasi va ahamiyatini izohlab bering?
7. Dastlabki iqtisodiy g'oyalar qachon va qayerda paydo bo'la boshladi?

Asosiy adabiyot

Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., 1998

Qur'oni Karim. T., Cho'lpon. 1992

Temur tuzuklari. T., 1991

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Darslik. T., 2002 (1- 4- boblar)

Razzoqov A, Toshmatov Sh, O'rmonov N. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. O'quv qo'llanma. T., 1997

Razzoqov A, Toshmatov Sh, O'rmonov N. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Darslik. T., Moliya, 2002

2-MAVZU. ZAMONAVIY IQTISODIY KONSEPSIYALARNING SHAKLLANISHI

REJA:

2.1. Zamonaviy iqtisodiy qarashlar va uning rivojlanish yo'nalishlari.

2.2. Avstriya maktabi uning xususiyatlari

2.3. Kembridj maktabi A. Marshall ta'limoti

2.4. Lozanna maktabining xususiyatlari

2.1. Zamonaviy iqtisodiy qarashlar va uning rivojlanish yo'nalishlari.

XIX asrning 70-yillaridan boshlab «siyosiy iqtisod» atamasi «iqtisod» tushunchasiga almashtirila boshlandi. Mazmunan iqtisodiyot nazariyasida yangi yo'nalish «ekonomiks» (inglizcha “economics” – iqtisod, xo'jalik hayoti, iqtisodiy fan) shakllandi, u fan sifatida xo'jalikni rivojlantirish qonunlarini o'rgatishni anglatadi.

Shu sababli, bu davrdan qator g'arb mamlakatlarida yangi iqtisodiy konsepsiyalar paydo bo'ldi va mustahkamlandi. Ularda qiymatning mehnat nazariyasini inkor qilish asosida nazariy fanni uning ijtimoiy muammolaridan ozod qilishga urinishlar kuzatildi. Fan tadqiqot markaziga ijtimoiy va tarixiy mazmundan mahrum qilingan bir qator umumiy prinsiplar qo'yildi. Bular: iste'mol jarayonida iqtisodiy ne'matlar subyekt nafli pasayib borish prinsipi; iqtisodiy muvozanatlik qoidalari va boshqalar.

Iqtisodiyot nazariyasining bosh muammosi ishlab chiqarishning mavjud omillari (mehnat, kapital, yer)dan foydalanishning muqobil imkoniyatlaridan tanlashda muammoning ijtimoiy mazmunidan ozod qilingan «texnologiya» bo'lib qoldi. Diqqat markazga iqtisodiyotning bozor mezonlariga binoan samarali faoliyat qilish masalasi chiqadi. Har bir iqtisodiyot subyekti imkoniyatlar cheklanganlik muammosiga to'qnash keladi. Shundan kelib chiqib, fan jamiyat cheklangan resurslardan nima, qanday va kim uchun ishlab chiqarish muammosini qanday hal qilish mumkinligini tadqiq qiladi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab «marginalizm» deb atalgan oqim vujudga kelib, shakllana boshladi. U fransuzcha “marginus” so'zidan olingan bo'lib, «keyingi qo'shilgan», degan ma'noni beradi. Uning asoschilari Avstriya iqtisodiy maktabining namoyondalari Karl Menger (1840-1921), Fridrix fon Vizer

(1851-1926), Bem Bavrek (1851-1914) hamda ingliz iqtisodchisi Uilyam Stenli Jevons (1835-1882) bo‘lib, ular tomonidan keyingi qo‘shilgan **tovar nafliligining**, mehnat yoki resurs unumdorligining pasayib borishi, keyingi xarajat kabi nazariyalar ishlab chiqildi. Bu oqim iqtisod fanida yangi yo‘nalish neoklassik, ya‘ni yangi klassik deb nom oldi. Mazkur nazariyaning yirik namoyandalaridan biri A.Marshall bo‘lib, u iqtisodiy jarayonlarning uzviy bog‘lanishi va uning nisbatlarini ishlab chiqishga harakat qildi, bozor muvozanati va narxni aniqlovchi omillar talab va taklifdan iborat deb qaraydi. Bu nazariy yo‘nalishning namoyandalaridan biri Shveysariya iqtisodchisi Leon Valras (1834-1910) bo‘lib, u umumiy iqtisodiy muvozanat modelini ishlab chiqishga harakat qildi.

Neoklassiklar o‘zlarini A.Smit va boshqa liberal iqtisodchilarning izdoshlari deb hisoblab iqtisodiy erkinlik va davlatning bozor mexanizmiga aralashmaslik prinsiplarini qo‘llab chiqadi. Ularning bosh g‘oyasi **shundan iboratki**, bozor iqtisodiyoti muvozanatlikni o‘z-o‘zicha tartibga solish va qo‘llab-quvvatlashga **layoqatli**, davlat faqat bozorning faoliyat qilishi uchun shart-sharoit yaratishi zarur. Neoklassik oqim tarafdorlari o‘zlarining tadqiqot predmeti sifatida ijtimoiy tashkil qilinish shaklidan qat’i nazar “sof iqtisodiyot” va shaxsiy manfaatga asoslangan bozor iqtisodiyoti alohida subyektlari xatti-harakatini nazarda tutadi.

Avstriya iqtisodiy maktabining namoyandasi E.Shumpeter «Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi» (1912-yil) deb nomlangan kitobida iqtisodiy tizimlar o‘zgarishining ichki kuchlarini, ularning ichki mazmunini ko‘rsatishga harakat qildi va u iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch tadbirkorlik degan xulosaga keladi.

Ingliz iqtisodchisi Jon MeynardKeyns (1883-1946) o‘zining «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936-yil) degan kitobida makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar: milliy daromad, kapital xarajatlar, iste‘mol va jamg‘arishningo‘zaro bog‘liqligini tahlil qilib, investitsiyava iste‘mol nisbatlariningeng maqsadga muvofiq tarzda qaror topishi iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili deb ko‘rsatadi. Keynes ta‘limoti ta‘sirida iqtisodiyotda makroiqtisodiy tahlil yo‘lga qo‘yildi. U davlatning iqtisodiyotni boshqarishda faol qatnashishi zarurligini asosladi.

Keynsning bosh g‘oyasi shundan iboratki, bozor iqtisodiy tizimi takomillashmagan va o‘z-o‘zini tartibga solishga layoqatli emas, mumkin bo‘lgan yuqori bandlik va iqtisodiy o‘sish faqat iqtisodiyotga davlatning faol aralashuvi orqali ta‘minlanishi mumkin.

O‘tgan asrning 50-yillari boshlarida neokeynschilar (R. Xarrod, E. Domar, E. Xansen va boshq.) bandlik va inflatsiya o‘rtasida optimal nisbatni topishga harakat qilib, iqtisodiy o‘sish muammosiningyechimini ishlab chiqadi. “Neoklassik sintez” konsepsiyasi ham shunga yo‘naltirilgan. Jumladan, P. Samuelson neoklassik va Keynscha nazariyalarni, ishlab chiqarishning optimal darajasini ta‘minlovchi hamda talabni faollashtiruvchi omillarni bog‘lashga harakat qiladi. P. Samuelsonning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, qachonki to‘liq bandlikka erishilganda bozorningo‘zini-o‘zi tartiblash tizimi ta‘sir ko‘rsata boshlaydi.

XX asrning 60 – 70-yillarida neokeynschilar (J. Robinson, P. Sraffa, N. Kaldor va boshqalar) daromadlarni ancha teng taqsimlash, bozor raqobatini

cheklash, inflatsiyaga qarshi tadbirlar o'tkazishni yoqlab keynschilikni D. Rikardo g'oyalari bilan to'ldirishga harakat qiladi.

Keyns nazariyasi g'arb mamlakatlarida iqtisodiy o'sishning, ancha yuqori sur'atlarini ta'minlash, bandlikni oshirish va umumiy farovonlikni o'stirish imkonini berdi. Biroq kuchli jahon iqtisodiy inqirozlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish jamiyatni ishsizlik, inflatsiyava iqtisodiy bo'hronlarni bartaraf qilishga layoqatsiz ekanligini ko'rsatdi. Shu sababli, iqtisodiyot nazariyasidagi yangi yo'nalish – **monetarizm**, yangi klassik maktab va neoinstitutsionalizm keynschilikni siqib chiqara boshladi.

Monetarizm – iqtisodiyotni barqarorlashtirishda pul omillari hal qiluvchi rol o'ynashini asoslashga qaratilgan nazariya monetaristlar iqtisodiyotni boshqarishda davlat pul masalasi, pul emissiyasi, muomala va zaxiradagi pul miqdorini nazorat qilishi, davlat budjeti muvozanatlashuviga erishishi va yuqori bank kredit foizini o'rnatishi zarur deb hisoblaydi.

Monetarizm erkin raqobat va narxning erkin shakllanishini bozor iqtisodiyotining asosi va uning muvozanatlikka erishish sharoiti deb hisoblaydi. Ular fikricha, bozor o'z-o'zini tartibga soluvchi tizim bo'lib **qolaveradi**, davlatning aralashuvini esa faqat pul sohasi bilan cheklash lozim.

Uning asoschilaridan biri amerikalik iqtisodchi Nobel mukofoti sovrindori Milton Fridman o'zining tadqiqoti negizida iqtisodiyotni barqaror qilishda pul omili asosiy rol o'ynaydi, degan g'oyani ilgari suradi. M. Fridmanning fikricha, pul iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishning tartibsiz dastagi bo'lishi mumkin.

Uning iqtisodiy qarashlaridan Pinochet davlat boshqaruviga kelgan davrda Chilida, R.Reygan iqtisodiy siyosatini asoslash uchun AQSHda foydalanilgan.

XX asrning 50–60-yillarida neoklassik yo'nalishida bir qator yangi oqimlar vujudga keldi. Ularning asosiylari quyidagilar:

Neoliberalizm (F.Xaek, Shumpeter, L.Erxard) – asosiy e'tiborni davlatning iqtisodiyotga aralashuvini eng kam darajaga keltirishga, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratish lozimligini uqtiradi.

Institutsionalizm tarafdorlari (T.Veblen, U.Mitchel, M.Veber, J.Gelbreyt) fikriga ko'ra xo'jalik yurituvchilar o'rtasidagi munosabatlar **nafaqat iqtisodiy**, balki noiqtisodiy omillar ta'sirida vujudga keladi. Shu sababli, iqtisodiyotga muassasaviy o'zgarishlar orqali ham ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Hozirgi paytda marjinalizm, monetarizm, keynschilik va boshqa qator yo'nalishdagi iqtisodiy qarashlar «Ekonomiks» nomli kitobda mujassamlashgan bo'lib, bu AQSH, Angliya va boshqa qator mamlakatlarda darslik sifatida o'tiladi.

Hozirgi paytda bu yo'nalishdagi fan mamlakatimiz va boshqa qator MDHdavlatlarida «Iqtisodiyot nazariyasi» deb atala boshlandi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida shakllanguncha bosib o'tgan yo'l va unda vujudga kelgan g'oyalar, oqimlar juda murakkab, ko'pincha bir-biriga zidva qarama-qarshidir. Shunday bo'lsa-da, ular bir-birini to'ldiradi, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning ichki ziddiyatlarini, qonunlarini ma'lum darajada umumlashtirib ifodalaydi.

Iqtisodiy fanda turli xil maktablarning mavjud bo'lishi va iqtisodiy jarayonlarni bilishga turlicha yondashuvlar iqtisodiy **hayotning murakkabligi**,

o'zgaruvchanligi va ziddiyatli bo'lishini tasdiqlaydi. Shu sababli, hech bir nazariya doimiy va mutlaqhaqiqat bo'lib qolmaydi. Ayni vaqtda bu nazariyalar o'z rivojlanishining u yoki bu bosqichida turgan jamiyat iqtisodiy muammolarini mushohada etish va hal qilishga ma'lum hissa qo'shadi. Shundan kelib chiqib va vujudga kelgan ziddiyatlarni bartaraf qilish maqsadida turli xil, hatto iqtisodiyot nazariyasidagi qarama-qarshi oqimlar yutuqlarini umumlashtirish zarur bo'ladi.

2.2. Avstriya maktabi uning xususiyatlari

XIX asrning 70-yillarida iqtisodiy ta'limotlarning nufuzli maktablaridan biri bo'lgan Avstriya maktabi vujudga keldi. Avstriya maktabini *subyektiv* yoki *subyektiv-psixologik* maktab deb ham ataydilar. Uning mafkurachilari qo'llagan usul munosabati bilan unga mana shunday nom berilgan. 70-yillarda Avstriya maktabining asoschisi **K.Menger** (1840-1921) bu g'oyani rivojlantirib, uni subyektiv-psixologik maktabning asosiy nazariyasiga aylantirdi. **Yevgeniy Byom-Baverk** (1851-1914), **Fridrix Vizer** (1851-1926) va boshqalar ham shu nazariyani ishlab chiqdilar. Avstriya maktabining konsepsiyalari K.Mengerning «**Siyosiy iqtisod asoslari**» (1871), F.Vizerning «**Xo'jalik boyligining kelib chiqishi va asosiy qonunlari to'g'risida**» (1884), Ye.Byom-Baverkning «**Kapital va foyda**» (1884-89), «**Xo'jalik ne'matlari boyligi nazariyasining asoslari**» (1886), «**K.Marks nazariyasi va uning tanqidi**» (1896) va boshqa asarlarida bayon etilgan, Avstriya maktabining ta'limoti Angliya, Germaniya, AQSh va Rossiyada hamda boshqa mamlakatlarda yoyildi. Bu ta'limot iqtisodiyot fanining shundan keyingi rivojiga katta ta'sir o'tkazdi.

Avstriya maktabi iqtisodchilarining asarlarida avvalo siyosiy iqtisod predmeti, uning uslubiy negizlari va tadqiqot usuli to'g'risidagi ta'limot yanada kengaytirildi. Menger va uning tarafdorlari ishlab chiqarish munosabatlarini, ishlab chiqarishning rivojini tartibga soluvchi iqtisodiy qonunlarni siyosiy iqtisod predmetiga kiritmas edilar. Ularning konsepsiyasiga ko'ra siyosiy iqtisod xo'jalik subyekti tajribasining butun xilma-xilligi bilan uni idrok etishni o'rganishi lozim edi. Byom-Baverkning da'vo qilishicha, siyosiy iqtisod subyekt hislarida iqtisodiy hodisalarni izohlaydigan ildizlarni izlashi kerak. Alohida xo'jalik tadqiqot obyekti qilib olinar va shu xo'jalik jamiyatning eng oddiy tipik elementi deb talqin qilinadi. Jamiyatdan mo'tlaqo ajralgan shaxs - Robinzon xo'jaligi mana shunday xo'jalikning oliy maqsadi deb atalardi (D.Defoning asarini eslang). Avstriya maktabi kapitalistik xo'jalikni mana shunday eng oddiy elementlarning mexanik yig'indisi deb talqin etardi. Umuman iqtisodiyot qonunlarini o'rganish uchun alohida olingan bir xo'jalik (firma, korxonalar) misolida shu qonunlarni ko'rib chiqish yetarli deb hisoblanardi (mikroiqtisodiyot).

Tadqiqotning bu usuli *Robinzonada usuli* degan nom oldi. Shu usul yordamida siyosiy iqtisoddan ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari chiqarib tashlandi, iqtisodiy kategoriyalarning ijtimoiy-sinfy mazmuni kuchaytirildi, ijtimoiy ishlab chiqarishning roli soddalashtirildi. Robinzonada usuli asosida siyosiy iqtisod tarixiy va sinfiy muayyanlikdan mahrum bo'lar, unda individuallik keng targ'ib qilinardi. Avstriya maktabining namoyandalari ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotining obyektiv harakterini va unga xos qonunlarni inkor etib,

xo'jalik turmushida iqtisodiyotni rivojlantirishda xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini belgilaydigan psixologik sabablar hal qiluvchi rol o'ynaydi, deb da'vo qildilar. Iqtisodiy jarayonlarni mana shunday subyektiv-psixologik talqin etish Avstriya maktabi metodologiyasining asosini tashkil qildi.

Avstriya maktabining nazariyotchilari siyosiy iqtisodni ishlab chiqarishni o'rganishdan «xalos» etib, iste'molni birinchi o'ringa qo'ydilar. Ular individlarning moddiy ne'matlarni iste'mol qilishi xo'jalik faoliyatini tashkil etuvchi asosiy omil deb da'vo qilishdi.

Subyektivizm va individualizm mehnatning va ijtimoiy ishlab chiqarishning ishlab chiqarish munosabatlarining rolini hamda ijtimoiy ziddiyatlar va sinfiy kurashni inkor etishga hamda soxtalashtirishga asoslangan. Bu qoidalarning tig'i marksizmning ilmiy metodologiyasiga iqtisodiy ta'limotiga qarshi qaratilgan edi.

Avstriya maktabining namoyandalari va avvalo Byom-Baverk qiymatning mehnat nazariyasini K.Marks ta'limotining ilk negizi deb bilib, shu nazariyadagi qo'shimcha qiymat ta'limotiga xuruj qilib, «Kapital»ning birinchi va uchinchi tomlari o'rtasida ziddiyat borligini isbotlashga urindilar (bu haqda oldingi mavzuda aytib o'tilgan edi).

Qadriyat (qimmat) nazariyasi Avstriya maktabining konsepsiyalarida markaziy o'rinni oldi. Bu nazariya «eng yuqori foydalilik» nomini oldi. Siyosiy iqtisodda qabul qilingan «tovar» va «qiymat» kategoriyalari ijtimoiy mazmundan mahrum bo'lgan ne'mat va qadriyat tushunchalari bilan almashtirildi. K.Menger, Ye.Byom-Baverk va boshqalar qiymat - ijtimoiy zarur mehnatning ifodasi, mehnat esa uning birdan-bir manbai ekanligi to'g'risidagi qoidani noto'g'ri deb e'lon qildilar. Ular qiymat kategoriyasini subyektiv mazmun bilan to'ldirdilar. Uning ustun omili sifatida iste'mol qiymati yoki moddiy ne'matlarning foydaliligi qabul qilinadi. Byom-Baverkning fikricha, Avstriya maktabi iste'mol qiymatiga murojaat etish orqali qadriyatni «lozim bo'lgan daraxtdan ildizning o'zidan» tahlil eta boshladi.

Haqiqatda ham Avstriya maktabi qiymatning yangicha ta'rifini ishlab chiqish yo'lidan bordi. Qiymat iste'mol qiymati bilan belgilanishi mumkin emasligi to'g'risidagi fikrni siyosiy iqtisodning klassiklariyoq o'rtaga tashlagan edilar. Lekin qariyb 200 yil davomida iqtisodiyot fanida bu g'oya yetakchi bo'lishi va shunga qaramay, Avstriya maktabi foydalilikda zo'r berib qadriyatning subyektiv nazariyasini yaratdi. Foydalilik deganda Byom-Baverk moddiy ne'matlarning umumiy xususiyatini tushunar edi. Bu xususiyat moddiy ne'matlarning shaxslar farovonligiga ehtiyojlarning qondirilishiga munosabati bilan belgilanadi, deb hisoblar edi. Qiymat qimmat va qadriyat tushunchasi bilan almashtiriladi.

Qadriyatning vujudga kelishi mehnatdan va ishlab chiqarishdan ajratib talqin etilar edi. Ne'matning foydaliligi uning asosi deb hisoblanardi. Byom-Baverk foydalilikning ikki turini: oddiy (mavhum) va malakali (aniq) turini bir-biridan farq qilardi. Mavhum foydalilik mo'l-ko'l bo'lgan moddiy ne'matlarga xos bo'lgan umuman foydalilik deb ta'riflanar edi. Bu holatda ne'mat birligining foydaliligi 0 dan iborat deb hisoblanardi (daryo yenida suv, havo va boshqalar). Zahiralari cheklangan ne'mat malakali foydalilik deb ta'riflanar, bu ne'matlarning hatto birlik

hajmida kamayishi ham shaxsning farovonligiga ta'sir qiladi, deb uqtirilardi. Foydalilikning bunday bo'linishi moddiy ne'matlar qadriyatining vujudga kelishi bilan bog'liq qilib qo'yilar edi. Hamma ne'matlar emas, balki miqdori cheklangan ne'matlarnigina Avstriya maktabining iqtisodchilari qadriyatga ega bo'ladi, deb hisoblashardi. Ularning nazarida mana shu qadriyatlargina ayirboshlanishi mumkin edi. Byom-Baverkning fikricha, qadriyatning vujudga kelishi uchun noyob foydalilik bilan birga qo'shilishi zarur, ammo mutlaq noyoblik emas, balki mazkur turdagi buyumlarga bo'lgan mavjud ehtiyojning miqyosiga qiyosan «nisbiy» noyoblik nazarda to'tilardi.

Qadriyatning hosil bo'lishida Byom-Baverk ikki bosqichni alohida ko'rsatdi, birinchi bosqichni u subyektiv qadriyatning hosil bo'lishi bilan bog'ladi, bunda u ne'matning shaxs ehtiyojlarini qondirishda qanday rol o'ynashiga qarab, shu subyekt ne'matga beradigan shaxsiy baho nazarda to'tilar edi. Agar foydalilik mavhum bo'lsa, u holda ne'mat baho olmaydi va uning subyektiv qadriyati 0 ga teng bo'ladi. Sersuv buloq yonida turgan kishi uchun bir stakan suv bunga misol qilib ko'rsatildi. Ammo, sahroga borib qolgan kishi uchun o'sha bir stakan suvning o'zi aniq foydalilik kasb etadi. Shaxsning farovonligigina emas, uning hayoti ham shu suv bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu holatda bir stakan suv subyektiv qadriyatga ega bo'ladi. Byom-Baverkning fikricha, moddiy ne'matlar tufayli insonga keltirilgan foydaning miqdori ham shu ne'matlar qadr-qimmatining o'lchovidir. Qiymatni iste'mol qiymati bilan aynan bir narsa deb talqin etish (aslida almashuv qiymati ham bor) foydalilik qiymatini aniqlash Avstriya maktabidan avval ham siyosiy iqtisodda ma'lum edi. Avstriya maktabining nazariyotchilari bu prinsipni matematikadan olingan me'yor tushunchasi bilan to'ldirdilar. Qadriyat negizi sifatida endi shunchaki foydalilik emas, balki shaxsning eng kam ehtiyojini qondiradigan eng yuqori (oxirgi qatordagi) foydalilik tushunchasi ishlatila boshlandi. Byom-Baverkning ta'biricha, buyumning qadriyati uning eng yuqori me'yoriy foyda miqdori bilan o'lchanadi, bunda xo'jalik ne'matlari muayyan turidan olinadigan eng oz naf nazarda tutiladi. Buni Robinzon yetishtirgan besh qop don misolida ko'rish mumkin, bir qopi oziqqa, ikki qopi urug'likka, ikki qopi yem uchun va hokazo. Byom-Baverk bu «qonun»ning amal qilishini besh qop don hosili olgan shaxsning xo'jaligi misolida ko'rsatadi. Hamma qoplardagi donning sifati va vazni teppa-teng. Biroq, Byom-Baverkning nazariyasiga ko'ra, bir qop donning subyektiv qadriyati kamayib boruvchi foydalilik prinsipi asosida belgilanishi kerak. Birinchi qop don shaxsning eng zarur hayotiy ehtiyojini qondiradi va shu sababli eng ko'p foydalilikka ega bo'ladi. Keyingi qoplarning foydaliligi kamayib boradi. To'tiqushni boqishga mo'ljallangan so'nggi qop ham foydalilikka ega bo'ladi. Ana shu so'nggi qop don mazkur moddiy ne'mat birligining subyektiv qadriyatini belgilaydi. Barcha mavjud don zapasi besh qop bo'lgan taqdirda bir qop donning qadriyati to'tiqush boqish qiymatiga teng bo'ladi, deb da'vo qiladi Byom-Baverk. Bu misollar turkumini yeyilayotgan beshta olma misolida va boshqalarda ham ko'rish mumkin.

Byom-Baverk qadriyat hosil bo'lishidagi ikkinchi bosqichni «obyektiv qadriyat» bilan bog'ladi. U mazkur bosqichni talab va taklif xususidagi mavjud eski nazariya asosida izohladi. Obyektiv qadriyatning hosil bo'lishini talab va

taklifning stixiyali nisbati davomida bozordagi subyektiv baholarni baravrlashtirishdan iborat qilib qo'yildi, shuning natijasida yangi, o'rtacha qadriyat paydo bo'lib, mana shu obyektiv miqdor deb ko'rsatildi.

Shunday qilib, Avstriya maktabining iqtisodchilari ilmiy nazariyaning qiymat tovarlarning obyektiv xususiyati bo'lib, mana shu xususiyat bu tovarlarning ichki mazmunini belgilaydi, degan tub qoidasini rad etish orqali qiymat hosil bo'lishi jarayonini yangicha talqin etadilar. Ular buni baho beruvchilik mulohazalariga va individlarning psixologiyasiga bog'liq bo'lgan subyektiv kategoriyaga aylantirib qo'yidilar. Bu esa navbatdagi yangi nazariya edi, bu nazariyani yaratuvchilar qiymatni u hosil bo'ladigan sharoit va manbadan - ishlab chiqarish va mehnat sohasidan bo'tunlay ajratib qo'yidilar. Byom-Baverkning hamma mulohazalari haqiqiy jarayonni oydinlashtiradigan, ushbu kategoriyada ifodalanadigan ishlab chiqarish munosabatlarini kengaytiradigan fikrlar asosiga qurilgan edi.

«Eng yuqori foydalilik» nazariyasi Avstriya maktabi va boshqa iqtisodiyot konsepsiyalari uchun asos bo'ldi, bu konsepsiyalar esa kapitalizm sharoitida iqtisodiyotning ijtimoiy mazmunini kuchsizlantiruvchi, uning sinfiy harakterini inkor etuvchi bir narsadir. Byom-Baverkning ta'biricha, qadriyat to'g'risidagi ta'limot daromadni taqsimlash, shu jumladan yer rentasi, ish haqi, kapitaldan olinadigan foyda to'g'risidagi butun o'z doktrinasining markaziy bandidir.

Avstriya maktabining taqsimlash nazariyasi bir qancha mavjud konsepsiyalarni: J.B.Seyning ishlab chiqarishning uch omili, taqsimot konsepsiyasini, «eng yuqori foydalilik» nazariyasini o'z ichiga oladi. Bu o'rinda ishlab chiqarish omillari unumli ne'matlar deb atalgan. Ularning har biriga (yer, kapital va mehnatga) olingan iste'mol ne'matlarining muayyan qismi muvofiq keladi. Taqsimotning mana shu o'ziga xos konsepsiyasi kapitalistik ekspluatatsiyani o'zgarlar mehnatining kapitalistlar tomonidan o'zlashtirib olinishini inkor etadi. U kelajakdagi ne'matlar va kapitalistning iste'moldan «tiyilishi»ga nisbatan haqiqiy ne'matlarni har xil baholash asosida foydani oqlaydi. Bu o'rinda foyda kapitalistning haqiqiy ne'matlarni iste'mol qilishdan «tiyilishi» uchun va o'z kapitali bilan bo'lajak ne'matlarni hozirgi ne'matlarga aylantirishni ta'minlaganligi uchun «mukofot» deb ko'rsatiladi. Shunday qilib, taqsimot nazariyasida ham muayyan sinfiy maqsadlarni ko'zlaydigan yangicha xulosalar bor.

Avstriya maktabining uslubiyati ham, iqtisodiy nazariyalari ham tarixdan tashqari yondashuv asosida yaratilgandir. Bu metodologiya va nazariyalar kapitalistik tovar xo'jaligi sharoitlarida jamiyatning sinfiy strukturasi e'tibordan chetda qoldirib, ishlab chiqarishdan iste'molni ustun qo'yadi. Marjinalizm asoschilari qo'llagan sabab-oqibat asosidagi iqtisodiy tahlil (analiz) oddiy mantiqiy xulosalarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi, bu esa ularni real kapitalizmdan o'zoqlashishga olib keldi. Biroq, yuqorida qayd etilgan xususiyatlarni aytish bilan birga biz bu maktab namoyandalari shu uslublari natijasiz va ularning konsepsiyalari to'g'ri ilmiy xulosalar bermadi, demoqchi emasmiz. Aksincha, kapitalistik bozor muammolarini anglashda va ayniqsa iqtisodiy fanga e'tiborni iste'mol va talabni to'laroq qondirishga qaratishda bu maktabning xizmatlari kattadir.

Bu maktabning konsepsiyalari kapitalistik xo'jalik tizimining eng muqaddas narsasi - xususiy sohibkorlik, erkin bozor, raqobat va shu kabilar posbonligida turgan iqtisodiyot bundan keyingi rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazdi. Avstriya maktabining uslubiyati ayniqsa matematik maktab va umuman hozirgi zamon iqtisodiy maktablarining shakllanishida katta rol o'ynagan. Bu yo'nalish yangi klassik oqimning keng rivojlanishida alohida o'rinni egalladi.

Lekin shuni ham ta'kidlash zarurki, «eng yuqori foydalilik» nazariyasi yangi tashkil bo'layotgan nazariy maktablar uchun ilk manba rolini o'ynadi. «Eng yuqori (chegaraviy) foydalilik» nazariyasining neoklassik (yangi klassik) varianti ingliz iqtisodchisi A.Marshall boshchiligida «eng yuqori foydalilik» nazariyasini «ishlab chiqarish chiqimlari» nazariyasi bilan qo'shib, yangi ilmiy nazariya vujudga keltirilganligida o'z aksini topdi.

Eng yuqori naf nazariyasining U. Jevons tomonidan izohlanishi

Uilyam Stenli Jevons (1835-1882) London universitetida matematika va ximiya fanlaridan tahsil olish bilan birga siyosiy iqtisodni ham qiziqib o'rgangan. 1863 yilda Manchester shahridagi kollejga siyosiy iqtisod o'qituvchisi bo'lib ishga kirdi. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan iqtisodiy mavzudagi uning asosiy asarlari e'lon qilindi. Ular quyidagilar: «Siyosiy iqtisod nazariyasi» (1871) va «Fan tamoyillari» (1874) va boshqalar.

XIX asrning oxirigacha U.Jevons va uning asarlari o'zining kuchli matematik ifodasi tufayli o'quvchilar tomonidan to'liq e'tibor bilan qabul qilinmadi. Lekin uning g'oyalaridagi subyektivizm asosiy ilmiy asarlarida aniq o'z o'rnini topgan edi. Masalan, iste'mol, talab, foydalilik haqida o'z holicha tushunchalar berish bilan birga U.Jevons tovarlar narxi uning me'yoriy foydaliligi bilan funksional bog'liqdir deb ko'rsatadi. Shuningdek olim klassiklarning raqobat haqidagi fikrlarini qo'llab, sotuvchi va oluvchi o'zaro muloqatda bo'lib kerakli ma'lumotni bir-biridan olishi mumkin deb ko'rsatadi.

Natijada u quyidagi xulosa keltirib chiqaradi: bozordagi sotuvchilar (subyektlar) insonlar ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarni muhayo qilib, ularning iste'mollarini to'laroq qondiradilar. Shu fikri bilan U Jevons dastlabkilardan bo'lib me'yoriy tahlilni maydonga tashlayda va marjinalizm asoschilaridan biriga aylandi.

2.3. Kembridj maktabi A. Marshall ta'limoti

A.Marshall (1842-1924) iqtisodiyotda neoklassik (yangi klassik) yo'nalishning yetakchi vakili, marjinalizmning «kembrij maktabi» lideri hisoblanadi. Kembrij universitetida o'qidi, uni tugatdi va shu yerda butun hayoti davomida o'qituvchilik qildi. U siyosiy iqtisod fanidan (1863 yildan to 1908 yilgacha) dars berdi. 1902 yildan boshlab yangi «Ekonomiks» fanini kiritdi va siyosiy iqtisod fani asta-sekin siqib chiqarildi. Marshall marjinalizm g'oyasini musbat ravishda (Jevonsni bilmagan holda) aniqladi.

«Ekonomiks prinsiplari» (1890) A.Marshallning bosh asari bo'lib, olti jilddan iborat. Bu kitob doim to'ldirib borildi va olim hayoti davomida 8 marta qayta nashr etilgan (ruschaga - «Prinsipy ekonomiki» tarjima qilingan). Kitob boshidayoq fanning predmeti to'g'risida fikr yuritiladi. Bu fan inson jamiyatining

normal hayot faoliyatini tadqiq qilish bilan shug'ullanadi. Individual va ijtimoiy jarayonlarning farovanlikning moddiy asoslarini yaratish bilan chambarchas bog'liq bo'lgan sohani o'rganadi. Mashhur «Ekonomiks» kitobining muallifi P.Samuelson bu fan predmeti nomi «iqtisodiyot» bo'lib, iqtisod yoki maksimizatsiyani bildiradi. Unda ishlab chiqarish hajmlari optimal bo'lganda, sof foyda maksumumga erishuviga katta e'tibor qaratilgan.

Tadqiqot metodida klassik maktab g'oyalariga vorislik mavjud bo'lib, ular yanada rivojlantiriladi. A.Marshall insonlarning iqtisodiy faoliyatini «sof» iqtisodiy nazariya pozitsiyasida turib, xo'jalikning ideal (benazir) modelini, «mukammal raqobat» tufayli bo'lishi mumkin bo'lgan tadqiq etdi. Ammo birqancha iqtisodiyotning mo'tadilligi (muvozanati) bilan bog'liq marjinal g'oyalar orqali u bu fanni «xususiy» hol, ya'ni firma, soha (mikroekonomika) darajasida qaraydi. Bunday yondoshuv olim yaratgan «Kembrij maktabi» va XIX asr oxiri - XX asr boshidagi ko'pchilik neoklassiklar uchun xosdir. Ammo shuni aloXida ta'kidlash kerakki A. Marshall o'zidan oldin o'tgan ortodoksal klassiklardan farqli ravishda, iqtisodiy kategoriyalarni «Isbot» talab etuvchi u yoki bu asosiy chegaralanishi maqsadga muvofiq deb hisoblaydi.

Olim tadqiqotlarida bozorda erkin *baho shakllanish* muammosi asosiy o'rinni egallaydi. Bunda bozor muvozanati yagona organizm sifatida, xo'jalik yurituvchi subyektlar chaqqan va bir-biri to'g'sida yaxshi ma'lumotga ega deb qaraladi.

Bozor bahosi eng yuqori naf asosida aniqlanadigan talab bahosi va eng yuqori harajatlar bilan topiladigan taklif bahosining kesishish natijasi deb qaraladi. Bu «Marshall xochi» deb yuritiladi, talab va taklifi chiziqlarining kesishganligining grafik (chizma) shaklidir. chiziqlar kesishgan joyda ular orasidagi muvozanat, ya'ni muvozanatli, mo'ta'dil baho o'rnatiladi.

Shu yerda olimning tovar qimmatining mohiyati to'g'risidagi g'oyasi harakterlidir. Uning fikricha, qimmatni yaratishda naflik va ishlab chiqarish harajatlari (qaychining ikki tig'i) birdek faoldir. U qaychini misol sifatida keltirib, qaychining qog'oz qirqanda qaysi (ustki yoki pasti) tig'i (lezviyasi) asosiy rol ni o'ynaydi, deb savol beradi.

Marshall tomonidan «iste'mol ortiqchaligi» tushunchasini kiritadi, bu haridor olishi zarur bo'lgan ilojsiz narsa uchun to'langan va amalda to'layotgan baholar o'rtasidagi farqdir, ya'ni haridorning qo'shimcha talabini qondirishning iqtisodiy o'lchovidir.

Ilk majinalistlarning baho, talab va taklif kabi omillarning funksional bog'lanish umumlashtiriladi. U xususan, baho pasayishi bilan talab ortishi (baho ortishi bilan talab pasayishi), baho pasayishi bilan taklif pasayishi (baho ortishi bilan taklif ortishi)ni ko'rsatib berdi. *Mo'tadil (muvozanat) baho* talab va taklif nuqtalari kesishgan yerda o'rnatiladi (yuqori aytiladi). Shularga mos ravishda bozorda baholarning o'zgarishi ro'y beradi.

Daromadlar nazariyasida kapitalga foiz, ish haqi marjinalistik hal etiladi. Avvalgi klassiklarning tovar qiymati sarflangan mehnat bilan o'lchanishi qat'iy rad etiladi.

Foiz stavkasi darajasi to'g'risida fikr yuritilib, foiz kamayishi bilan insonlar kam jamg'aradilar (va aksincha) degan xulosa chiqariladi. Bu qoida keyinchalik uning shogirdi J.M.Keyns tomonidan keng foydalanildi (yuqorida berilgan).

«Talab bahosi» rivojlantirilib «talabning elastikligi (qayishqoqligi)» konsepsiyasi ilgari suriladi, bu talab hajmining baho (narx) o'zgarishiga bog'liqligi ko'rsatkichidir. Elastiklikning turli omillarga qanchalik bog'liqligi tahlil etiladi (iste'mol tarkibi, daromad darajasi va b.). Eng kam elastiklik keng iste'mol mollariga tegishli (ammo xuddi shu holatni zebi-ziynat mollariga nisbatan ko'rib chiqmagan). Bu bog'lanish vaqt davomida o'zgarib turishi aytiladi.

O'rganilayotgan davr qanchalik kichik bo'lsa, talabning bahoga ta'siri shunchalik kattadir, davr qanchalik katta bo'lsa, ishlab chiqarish harajatlari (taklif) ning ta'siri asosiydir.

Korxonada ishlab chiqarish hajmlarining o'stirish davomida solishtirma ishlab chiqarish harajatlari o'zgarishi qonuniyatlari aniqlandi. Korxonada ishlab chiqarish masshtabini oshirganda undan keladigan nafning miqdori muammosi qarab chiqiladi. Marshall xususan shuni qayd qiladiki, odatda raqobatli iqtisodiyotda yirik korxonalar (firma) o'z tovar mahsulotiga bahoni pasaytirishni ta'minlaydi, bu esa raqobatchilar oldida ustunlikka olib keladi (malaka oshuvi, maxsus mashina va asbob-uskunalarini qo'llay olish tufayli). Eng muhimi bunday iqtisoddan butun jamiyat manfaat ko'radi.

«Reprezentativ firma» (o'rtacha firmaning turi) tushunchasi kiritiladi. Uning hajmi ma'lum tovarni ishlab chiqarish hajmi ortishi bilan ortadi, bu esa ham ichki ham tashqi foyda keltiradi, chunki mehnat sarflari va boshqa ishlab chiqarish harajatlari pasayadi.

Bundan olim ikkita iqtisodiy qonun borligi to'g'risida xulosa chiqaradi: 1) o'sib boruvchi foyda va 2) doimiy foyda. Birinchisiga ko'ra, mehnat va kapital sarflari hajmi ortishi bilan odatda ishlab chiqarishni tashkil etishni mukammallashtirishga olib keladi, mehnat va kapitaldan foydalanish samaradorligini oshiradi, proporsional (mutanosib) ravishda yuqoriroq foyda keltiriladi. Ikkinchisiga ko'ra, mehnat va boshqa harajatlar mahsulot hajmini proporsional o'sishiga olib keladi. Olim fikricha, real hayotda bu ikki tendensiya doimo bir-biriga qarama-qarshi turadi.

Raqobat sharoitida ishlab chiqarish yiriklashuvi bilan nisbiy harajatlar yo pasayib boradi, yoki paralel o'sadi, ammo mahsulot hajmi o'sish sur'atlaridan ilgarilab ketmaydi. Keyinchalik mana shu fikrlar asosida mikroiqtisodiy nazariya ishlab chiqarish va korxonalar o'lchamlari (katta-kichikligi)ni optimallashtirish muammosini yechish bo'yicha ancha aniq uslubiy yechimlarni ilgari surdi. Ishlab chiqarish harajatlarini doimiy va o'zgaruvchi deb qarab, uzoq muddat davomida doimiy harajatlar o'zgaruvchan bo'lib qoladi. Firma bozorni tark etishining asosiy sababi - harajatlarning bozor bahosi darajasidan yuqorilab ketishidir.

2.4. Lozanna maktabining xususiyatlari

Leon Valras (1834-1910) marjinalizmning *Lozanna* (Shveysariya) deb ataluvchi maktabi asoschisi hisoblanadi. Unga keyinchalik *Pareto*, Italiyadan *Borone*, shveysialik *Kassel*, amerikalik *Leontyev* va boshqalar qo'shildi.

L.Valrasning «Sof iqtisodiy fan elementlari» (1874) asari iqtisodiyot bilimlari olamida matematikaning shaxdam qadamlariga asos soldi. Shu sababli u matematik maktabning davomchisi hamdir. Har qanday iqtisodiy tahlilni matematik izohlashga intilish bu maktab va uning izdoshlarining harakterli xususiyati hisoblanadi. Valrasning fikricha, har qanday iqtisodiy nazariyani faqat matematika asosida qisqa, aniq va ochiq isbotlash mumkin. Uning o'zi matematikani yaxshi bilgan va Kurnoni o'zining ustozini deb hisoblagan holda undan ilhomlangan.

Keyinchalik «eng yuqori foydalilik» (naf) deb atalgan tushunchani L.Valras «noyoblik» (*rarete*) deb izohlaydi. Buni u miqdor iste'molning kamayuvchi funksiyasidir deb ifodalaydi (ya'ni biror noz-ne'matning iste'mol soni oshishi bilan uning noyoblik miqdorining ko'rsatkichi tobora pasayadi). L.Valras shuni aniqladiki, eng yuqori foydalilik - bu iste'molchi tomonidan (mazkur daromad doirasida) sarflanayotgan mablag'larning so'nggi porsiyalari (ulushi) uning uchun iste'mol qilinayotgan barcha noz-ne'matlardan bir xil qoniqish hosil qilishidir. Shu bilan birga iste'molchi **A** ne'mat **B** ne'matdan qimmatliroq ekanligini o'zi belgilaydi. Masalan, unga paypoq galstukdan, go'sht paypoqdan qimmatliroqdir va hokazo. Boshqacha qilib aytganda, iste'molchi o'zining belgilangan daromadini galstukka nisbatan paypoqqa tezroq, paypoqqa nisbatan go'shtga tezroq sarflaydi. Mana shunday turli-tuman ehtiyoj bo'lganligi tufayli, iste'molchi har bir ne'matdan shunday miqdorda harid qiladiki, so'nggi juft paypoq, oxirgi galsto'qva so'nggi nimta go'shtdan bir xil qoniqish hosil bo'ladi. Faqat shundagina barcha sotib olingan narsalar unga maksimal umumiy qoniqishni paydo qiladi. L.Valras hamma iste'molchilar o'z ehtiyojlarini koniqtirishda maksimumga ega bo'lsalar (yuqorida aytilganlarning hammasini, shuningdek har birining cheklangan daromadini hisobga olgan holda) iqtisodiy muvozanat yuzaga keladi. deb hisoblaydi. U bundan umumiy bozor muvozanati nima ekanligi to'g'risidagi masalani hal etishga muhim qadam qo'yadi. Gap shundaki, har bir iste'molchi va har bir ishlab chiqaruvchi (har bir haridor va sotuvchi) o'z sheriklaridan va iqtisodiyotda ro'y berayotgan barcha jarayonlardan to'la ajralgan holda harakat qila olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiyotda hamma narsalar, barcha jarayonlar o'zaro bog'liq. Har bir baholash boshqa baholarga bog'liq, ammo u ham boshqalarga ta'sir etadi. Bunga hayotda misollar bisyor. Masalan, mamlakatning biror hududida qishloq xo'jaligining ortda qolishi shu mamlakat paytaxtida zargarlik buyumlariga talabning oshuviga olib kelishi mumkin.

Iqtisodchilar ikki xil o'zaro bog'liqlikni ajratadilar: o'zaro almashinuv va o'zaro to'ldirish. Ularning har biri talab sohasida hamda ishlab chiqarish sohasida qayd etilishi mumkin. O'zaro almashinuvga oid misollar iste'mol tovarlarida ko'p uchraydi: plashch va zont, pivo va koka-kola, qo'y go'shti va tovuq go'shti, qand va shakar... Ishlab chiqarish sohasida: g'isht va beton, paxta tolasi va sintetik tola, ko'mir va gaz... O'zaro almashinuv har doim ham to'la-to'kis bo'lavermaydi, shuning uchun odatda tovarlarning biri ikkinchisiga nisbatan afzalroq bo'ladi (hammasi haridorning beradigan bahosiga bog'liq). Bir-birini o'zaro to'ldiruvchi noz-ne'matlarni odatda odamlar birgalikda iste'mol etishni istaydilar yoki shunga majbur bo'ladilar. Masalan, ko'ylak va galstuk, videomagnitofon va

videokassetalar, nina va ip, avtomobil va benzin va shu kabilar. Ishlab chiqarish sohasida ham bunday misollar ko'p: stanok va elektrenergiya, istalgan materiallar va unga kerakli asbob-uskunalar va hokazolar.

Mehnat va mashinalar ayrim holatda o'zaro almashinuvchi resurslar sifatida, boshqa holatlarda o'zaro to'ldiruvchi bo'lib kelishi mumkin. Xuddi shu fikrni mehnat, kapital va yerga qo'llash mumkin. Klassik maktab vakillari uch resurs, ya'ni mehnat, yer va kapitalni faqat o'zaro to'ldiruvchilar deb hisoblashgan. Neoklassiklar (Tyunendan boshlab) esa ularni ma'lum darajada o'zaro almashuvchi deb qaray boshlashgan. Iqtisodchilar ana shu ikki tipdagi bog'liqlikni aniqlashning aniq yo'llarini ishlab chiqdilar. Iste'molchining daromadi o'zgarmas deb hisoblanganda tovarlarga u yoki bu tipdagi bog'liqlik boshqa tovarning narxi o'zgarganda bu tovarga bo'lgan talabning o'zgarishiga mosligi bilan aniqlanadi. Agar bir tovarning narxi pasaysa va ikkinchi tovarga talab kamaysa, demak ularning ikkalasi o'zaro almashinuvga qodir hisoblanadi. Masalan, go'shtga narx pasaysa, makaronga talab kamayadi. Agar bir tovarga bo'lgan narx pasayishi ikkinchi tovarga bo'lgan talabning ortishiga sabab bo'lsa, demak bu tovarlar o'zaro bir-birini to'ldiruvchilar hisoblanadi. Masalan, elektrenergiyaga bo'lgan tarifning kamayishi elektrochangso'rg'ichlarga bo'lgan talabni oshirishi mumkin va hokazo.

Amalda tovarlarning o'zaro almashinishi yuqorida keltirilgan misollardagidan ancha kengdir. Bu har doim iste'molchi sotib olish fondini uning daromadi cheklanganligidan kelib chiqadi. Iste'molchi har doim tanlashga muhtoj, chunki u o'z daromadini imkoni boricha maksimal umumiy foydalilikka ega bo'lish uchun sarflashi kerak. Inflyasiya sharoitida aholining daromadi qadrsizlanib boradi. Bu sharoitda shuni ko'zatish mumkinki, bir tovar iste'moli boshqa tovar iste'moli bilan almashtiriladi. Bunda keyingi tovarning sifati pastroq va ammo har holda talabni koniqtiradi.

Shulardan xulosa qilib aytish mumkinki, agar **X** tovar uchun talab (yoki taklif)ning haqiqiy ishonchli funksiyasini olishni istasak, bu funksiyaga faqat shu tovarning bahosinigina emas, balki hamma tovarlarning bahosini kiritishimiz zarur. chunki biz **X** tovarning boshqa istalgan tovar bilan o'zaro bog'lanishining qaysi tipda ekanligini oldindan bilmaymiz. Shu asosda Valrasning umumiy bozor muvozanati nazariyasi vujudga kelgan. Shu asosda paydo bo'lgan Valras tenglamasi butun mamlakat va uning butun bozorini qamrab olgan. Masalani soddalashtirish maqsadida eksport va import yo'q deb faraz qilinadi. Bu xayoliy (Robinzon kabi) orolda bir emas, ikkita yovvoyi odam mavjud. Ularning birida mais (makkajo'xori), ikkinchisida o'tin bor. Lekin har biriga ham u, ham bu kerak. Ular beixtiyor bir-biri bilan savdolashishga muhtoj bo'ladi. Har biri kamroq berib, ko'proq olishga intiladi. Bir tomon ma'lum miqdordagi mais uchun maksimum o'tin olishga, ikkinchi tomon ham o'z navbatida ma'lum miqdordagi o'tin uchun maksimum mais olishga intiladi. Ammo birinchi tomonga besh bog' o'tin olish to'rt miqdor mais berishdan muhimroqdir (chunki unda mais bor, lekin o'tin yo'q) va aksincha. Oqibatda bu almashinuv ikkala tomon uchun ham foydalidir. Chunki ularning har biri ko'proq olyapman deb hisoblaydi.

Vaqt o'tishi bilan orolda muhim o'zgarishlar ro'y beradi. Robinzonlar zahiralarning yaqin orada tugashini tushunib yetdilar. Endi ular ishlab chiqarishni

boshlashi kerak, degan qarorga keladilar. Eski, falokatga uchragan kemadan belkurak va boltaga o'xshash asboblarni topiladi. Ular ishga solinadi. Mehnat taqsimoti tufayli ularning biri mais yetishtiradi, ikkinchisi esa o'tin yerishga tushadi. Barter savdo davom etaveradi. Kunlardan bir kun orolda uchinchi kishi paydo bo'ladi. U ma'lum vaqt mehmon sifatida yashaydi, ammo tekin kun ko'rish mumkin emas, bozor qonunlari jiddiy. Nima qilmoq kerak? Uchinchi kishi birinchidan ozroq mais va ikkinchisidan ozroq o'tinni qarzga oladi va viski ishlab chiqarishni boshlab yuboradi (qanaqa apparatdan olishi tijorat siri). Shunday qilib, uchinchi shaxsda o'z qarzlaridan qutulish imkoniyati, ya'ni don va o'tin uchun to'lov imkoni paydo bo'ldi. Xo'sh bu holatda baholar qanday shakllanadi? Bu ko'rinishda uch xil tovar va ikki xil ishlab chiqarish omili yer va mehnat bo'lgan iqtisodiyotga ega bo'ldik (oroldagilar qo'lida ishlab chiqarish inventari kapital kategoriyasiga kiradi). Ammo uning bahosi pastligi sababli e'tiborga olinmadi). Robinzonlar ikkita bo'lganda baholar muvozanati birinchi va ikkinchi tovarning cheklangan foydaliligi darajasida bo'lgan. Endi sharoit o'zgardi. Birinchidan, ularning soni ortdi. O'tin tayyorlovchining talabi donning chegaralangan ehtiyojidan tashqari uning viskiga bo'lgan talabiga bog'liq. U o'z mahsulotining bir qismini quvonch bag'ishlovchi ichimlikka almashuv tufayli mais olishga kamroq o'tin bilan qoladi. Bunda har bir bog' o'tinning foydalilik darajasi pasayadi. Xuddi shu fikrni boshqa Robinzonlarga ham qo'llash mumkin. Almashuvning uch ko'rinishi mavjud bo'ladi: 1. Mais o'tinga; 2. Mais viskiga. 3. O'tin viskiga. Har bir ishtirokchilarning tovari talab funksiyasi va o'z tovarining taklif funksiyasi bor. Shunday qilib, biz oltita talab funksiyasi va uchta taklif funksiyasiga ega bo'lamiz, ularning har biri boshqalarning hammasiga bog'liq.

Ikkinchidan: endi ishlab chiqarish resurslari (mehnat va yer hisobga olinadi). Bu yerda shunday fikr yuritish mumkinki, mais egasi 20 o'lchov donga bir krujka viska oladi, deylik. U maisni qancha ko'p yetishtirsa, shuncha ko'p viski oladi. Buning uchun u ekin maydonini kengaytiradi va ko'p hosil oladi, ammo uning mahsulotining bahosi kamayib ketadi va bir krujka viski uchun 25 o'lchov don berishi kerak bo'ladi. Xuddi shunday holat boshqalarda ham ro'y berishi mumkin, ammo ulardagi bu holat mehnat sarfi hisobiga ro'y beradi. Nima qilmoq kerak? Bunda mahsulotning shunday muvozanat miqdorini topish kerakki, unda resurslarning chegaralangan sarfi mahsulotni sotishdan olinadigan chegaralangan daromadga teng bo'lishi darkor. Bunda yana bir holat qayd etilishi mumkin. Yangi Robinzon makkorlik bilan ko'proq mais olib, zahirasi hisobiga o'tin olish kombinasiyasini o'ylashi ham mumkin (mais egasidan vaqtincha hych narsa olmaydi). Bunda raqobat paydo bo'ladi. O'tin egasi maisni kimdan olishni (almashuvni) o'ylab ko'radi. Albatta, buning uchun viski egasi avvalroq ko'proq mehnat sarflashi kerak bo'ladi. Ammo dehqon viski egasining faoliyatini to'g'ri baholab, donning bir qismini zahiraga qo'ya boshlaydi. Viskining bahosi pasayadi va mehnat ko'proq sarflangan bo'ladi.

Albatta, bu misolda resurslar bahosi hisobga olinmagan. Haqiqiy iqtisodiyot haqida gap borganda yer bahosi rent mehnat bahosi ish haqi bilan ifodalanadi. Oxir-oqibatda Valras qonuni yuzaga keladi, uningcha bozor muvozanati sharoitida umumiy talab umumiy taklifga tengdir; boshqacha aytganda umumiy daromadlar

umumiy harajatlarga tengdir. Bu yuqoriroqda aytib o'tilgan Sey (bozorlar) qonunini eslatadi. Farq shundan iboratki, Sey bo'yicha mahsulotlar mahsulotlarga almashadi, deb aytilgan bo'lsa, Valras tovarlar ro'yxatiga iste'mol ne'matlari va ishlab chiqarish omillarinigina emas, balki pullarni ham kiritdi.

Paretoning optimum to'g'risidagi nazariyasi

Vilfredo Pareto (1848-1923) iqtisodiy ta'limotning neoklassik yo'nalishini davom ettirgan yirik italyan vakili hisoblanadi, u marjinalizmning «Lozanna maktabi» ana'nalariga sodiq edi. Bu olimni iqtisodiyot bilan birga siyosat va sosiologiya sohalari ham qiziqtirgan, bu uning yozgan asarlaridan ma'lum. Paretoning asosiy asarlari: ikki jildli «Siyosiy iqtisod kursi» (1898), «Siyosiy iqtisod ta'limoti» (1906) va «Umumiy sosiologiya bo'yicha risola» (1916).

Paretoning iqtisodiy tadqiqotlarida L.Valras, O.Kurno, F.Edtuort va boshqa olimlarning g'oyalari ta'siri katta bo'lgan. 1892 yil L.Valras Lozanna universitetidagi kafedra mudirligini V.Paretoga topshiradi va shu dargohda yuqorida ko'rsatilgan asarlar yaratildi. V.Pareto V.Valras kabi umumiy iqtisodiy muvozanat muammolari tadqiqotiga katta ahamiyat berdi, bunda marjinalizmning iqtisodiy tahlil g'ochlariga amal qilinadi. Shu bilan birga Pareto iqtisodiyotda muvozanatning shart-sharoitlari va omillarini o'rganishda sifat jihatidan yangi prinsiplarni ilgari surib, neoklassik iqtisodiy g'oyalarni yangi «ikkinchi to'lqini»ni boshlab berdi. Bular quyidagilarda namoyon bo'ladi.

V.Pareto funksional yondashuv asosida almashuvning birdan bir sababi naflik (ehtiyoj) degan qoidadan voz kechib, iqtisodiy tizimni butunligicha izohlashga o'tdi, bunda talab (iste'mol) va taklif iqtisodiyotda muvozanat elementlari sifatida qaraladi. Shu bilan birga, «sof» iqtisodiy nazariyaga asoslanib, daromadlar tengsizligi ularni sinflar o'rtasida taqsimlash bilan bog'liqligini inkor etadi.

L.Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat modelida shu muvozanatga erishuvning mezonini naflikning maksimumi (uni hisoblash mumkin emas) deb hisoblangan bo'lsa, Paretoda bu mezon boshqasiga, ya'ni konkret individning afzal ko'rish nisbati o'lchovi bahosiga almashtiriladi.

Deyarli qirq yildan so'ng (1959) V.V.Leontyev bu muammoni dolzarbliq pasaymayotganligi tufayli, bu sohada uchta pozisiya 1954 y. e'lon qilingan bo'lib, unda iste'molchilarning tovarlarni tanlashda o'zini qanday tutishini kuzatish orqali obyektiv informatsiya manbai naflik funksiyasi shaklida bo'ladi, ularning ko'p sonli turli darajalarini solishtirish real prosedura (ish tartibi) dir.

M.Blaug fikricha, agar naflikni miqdoriy o'lchash imkoni bo'lmasa, eski eng yuqori naflik nazariyasidan voz kechish zaruratini seziladi va aniqlangan afzallik metodiga to'la o'tish kerak.

Pareto tadqiqot maqsadida «bifarklik egri chiziqlari»dan foydalanib ma'lum ne'mat, miqdori, xuddi shuningdek boshqa barcha resurslar miqdoriga bog'liq ravishda iste'molchining qaysi ne'matini tanlash masalasini ko'rib chiqadi. Tovarlarning nafligi summasi turli kombinatsiyalarda bo'ladi va bir kombinatsiyaning boshqasidan ustunligini belgilash kerak. Natijada olimning uch o'lchovli diagrammalari paydo bo'ldi, bu diagramma asos (o'n) larida iste'molchi qo'lida bu yoki boshqa ne'matlarning turlicha miqdori ko'rsatiladi.

Pareto naflikning an'anaviy miqdoriy o'lchashg usullaridan voz kechib, «ijtimoiy maksimal naflik» tushunchasini izohlab beradi, bu tushuncha hozirgi davrda «Pareto optimumi» deb nomlanadi. Bu tushuncha shunday o'zgarishlarga baho berish uchun foydalaniladiki, unda barchaning farovonligi yo yaxshilanadi, yoki bozorning biror odam o'z ahvolini boshqa odamning ahvolini yomonlashtirmasdan yaxshilay olmaydi.

Bu tovar va resurslarining eng yaxshi taqsimotini xarakterlaydi. Keyinchalik umumiy bozor muvozanati bozorning Pareto optimal holati ekanligi isbotlab berildi. Xo'sh, bu nima degani? Bu bozor ishtirokchilarining hammasi o'z foydasi uchun intilib, o'zaro manfaat va foydalar muvozanatiga erishishidir. Bunda sumlar qoniqish (umumiy foydalilik) funksiyasi o'z maksimumiga yetadi. Boshqacha qilib aytganda, A.Smit tomonidan ilgari surilgan mashhur «ko'rinmas qo'l» to'g'risidagi g'oyalar amaliyot isbotlab berilgan.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Lozanna universiteti professori L.Valras kapitalistik iqtisodiyotning «umumiy iqtisodiy muvozanati» modelini qurdi. Bu yo'nalish Valras ishining davomchisi, italyan olimi **Vilfredo Pareto** (1848-1923) tomonidan keng rivojlantirildi. U «eng yuqori naf» nazariyasini hal etish, iste'mol ne'matlarining nafi (foydaliligi)ni hisoblash uchun harakat qildi va matematik usullardan keng foydalandi. Pareto o'z tahlili asosiga daromad miqdori va tovarlar bahosini qo'ydi.

Iste'mol ne'matlari to'plami turlicha bo'lishi tabiiy. Shu sababli Pareto «ideal muvozanat» sxemasini oladi, bunda avtomatik ravishda paydo bo'ladigan «xususiy muvozanat» har bir iste'molchining optimal tanlovidan vujudga keladi. Bu usul bilan Pareto «eng yuqori naf» nazariyasini boshi berk ko'chadan olib chiqa olmadi, lekin uning «afzal ko'rish» va «loqaydlik egri chiziqlari» nazariyasidan ekonometrik tadqiqotlarda foydalanib kelinmoqda. U Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasini takomillashtirishga harakat qildi. U ustozidan farqli ravishda ishlab chiqarish funksiyasining mahsulot chiqarish hajmiga bog'liqligi koeffitsiyentining o'zgarishi mumkinligini tan olgan. «Pareto optimum»ida aholi daromadlarining taqsimlanish giperbolasining tenglamasi beriladi (1897).

Foydalilik (naf) funksiyasini topish uchun ne'matlar to'plami afzalligi konsepsiyasi Jon fon Neyman tomonidan yanada rivojlantirildi. U o'yin nazariyasiga asoslanib, individuumning maksimum yutuqqa intilishi sharoitidan kelib chiqib, iste'molchining o'zini tutish modelini ishlab chiqdi. Bunda ne'matlar foydaliligi konsepsiyasi psixologik talabni qondirish mezonlari bilan bog'lab o'rganiladi.

L.Valras farqli V.Pareto modelida faqat erkin raqobat iqtisodiyotigina tahlil etilmaydi, turli tipdagi monopol bozorlar ham qarab chiqiladi, bu tadqiqotlar XX asrning o'rtalaridagina alohida tadqiqot predmetiga aylandi. Ular tahlilning yangi ikki boshqa yo'nalishi bilan birlashib ketdi: 1) bozor mexanizmi nazariyasi; 2) firma va uy xo'jaligi faoliyati tahlili.

XULOSA

XIX asrning 70-yillaridan boshlab iqtisodiy ta'limotlarda prinsipial yangi yo'nalish - *marjinalizm* g'oyalari ustundir, avalgi klassik maktab vakillarining

fikrlari keskin tanqidga uchradi, chunki amaliy iqtisodiyotda o'zgarishlar ro'y berdi. XX asrning boshlarida esa neoklassik (ya'ni yangi klassik) g'oyalari shakllana boshladi, bu marjinalizm g'oyalari rivojining 2-bosqichi deb qaralishi mumkin. «Siyosiy iqtisod» dan ancha farq qiluvchi «*Ekonomiks*» tushunchasi kiritiladi va iqtisodiyotga yondoshuv keskin o'zgardi.

Neoklassik yo'nalishning asosiy mafkurachisi A.Marshall hisoblanadi, u «*Ekonomiks*» iborasini birinchi bo'lib muomalaga kiritdi. Iqtisodiyot faning asosiy vazifasini «insoniyatning normal hayot faoliyati to'g'risidagi ta'limot» deb baholaydi.

Klassik maktabning prinsipial g'oyalari himoya qilinadi (erkin baho, raqobat, davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi va b.), ammo unga marjinalistik qoidalar qo'llaniladi. Qimmat va baho shakllanishi nihoyatda original ravishda ko'rsatib berilgan, «qaychi tig'i» effekti muhimdir. Talab va taklif chiziqlarining kesishgan joyida baho aniqlanishi, «Marshall hochi» nihoyatda katta ahamiyatga ega va hozir bu qoida doimo qo'llaniladi.

«Iste'mol ortiqchaligi», mo'tadil baho, talabning elastikligi, «reprizentativ firma» to'g'risidagi g'oyalar fundamental ahamiyatga ega.

Amerikalik J.B.Klarkning qarashlarida fanning asosiy predmeti «jamiyatning barcha daromadlarini turli shakldagi daromadlarga ajratishdan iborat» deb qaraladi.

Fanni statika va dinamikaga ajratadi, «eng yuqori (chegaraviy) mehnat unumdorligi qonuni»ni kiritadi.

Italiyalik V.Pareto iqtisodiyotda umumiy muvozanat muammolar tadqiqotiga e'tibor beradi. Matematik apparatdan unumli foydalanib, «beparqlik egri chizig'i» ni yaratdi.

Tayanch tushuncha va iboralar

Marjinalizm; eng yuqori (chegaraviy) naf; noyoblik; ekonomiks; subyektiv-psixologik; iqtisodiy liberalizm; robinzonada usuli; subyektiv; spekulyasiya; neoklassika; A. Marshall; «ekonomiks»; baho, talab, taklif; talab elastikligi; «Marshall hochi»; «iste'mol ortiqchaligi»; «reprizentativ firma»; J.B.Klark; «chegaraviy naflik»; «eng yuqori unumdorlik»; statika va dinamika; V.Pareto; «beparqlik egri chiziqlari»; «Pareto optimumi».

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida vujudga kelgan iqtisodiy ta'limotlarga xos xususiyatlar nimadan iborat?
2. XIX asrning 70-yillarida shakllangan qaysi nazariy maktablarni bilasiz?
3. Bu davrda yangicha ilmiy tahlilni maydonga tashlagan olimlar kimlar?
4. Avstriya maktabining asoschilari kimlar?
5. Marjinalizmning iqtisodiyot fanida tutgan o'rni haqida aytib bering.
6. K.Menger, Ye.Byom-Baverk va V.Fizerning asosiy asarlari qaysilar?
7. U.Jevonsning iqtisodiy mavzudagi asosiy asarlarini aytib bering.
8. L.Valrasning iqtisodiy g'oyasiga qanday tushunchalar asos qilib olingan? Miqdor iste'molining kamayuvchi funksiyasini izohlab bering.
9. Bozorning iqtisodiy muvozanati nimani anglatadi?

10. L.Valras qonunini izohlab bering.
11. A.Marshall bo'yicha bozor bahosi nima?
12. Baho, talab va taklif o'rtasidagi bog'lanish qanday?
13. Taklif elastikligi deganda nima tushuniladi?
14. «Marshall hochi»ning mazmunini izohlab bering?
15. Ishlab chiqarish hajmlari o'sishi va nisbiy ishlab chiqarish harajatlari o'rtasidagi bog'lanish nima?
16. Doimiy va o'zgaruvchi harajatlarni izohlang.
17. J.B.Klarkning statik va dinamik iqtisodiyot to'g'risidagi g'oyalari nimani anglatadi?
18. «Eng yuqori unumdorlik qonuni»ning asosiy xususiyatlari.
19. V.Paretoning umumiy iqtisodiy muvozanat konsepsiyasi mohiyati nimadan iborat?
20. Naflikni maksimum qilish uchun nima asos qilib olingan?
21. V.Paretoning «befarqlik egri chiziqlari» nimani bildiradi?
22. Pareto optimumini izohlang?

Asosiy adabiyot

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Darslik. T., Moliya, 2002 (14-15- boblar)
Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T., TMI. 2003

Qo'shimcha adabiyot

1. Voytov M. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. Kratkiy kurs. Uchebnoye posobiye. M., 2001
2. Mark Blaug. Ekonomicheskaya mysl v retrospektive. M., 1996
3. Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. Uchebnik dlya vuzov. M., 2002
4. Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. Uchebnik dlya vuzov. M., 2009
5. Kvasova A.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. Uchebnik dlya vuzov. M., 2002
6. Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy v voprosax i otvetax. Uchebno-metodicheskoye posobiye. M., 2002

3- MAVZU MARJINALIZM. IQTISODIY TA'LIMOTLARDA NEOKLASSIK YO'NALISHNING SHAKLLANISHI

REJA

- 3.1. Marjinalizmning umumiy ta'rifi va rivojlanish bosqichlari**
- 3.2. Avstriya maktabi. Sub'ektiv - psixologik yo'nalish**
- 3.3. U.Jevons va L.Valrasning marjinalistik g'oyalari**

3.1. Marjinalizmning umumiy ta'rifi va rivojlanish bosqichlari

1.XIX asrning ikkinchi yarmi- XX asrning boshlarida iqtisodiy ta'limotlarning rivojlanishi (evolyusiyasi) kapitalizm iqtisodiyotida uning siyosiy

ustqurmasida yuz berayotgan tub siljishlarni aks ettirar edi. XIX asrning so'nggi chorasida erkin raqobatning monopoliyaga aylanishi iqtisodiyotdagi eng muhim hodisa bo'ldi. Bu jarayon kapitalizm ziddiyatlarning, ayniqsa mehnat bilan kapital o'rtasidagi ziddiyatlarning chuqurlashuvi va keskinlashuvi bilan ayni bir vaqtda ro'y berdi. XIX asrning 70-yillaridan boshlab qiymat nazariyasi va uni ilmiy tahlil qilishda ham chinakam inqilobiy o'zgarish yuz berib aynan shu davrda Evropaning bir nechta mamlakatlarida turlicha nazariy maktablar shakllandi. Ushbu maktablar yaratgan iqtisodiy ta'limot fanda «marjinalizm» ta'limoti deb nomlanib XX asrning 30-yillarigacha o'z mavqeini saqlab turdi.

Marjinalizm fransuzcha *marginal* so'zidan olingan bo'lib «eng yuqori», (chegaraviy) degan ma'noni bildiradi.

Bu boradagi o'zining ilk fikrlarining U. Stenli Jevons 1862yilda Britaniya fanlarini rivojlantirish Assosiasiyasida qilgan «Siyosiy iqtisodning umumiy nazariyasi haqida qisqacha bildirish» nomli ma'ruzasida bayon etgan edi. 1871yilda esa U. Jevons yangi nazariyasini ilmiy asoslashga bag'ishlangan fundamental asar bo'lgan «Siyosiy iqtisod nazariyasi» nomli kitobini Angliyada nashr qildirdi. Aynan mana shu yili 1871yilda Avstriyada Karl Mengerning «Siyosiy iqtisod asoslari» nomli kitobi ham e'lon qilindi. Bu kitobda ham xuddi mana shu «eng yuqori foydalilik» nazariyasi tahlil qilinib matematik formula va teoremlarsiz ilmiy jihatdan asoslab berildi.

1874 yilda Shveysariyada Leon Valrasning «Sof iqtisodiyot fani elementlari» nomli kitobi nashrdan chiqdi. Bu kitobdagi iqtisodiy nazariya to'liq ravishda matematik jihatdan rivojlantirildi. Shunday qilib yangi yo'nalish bir vaqtda uchta olim tomonidan turli mamlakatlarda ingliz, nemis va fransuz tillarida ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Marjinalizm va uning rivojlanish davrini ikki bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi bosqich XIX asrning 70-80-yillarini o'z ichiga olib iqtisodiy tahlilning dastlabki marjinalistik g'oyalarini mujassam qilgan dastlabki ilmiy asarlar yaratildi. (K. Menger, U. Jevons va L. Valras asarlari). Bu davrda asosiy kechib uni bu ko'rinishi inson psixologik xususiyati, ya'ni uning hissiyoti va qabul qilishi asosida o'rganiladi. Shuning uchun marjinalizmning bu bosqichini iqtisodiy ta'limotlardagi «sub'ektiv yo'nalish» deb ataldi.

Ikkinchi bosqich XIX asrning 90-yillariga to'g'ri kelib, bu davrdan boshlab marjinalizm ko'pgina mamlakatlardamahir va asosiy ta'limotga aylandi. Marjinalistlarning bu davrda erishgan asosiy yutug'lari sub'ektiv-psixologik yo'nalishdan vos kechib iqtisodiyotning asosiy maqsadi bu iqtisodiy hayotning doimiy borishini mavjud shart-sharoitlar asosida tushuntira bilish demakdir, dedilar. Natijada yangicha iqtisodiy g'oyalar namoyondalari klassik iqtisodiy

maktabning davomchilari sifatida baholanib, ularga neoklassiklar deb nom berildi.

Marjinal rivojlanishning ikkinchi bosqichini ya'ni neoklassik iqtisodiy ta'limotni rivojlanishiga yirik iqtisodchi olimlar A.Marshall, Dj. B.Klark va V.Pareto katta hissa qo'shdilar. Marjinal iqtisodiy g'oyalarni yuqorida qayd etilgan ikkala bosqichini o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha ta'riflanimiz mumkin.

Birinchi. Dastlabki marjinalistlar o'zlarining sub'ektiv oqimlarida asosiy e'tiborni iqtisodiy tahlil jarayonida istemol (talab)ning tutgan o'rnini o'rganishga qaratib klassiklardan farqli ravishda ishlab chiqarish (taklif)ni ikkinchi darajali qilib qo'ydilar. Keyinchalik neoklassiklar har ikkala jarayonni birgalikda o'rganib ancha mukammal ta'limot yaratdilar.

Ikkinchi. Birinchi bosqich marjinalistlari sub'ektiv yo'nalish vakillari klassiklar singari sabab oqibatga asoslangan ilmiy tahlilni qo'llab ularning g'oyalarini ma'lum darajada takrorladilar. Lekin birgina katta farq sub'ektiv maktab qo'llagan iste'mol va tovarlarning foydaliligi usuli ularni klassik maktab usulidan farqladi. O'z navbatida marjinalistlarning neoklassik yo'nalishi funksional ilmiy tadqiqotni maydonga tashlash bilan birga ishlab chiqarish va iste'molni yaxlit holda o'rganib meyoriy iqtisodiy o'lchamlarni taqsimot va ayirboshlash jarayonlariga ham tadbiiq etdilar.

Uchinchi. Marjinal inqilobning birinchi bosqichidan farq qilib, ikkinchi bosqichda funksional ilmiy uslub bilan birga iqtisodiy tahlilga iqtisodiy jarayonlarni matematik modellashtirish usuli ham olib kirildi. Shu jumladan, har ikkala bosqich nazariyotchilari «erkin» raqobat yordamidagi iqtisodiy o'sishni haligacha avtomatik avishda qo'llab kelinmoqda degan fikrga keldilar.

To'rtinchi. Neoklassiklar iqtisodiy ta'limotlar tarixida alohida o'rin egallagan klassiklardan iqtisodiy liberalizm tamoyillariga sodiq qolishni meros qilish bilan birga tadqiqot mavzuini yanada kengaytirib, unda funksional tadqiqot usulidan va iqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslash usuli va nihoyat sistemali matematik usuldan keng foydalanishni amalga oshirdilar.

2.XIX asrning 70-yillarida iqtisodiy ta'limotlarning nufuzli maktablaridan biri bo'lgan Avstriya maktabi vujudga keldi. Avstriya maktabini sub'ektiv yoki sub'ektiv-psixologik maktab deb ham ataydilar. Uning mafkurachilari qo'llagan usul munosabati bilan unga mana shunday nom berilgan. 70-yillarda Avstriya maktabining asoschisi **K.Menger** (1840-1921) bu g'oyani rivojlantirib, uni sub'ektiv-psixologik maktabning asosiy nazariyasiga aylantirdi. **Evgeniy Byom-Baverk** (1851-1914), **Fridrix Vizer** (1851-1926) va boshqalar ham shu nazariyani ishlab chiqdilar. Avstriya maktabining konsepsiyalari K.Mengerning «**Siyosiy iqtisod asoslari**» (1871), F.Vizerning «**Xo'jalik boyligining kelib chiqishi va asosiy qonunlari to'g'risida**» (1884), E.Byom-Baverkning «**Kapital va foyda**»

(1884-89), «**Xo'jalik ne'matlari boyligi nazariyasining asoslari**» (1886), «**K.Marks nazariyasi va uning tanqidi**» (1896) va boshqa asarlarida bayon etilgan, Avstriya maktabining ta'limoti Angliya, Germaniya, AQSh va Rossiyada hamda boshqa mamlakatlarda yoyildi. Bu ta'limot iqtisodiyot fanining shundan keyingi rivojiga katta ta'sir o'tkazdi.

3.2. Avstriya maktabi. Sub'ektiv - psixologik yo'nalish

Avstriya maktabi iqtisodchilarining asarlarida avvalo siyosiy iqtisod predmeti, uning uslubiy negizlari va tadqiqot usuli to'g'risidagi ta'limot yanada kengaytirildi. Menger va uning tarafdorlari ishlab chiqarish munosabatlarini, ishlab chiqarishning rivojini tartibga soluvchi iqtisodiy qonunlarni siyosiy iqtisod predmetiga kiritmas edilar.

Ularning konsepsiyasiga ko'ra siyosiy iqtisod xo'jalik sub'ekti tajribasining butun xilma-xilligi bilan uni idrok etishni o'rganishi lozim edi. Byom-Baverkning da'vo qilishicha, siyosiy iqtisod sub'ekt hislarida iqtisodiy hodisalarni izohlaydigan ildizlarni izlashi kerak. Alohida xo'jalik tadqiqot ob'ekti qilib olinar va shu xo'jalik jamiyatning eng oddiy tipik elementi deb talqin qilinardi. Jamiyatdan mutlaqo ajralgan shaxs - Robinzon xo'jaligi mana shunday xo'jalikning oliy maqsadi deb atalardi (D.Defoning asarini eslang). Avstriya maktabi kapitalistik xo'jalikni mana shunday eng oddiy elementlarning mexanik yig'indisi deb talqin etardi. Umuman iqtisodiyot qonunlarini o'rganish uchun alohida olingan bir xo'jalik (firma, korxon) misolida shu qonunlarni ko'rib chiqish etarli deb hisoblanardi (mikroiqtisodiyot).

Tadqiqotning bu usuli *Robinzonada* usuli degan nom oldi. Shu usul yordamida siyosiy iqtisoddan ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari chiqarib tashlandi, iqtisodiy kategoriyalarning ijtimoiy-sinfy mazmuni kuchaytirildi, ijtimoiy ishlab chiqarishning roli soddalashtirildi. Robinzonada usuli asosida siyosiy iqtisod tarixiy va sinfiy muayyanlikdan mahrum bo'lar, unda individuallik keng targ'ib qilinardi. Ayirboshlash konsepsiyasining tarafdorlari bo'lgan Avstriya maktablarining iqtisodchilari iqtisodiy masalalarni faqat bozor munosabatlaridan, ya'ni ayirboshlash munosabatlaridan iborat qilib qo'yidilar. Robinzonada usuli madhiyabozlik tusida edi. U ochiqdan-ochiq sub'ektiv psixologik bo'lishiga qaramay, iqtisodiyot fanining bisotiga kirdi va keng yoyildi.

Avstriya maktabining nazariyotchilari kapitalizmni faqat bozor munosabatlari bilangina bog'langan yakkaxo'jaliklarning mexanik yig'indisi deb tasvirlab, mehnatning rolini inkor etdilar va kapitalistik ekspluatasiyani niqobladilar. Ular iqtisodiy jarayonni va uning omillarini sub'ektiv idealistik tarzda izohladilar. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning psixologiyasi bu jarayonning asosi deb hisobladilar. Avstriya maktabining namoyandalari ijtimoiy ishlab chiqarish

taraqqiyotining ob'ektiv xarakterini va unga xos qonunlarni inkor etib, xo'jalik turmushida iqtisodiyotni rivojlantirishda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyatini belgilaydigan psixologik sabablar hal qiluvchi rol o'ynaydi, deb da'vo qildilar. Iqtisodiy jarayonlarni mana shunday sub'ektiv-psixologik talqin etish Avstriya maktabi metodologiyasining asosini tashkil qildi. Avstriya maktabining nazariyotchilari siyosiy iqtisodni ishlab chiqarishni o'rganishdan «xalos» etib, iste'molni birinchi o'ringa qo'yidilar. Ular individlarning moddiy ne'matlarni iste'mol qilishi xo'jalik faoliyatini tashkil etuvchi asosiy omil deb da'vo qilishdi.

Sub'ektivizm va individualizm mehnatning va ijtimoiy ishlab chiqarishning ishlab chiqarish munosabatlarining rolini hamda ijtimoiy ziddiyatlar va sinfiy kurashni inkor etishga hamda soxtalashtirishga asoslangan. Bu qoidalarning tigi marksizmning ilmiy metodologiyasiga iqtisodiy ta'limotiga qarshi qaratilgan edi.

Avstriya maktabining namoyandalari va avvalo Byom-Baverk qiymatning mehnat nazariyasini K.Marks ta'limotining ilk negizi deb bilib, shu nazariyadagi qo'shimcha qiymat ta'limotiga xuruj qilib, «Kapital»ning birinchi va uchinchi tomlari o'rtasida ziddiyat borligini isbotlashga urindilar (bu haqda oldingi mavzuda aytib o'tilgan edi).

Qadriyat (qimmat) nazariyasi Avstriya maktabining konsepsiyalarida markaziy o'rinni oldi. Bu nazariya «eng yuqori foydalilik» nomini oldi. Siyosiy iqtisodda qabul qilingan «tovar» va «qiymat» kategoriyalari ijtimoiy mazmundan mahrum bo'lgan ne'mat va qadriyat tushunchalari bilan almashtirildi. K.Menger, E.Byom-Baverk va boshqalar qiymat - ijtimoiy zarur mehnatning ifodasi, mehnat esa uning birdan-bir manbai ekanligi to'g'risidagi qoidani noto'g'ri deb e'lon qildilar. Ular qiymat kategoriyasini sub'ektiv mazmun bilan to'ldirdilar. Uning ustun omili sifatida iste'mol qiymati yoki moddiy ne'matlarning foydaliligi qabul etildi. Byom-Baverkning fikricha, Avstriya maktabi iste'mol qiymatiga murojaat etish orqali qadriyatni «lozim bo'lgan daraxtdan ildizning o'zidan» tahlil eta boshladi.

Haqiqatda ham Avstriya maktabi qiymatning yangicha ta'rifini ishlab chiqish yo'lidan bordi. Qiymat iste'mol qiymati bilan belgilanishi mumkin emasligi to'g'risidagi fikrni siyosiy iqtisodning klassiklariyoq o'rtaga tashlagan edilar. Lekin qariyb 200 yil davomida iqtisodiyot fanida bu g'oya etakchi bo'lishi va shunga qaramay, Avstriya maktabi foydalilikda zo'r berib qadriyatning sub'ektiv nazariyasini yaratdi. Foydalilik deganda Byom-Baverk moddiy ne'matlarning umumiy xususiyatini tushunar edi. Bu xususiyat moddiy ne'matlarning shaxslar farovonligiga ehtiyojlarning qondirilishiga munosabati bilan belgilanadi, deb hisoblar edi. Qiymat qimmat va qadriyat tushunchasi bilan almashtiriladi.

Qadriyatning vujudga kelishi mehnatdan va ishlab chiqarishdan ajratib talqin etilar edi. Ne'matning foydaliligi uning asosi deb hisoblanardi. Byom-

Baverk foydalilikning ikki turini: oddiy (mavhum) va malakali (aniq) turini birbiridan farq qilardi. Mavhum foydalilik mo'l-ko'l bo'lgan moddiy ne'matlarga xos bo'lgan umuman foydalilik deb ta'riflanar edi. Bu holatda ne'mat birligining foydaliligi 0 dan iborat deb hisoblanardi (daryo enida suv, havo va boshqalar). Zahirolari cheklangan ne'mat malakali foydalilik deb ta'riflanar, bu ne'matlarning hatto birlik hajmida kamayishi ham shaxsning farovonligiga ta'sir qiladi, deb uqtirilardi. Foydalilikning bunday bo'linishi moddiy ne'matlar qadriyatining vujudga kelishi bilan bog'liq qilib qo'yilar edi. Hamma ne'matlar emas, balki miqdori cheklangan ne'matlarnigina Avstriya maktabining iqtisodchilari qadriyatga ega bo'ladi, deb hisoblashardi. Ularning nazarida mana shu qadriyatlarga ayirboshlanishi mumkin edi. Byom-Baverkning fikricha, qadriyatning vujudga kelishi uchun noyob foydalilik bilan birga qo'shilishi zarur, ammo mutlaq noyoblik emas, balki mazkur turdagi buyumlarga bo'lgan mavjud ehtiyojning miqyosiga qiyosan «nisbiy» noyoblik nazarda tutilardi.

Qadriyatning hosil bo'lishida Byom-Baverk ikki bosqichni alohida ko'rsatdi, birinchi bosqichni u sub'ektiv qadriyatning hosil bo'lishi bilan bog'ladi, bunda u ne'matning shaxs ehtiyojlarini qondirishda qanday rol o'ynashiga qarab, shu sub'ekt ne'matga beradigan shaxsiy baho nazarda tutilar edi. Agar foydalilik mavhum bo'lsa, u holda ne'mat baho olmaydi va uning sub'ektiv qadriyati 0 ga teng bo'ladi. Sersuv buloq yonida turgan kishi uchun bir stakan suv bunga misol qilib ko'rsatildi. Ammo, sahroga borib qolgan kishi uchun o'sha bir stakan suvning o'zi aniq foydalilik kasb etadi. Shaxsning farovonligigina emas, uning hayoti ham shu suv bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu holatda bir stakan suv sub'ektiv qadriyatga ega bo'ladi. Byom-Baverkning fikricha, moddiy ne'matlar tufayli insonga keltirilgan foydaning miqdori ham shu ne'matlar qadr-qimmatining o'lchovidir. Qiymatni iste'mol qiymati bilan aynan bir narsa deb talqin etish (aslida almashuv qiymati ham bor) foydalilik qiymatini aniqlash avstriya maktabidan avval ham siyosiy iqtisodda ma'lum edi. Avstriya maktabining nazariyotchilari bu prinsipni matematikadan olingan me'yor tushunchasi bilan to'ldirdilar. Qadriyat negizi sifatida endi shunchaki foydalilik emas, balki shaxsning eng kam ehtiyojini qondiradigan eng yuqori (oxirgi qatordagi) foydalilik tushunchasi ishlatila boshlandi. Byom-Baverkning ta'biricha, buyumning qadriyati uning eng yuqori me'yoriy foyda miqdori bilan o'lchanadi, bunda xo'jalik ne'matlari muayyan turidan olinadigan eng oz naf nazarda tutiladi. Buni Robinzon etishtirgan besh qop don misolida ko'rish mumkin, bir qopi oziqqa, ikki qopi urug'likka, uch qopi em uchun va hokazo. Byom-Baverk bu «qonun»ning amal qilishini besh qop don hosili olgan shaxsning xo'jaligi misolida ko'rsatadi. Hamma qoplardagi donning sifati va vazni teppa-teng. Biroq, Byom-Baverkning nazariyasiga ko'ra, bir qop donning sub'ektiv qadriyati kamayib boruvchi foydalilik prinsipi asosida belgilanishi kerak. Birinchi

qop don shaxsning eng zarur hayotiy ehtiyojini qondiradi va shu sababli eng ko'p foydalilikka ega bo'ladi. Keyingi qoplarning foydaliligi kamayib boradi. To'tiqo'shni boqishga mo'ljallangan so'nggi qop ham foydalilikka ega bo'ladi. Ana shu so'nggi qop don mazkur moddiy ne'mat birligining sub'ektiv qadriyatini belgilaydi. Barcha mavjud don zapasi besh qop bo'lgan taqdirda bir qop donning qadriyati to'tiqush boqish qiymatiga teng bo'ladi, deb da'vo qiladi Byom-Baverk. Bu misollar turkumini eyilayotgan beshta olma misolida va boshqalarda ham ko'rish mumkin.

Byom-Baverk qadriyat hosil bo'lishidagi ikkinchi bosqichni «ob'ektiv qadriyat» bilan bog'ladi. U mazkur bosqichni talab va taklif xususidagi mavjud eski nazariya asosida izohladi. Ob'ektiv qadriyatning hosil bo'lishini talab va taklifning stixiyali nisbati davomida bozordagi sub'ektiv baholarni baravarlash tirishdan iborat qilib qo'yildi, shuning natijasida yangi, o'rtacha qadriyat paydo bo'lib, mana shu ob'ektiv miqdor deb ko'rsatildi.

Shunday qilib, Avstriya maktabining iqtisodchilari ilmiy nazariyaning qiymat tovarlarning ob'ektiv xususiyati bo'lib, mana shu xususiyat bu tovarlarning ichki mazmunini belgilaydi, degan tub qoidasini rad etish orqali qiymat hosil bo'lishi jarayonini yangicha talqin etadilar. Ular buni baho beruvchilik mulohazalariga va individlarning psixologiyasiga bog'liq bo'lgan sub'ektiv kategoriyaga aylantirib qo'ydilar. Bu esa navbatdagi yangi nazariya edi, bu nazariyani yaratuvchilar qiymatni u hosil bo'ladigan sharoit va manbadan - ishlab chiqarish va mehnat sohasidan butunlay ajratib qo'ydilar. Byom-Baverkning hamma mulohazalari haqiqiy jarayonni oydinlashtiradigan, ushbu kategoriyada ifodalanadigan ishlab chiqarish munosabatlarini kengaytiradigan fikrlar asosiga qurilgan edi.

«Eng yuqori foydalilik» nazariyasi Avstriya maktabi va boshqa iqtisodiyot konsepsiyalari uchun asos bo'ldi, bu konsepsiyalar esa kapitalizm sharoitida iqtisodiyotning ijtimoiy mazmunini kuchsizlantiruvchi, uning sinfiy xarakterini inkor etuvchi bir narsadir. Byom-Baverkning ta'biricha, qadriyat to'g'risidagi ta'limot daromadni taqsimlash, shu jumladan er rentasi, ish haqi, kapitaldan olinadigan foyda to'g'risidagi butun o'z doktrinasining markaziy bandidir.

Avstriya maktabining taqsimlash nazariyasi bir qancha mavjud konsepsiyalarni: J.B.Seyning ishlab chiqarishning uch omili, taqsimot konsepsiyasini, «eng yuqori foydalilik» nazariyasini o'z ichiga oladi. Bu o'rinda ishlab chiqarish omillari unumli ne'matlar deb atalgan. Ularning har biriga (er, kapital va mehnatga) olingan iste'mol ne'matlarining muayyan qismi muvofiq keladi. Taqsimotning mana shu o'ziga xos konsepsiyasi kapitalistik ekspluatatsiyani o'zgarlar mehnatining kapitalistlar tomonidan o'zlashtirib olinishini inkor etadi. U kelajakdagi ne'matlar va kapitalistning iste'moldan «tiyilishi»ga nisbatan haqiqiy

ne'matlarni har xil baholash asosida foydani oqlaydi. Bu o'rinda foyda kapitalistning haqiqiy ne'matlarni iste'mol qilishdan «tiyilishi» uchun va o'z kapitali bilan bo'lajak ne'matlarni hozirgi ne'matlarga aylantirishni ta'minlaganligi uchun «mukofot» deb ko'rsatiladi. Shunday qilib, taqsimot nazariyasida ham muayyan sinfiy maqsadlarni ko'zlaydigan yangicha qisqacha xulosalarlar bor.

Avstriya maktabining uslubiyati ham, iqtisodiy nazariyalari ham tarixdan tashqari yondashuv asosida yaratilgandir. Bu metodologiya va nazariyalar kapitalistik tovar xo'jaligi sharoitlarida jamiyatning sinfiy strukturasi e'tibordan chetda qoldirib, ishlab chiqarishdan iste'molni ustun qo'yadi. Marjinalizm asoschilari qo'llagan sabab-oqibat asosidagi iqtisodiy tahlil (analiz) oddiy mantiqiy qisqacha xulosalarlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi, bu esa ularni real kapitalizmdan uzoqlashishga olib keldi. Biroq, yuqorida qayd etilgan xususiyatlarni aytish bilan birga biz bu maktab namoyandalari shu uslublari natijasiz va ularning konsepsiyalari to'g'ri ilmiy qisqacha xulosalarlar bermadi, demoqchi emasmiz. Aksincha, kapitalistik bozor muammolarini anglashda va ayniqsa iqtisodiy fanga e'tiborni iste'mol va talabni to'laroq qondirishga qaratishda bu maktabning xizmatlari kattadir.

Bu maktabning konsepsiyalari kapitalistik xo'jalik sistemasining eng muqaddas narsasi - xususiy sohibkorlik, erkin bozor, raqobat va shu kabilar posbonligida turgan siyosiy iqtisodning bundan keyingi rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazdi. Avstriya maktabining uslubiyati ayniqsa matematik maktab va umuman hozirgi zamon iqtisodiy maktablarining shakllanishida katta rol o'ynagan. Bu yo'nalish yangi klassik oqimning keng rivojlanishida alohida o'rinni egalladi.

Lekin shuni ham ta'kidlash zarurki, «eng yuqori foydalilik» nazariyasi yangi tashkil bo'layotgan nazariy maktablar uchun ilk manba rolini o'ynadi. «Eng yuqori (chegaraviy) foydalilik» nazariyasining neoklassik (yangi klassik) varianti ingliz iqtisodchisi A.Marshall boshchiligida «eng yuqori foydalilik» nazariyasini «ishlab chiqarish chiqimlari» nazariyasi bilan qo'shib, yangi ilmiy nazariya vujudga keltirilganligida o'z aksini topdi.

3.3. U.Jevons va L.Valrasning marjinalistik g'oyalari

Uilyam Stenli Jevons (1835-1882) London universitetida matematika va ximiya fanlaridan tahsil olish bilan birga siyosiy iqtisodni ham qiziqib o'rgangan. 1863 yilda Manchester shahridagi kollejga siyosiy iqtisod o'qituvchisi bo'lib ishga kirdi. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan iqtisodiy mavzudagi uning asosiy asarlari e'lon qilindi.

Ular quyidagilar: «**Siyosiy iqtisod nazariyasi**» (1871) va «**Fan tamoyillari**» (1874) va boshqalar.

XIX asrning oxirigacha U.Jevons va uning asarlari o'zining kuchli matematik ifodasi tufayli o'quvchilar tomonidan to'liq e'tibor bilan qabul qilinmadi. Lekin uning g'oyalaridagi sub'ektivizm asosiy ilmiy asarlarida aniq o'z o'rnini topgan edi. Masalan, iste'mol, talab, foydalilik haqida o'z holicha tushunchalar berish bilan birga U.Jevons tovarlar narxi uning me'yoriy foydaliligi bilan funksional bog'liqdir deb ko'rsatadi. Shuningdek olim klassiklarning raqobat haqidagi fikrlarini qo'llab, sotuvchi va oluvchi o'zaro muloqatda bo'lib

U. Jevons kerakli ma'lumotni bir-biridan olishi mumkin deb ko'rsatadi. Natijada u quyidagi qisqacha xulosalar keltirib chiqaradi: bozordagi sotuvchilar (sub'ektlar) insonlar ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarni muhayo qilib, ularning iste'mollarini to'laroq qondiradilar. Shu fikri bilan U Jevons dastlabkilardan bo'lib me'yoriy taxlilni maydonga tashlayda va marjinalizm asoschilaridan biriga aylandi.

Leon Valras (1834-1910) marjinalizmning Lozanna (Shveysariya) deb ataluvchi maktabi asoschisi hisoblanadi. Unga keyinchalik Pareto, Italiyadan *Borone*, shveysiyalik *Kassel*, amerikalik *Leontev* va boshqalar qo'shildi. L.Valrasning «**Sof iqtisodiy fan elementlari**» (1874) asari iqtisodiyot bilimlari olamida matematikaning shaxdam qadamlariga asos soldi.

Shu sababli u matematik maktabning davomchisi hamdir. Har qanday iqtisodiy tahlilni matematik izohlashga intilish bu maktab va uning izdoshlarining xarakterli xususiyati hisoblanadi. Valrasning fikricha, har qanday iqtisodiy nazariyani faqat matematika asosida qisqa, aniq va ochiq isbotlash mumkin. Uning o'zi matematika ni yaxshi bilgan va Kurnoni o'zining ustozini deb hisoblagan holda undan ilhomlangan. Keyinchalik «*eng yuqori foydalilik*» (naf) deb atalgan tushunchani L.Valras «*noyoblik*» (rarete)

L. Valras deb izohlaydi. Buni u miqdor iste'molning kamayuvchi funksiyasidir deb ifodalaydi (ya'ni biror noz-ne'matning iste'mol soni oshishi bilan uning noyoblik miqdorining ko'rsatkichi tobora pasayadi). L.Valras shuni aniqladiki, eng yuqori foydalilik - bu iste'molchi tomonidan (mazkur daromad doirasida) sarflanayotgan mablag'larning so'nggi porsiyalari (ulushi) uning uchun iste'mol qilinayotgan barcha noz-ne'matlardan bir xil qoniqish hosil qilishidir. Shu bilan birga iste'molchi A ne'mat B ne'matdan qimmatliroq ekanligini o'zi belgilaydi. Masalan, unga paypoq galstukdan, go'sht paypoqdan qimmatliroqdir va hokazo. Boshqacha qilib aytganda, iste'molchi o'zining belgilangan daromadini galstukka nisbatan paypoqqa tezroq, paypoqqa nisbatan go'shtga tezroq sarflaydi. Mana shunday turli-tuman ehtiyoj bo'lganligi tufayli, iste'molchi har bir ne'matdan shunday miqdorda xarid qiladiki, so'nggi juft paypoq, oxirgi galstuk va so'nggi nimta go'shtdan bir xil qoniqish hosil bo'ladi. Faqat shundagina barcha sotib olingan narsalar unga maksimal umumiy qoniqishni paydo qiladi. L.Valras hamma iste'molchilar o'z ehtiyojlarini koniqtirishda maksimumga ega bo'lsalar (yuqorida

aytilganlarning hammasini, shuningdek har birining cheklangan daromadini hisobga olgan holda) iqtisodiy muvozanat yuzaga keladi. deb hisoblaydi. U bundan umumiy bozor muvozanati nima ekanligi to'g'risidagi masalani hal etishga muhim qadam qo'yadi. Gap shundaki, har bir iste'molchi va har bir ishlab chiqaruvchi (har bir xaridor va sotuvchi) o'z sheriklaridan va iqtisodiyotda ro'y berayotgan barcha jarayonlardan to'la ajralgan holda harakat qila olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiyotda hamma narsalar, barcha jarayonlar o'zaro bog'liq. Har bir baholash boshqa baholarga bog'liq, ammo u ham boshqalarga ta'sir etadi. Bunga hayotda misollar bisyor. Masalan, mamlakatning biror hududida qishloq xo'jaligining ortda qolishi shu mamlakat paytaxtida zargarlik buyumlariga talabning oshuviga olib kelishi mumkin.

Iqtisodchilar ikki xil o'zaro bog'liqlikni ajratadilar: o'zaro almashinuv va o'zaro to'ldirish. Ularning har biri talab sohasida hamda ishlab chiqarish sohasida qayd etilishi mumkin. O'zaro almashinuvga oid misollar iste'mol tovarlarida ko'p uchraydi: plashch va zont, pivo va koka-kola, qo'y go'shti va tovuq go'shti, qand va shakar... Ishlab chiqarish sohasida: g'isht va beton, paxta tolasi va sintetik tola, ko'mir va gaz... O'zaro almashinuv har doim ham to'la-to'kis bo'lavermaydi, shuning uchun odatda tovarlarning biri ikkinchisiga nisbatan afzalroq bo'ladi (hammasi xaridorning beradigan bahosiga bog'liq). Bir-birini o'zaro to'ldiruvchi noz-ne'matlarni odatda odamlar birgalikda iste'mol etishni istaydilar yoki shunga majbur bo'ladilar. Masalan, qo'ylak va galstuk, videomagnitofon va videokassetalar, nina va ip, avtomobil va benzin va shu kabilar. Ishlab chiqarish sohasida ham bunday misollar ko'p: stanok va elektrenergiya, istalgan materiallar va unga kerakli asbob-uskunalar va hokazolar.

Mehnat va mashinalar ayrim holatda o'zaro almashinuvchi resurslar sifatida, boshqa holatlarda o'zaro to'ldiruvchi bo'lib kelishi mumkin. Xuddi shu fikrni mehnat, kapital va erga qo'llash mumkin. Klassik maktab vakillari uch resurs, ya'ni mehnat, er va kapitalni faqat o'zaro to'ldiruvchilar deb hisoblashgan. Neoklassiklar (Tyunendan boshlab) esa ularni ma'lum darajada o'zaro almashuvchi deb qaray boshlashgan. Iqtisodchilar ana shu ikki tipdagi bog'liqlikni aniqlashning aniq yo'llarini ishlab chiqdilar. Iste'molchining daromadi o'zgarmas deb hisoblanganda tovarlarga u yoki bu tipdagi bog'liqlik boshqa tovarning narxi o'zgarganda bu tovarga bo'lgan talabning o'zgarishiga mosligi bilan aniqlanadi. Agar bir tovarning narxi pasaysa va ikkinchi tovarga talab kamaysa, demak ularning ikkalasi o'zaro almashinuvga qodir hisoblanadi. Masalan, go'shtga narx pasaysa, makaronga talab kamayadi. Agar bir tovarga bo'lgan narx pasayishi ikkinchi tovarga bo'lgan talabning ortishiga sabab bo'lsa, demak bu tovarlar o'zaro bir-birini to'ldiruvchilar hisoblanadi. Masalan, elektrenergiyaga bo'lgan tarifning kamayishi elektrochangso'rg'ichlarga bo'lgan talabni oshirishi mumkin va hokazo.

Amalda tovarlarning o'zaro almashinishi yuqorida keltirilgan misollardagidan ancha kengdir. Bu har doim iste'molchi sotib olish fondini uning daromadi cheklanganligidan kelib chiqadi. Iste'molchi har doim tanlashga muhtoj, chunki u o'z daromadini imkoni boricha maksimal umumiy foydalilikka ega bo'lish uchun sarflashi kerak. Inflyasiya sharoitida aholining daromadi qadrsizlanib boradi. Bu sharoitda shuni kuzatish mumkinki, bir tovar iste'moli boshqa tovar iste'moli bilan almashtiriladi. Bunda keyingi tovarning sifati pastroq va ammo har holda talabni koniytiradi.

Shulardan qisqacha xulosalar qilib aytilish mumkinki, agar **X** tovar uchun talab (yoki taklif)ning haqiqiy ishonchli funksiyasini olishni istasak, bu funksiyaga faqat shu tovarning bahosinigina emas, balki hamma tovarlarning bahosini kiritishimiz zarur. chunki biz **X** tovarning boshqa istalgan tovar bilan o'zaro bog'lanishining qaysi tipda ekanligini oldindan bilmaymiz. Shu asosda Valrasning umumiy bozor muvozanati nazariyasi vujudga kelgan. Shu asosda paydo bo'lgan Valras tenglamasi butun mamlakat va uning butun bozorini qamrab olgan. Masalani soddalashtirish maqsadida eksport va import yo'q deb faraz qilinadi. Bu xayoliy (Robinzon kabi) orolda bir emas, ikkita yovvoyi odam mavjud. Ularning birida mais (makkajo'xori), ikkinchisida o'tin bor. Lekin har biriga ham u, ham bu kerak. Ular beixtiyor bir-biri bilan savdolashishga muhtoj bo'ladi. Har biri kamroq berib, ko'proq olishga intiladi. Bir tomon ma'lum miqdordagi mais uchun maksimum o'tin olishga, ikkinchi tomon ham o'z navbatida ma'lum miqdordagi o'tin uchun maksimum mais olishga intiladi. Ammo birinchi tomonga besh bog' o'tin olish to'rt miqdor mais berishdan muhimroqdir (chunki unda mais bor, lekin o'tin yo'q) va aksincha. Oqibatda bu almashinuv ikkala tomon uchun ham foydalidir. Chunki ularning har biri ko'proq o'lyapman deb hisoblaydi.

Vaqt o'tishi bilan orolda muhim o'zgarishlar ro'y beradi. Robinzonlar zahiralarning yaqin orada tugashini tushunib etdilar. Endi ular ishlab chiqarishni boshlashi kerak, degan qarorga keladilar. Eski, falokatga uchragan kemadan belkurak va boltaga o'xshash asboblarni topiladi. Ular ishga solinadi. Mehnat taqsimoti tufayli ularning biri mais etishtiradi, ikkinchisi esa o'tin erishga tushadi. Barter savdo davom etaveradi. Kunlardan bir kun orolda uchinchi kishi paydo bo'ladi. U ma'lum vaqt mehmon sifatida yashaydi, ammo tekin kun ko'rish mumkin emas, bozor qonunlari jiddiy. Nima qilmoq kerak? Uchinchi kishi birinchidan ozroq mais va ikkinchisidan ozroq o'tinni qarzga oladi va viski ishlab chiqarishni boshlab yuboradi (qanaqa apparatdan olishi tijorat siri). Shunday qilib, uchinchi shaxsda o'z qarzlaridan qutulish imkoniyati, ya'ni don va o'tin uchun to'lov imkoni paydo bo'ldi.

Xush bu holatda baholar qanday shakllanadi? Bu ko'rinishda uch xil tovar va ikki xil ishlab chiqarish omili er va mehnat bo'lgan iqtisodiyotga ega bo'ldik

(oroldagilar qo'lida ishlab chiqarish inventari kapital kategoriyasiga kiradi). Ammo uning bahosi pastligi sababli e'tiborga olinmadi). Robinzonlar ikkita bo'lganda baholar muvozanati birinchi va ikkinchi tovarning cheklangan foydaliligi darajasida bo'lgan. Endi sharoit o'zgardi. Birinchidan, ularning soni ortdi. O'tin tayyorlovchining talabi donning chegaralangan ehtiyojidan tashqari uning viskiga bo'lgan talabiga bog'liq. U o'z mahsulotining bir qismini kuvonch bag'ishlovchi ichimlikka almashuv tufayli mais olishga kamroq o'tin bilan qoladi. Bunda har bir bog' o'tinning foydalilik darajasi pasayadi. Xuddi shu fikrni boshqa Robinzonlarga ham qo'llash mumkin. Almashuvning uch ko'rinishi mavjud bo'ladi: 1. Mais o'tinga; 2. Mais viskiga. 3. O'tin viskiga. Har bir ishtirokchilarning tovari talab funksiyasi va o'z tovarining taklif funksiyasi bor. Shunday qilib, biz oltita talab funksiyasi va uchta taklif funksiyasiga ega bo'lamiz, ularning har biri boshqalarning hammasiga bog'liq.

Ikkinchidan: endi ishlab chiqarish resurslari (mehnat va er hisobga olinadi). Bu erda shunday fikr yuritish mumkinki, mais egasi 20 o'lchov donga bir krujka viska oladi, deylik. U maisni qancha ko'p etishtirsa, shuncha ko'p viski oladi. Buning uchun u ekin maydonini kengaytiradi va ko'p hosil oladi, ammo uning mahsulotining bahosi kamayib ketadi va bir krujka viski uchun 25 o'lchov don berishi kerak bo'ladi. Xuddi shunday holat boshqalarda ham ro'y berishi mumkin, ammo ulardagi bu holat mehnat sarfi hisobiga ro'y beradi. Nima qilmoq kerak? Bunda mahsulotning shunday muvozanat miqdorini topish kerakki, unda resurslarning chegaralangan sarfi mahsulotni sotishdan olinadigan chegaralangan daromadga teng bo'lishi darkor. Bunda yana bir holat qayd etilishi mumkin. Yangi Robinzon makkorlik bilan ko'proq mais olib, zahirasi hisobiga o'tin olish kombinasiyasini o'ylashi ham mumkin (mais egasidan vaqtincha hech narsa olmaydi). Bunda raqobat paydo bo'ladi. O'tin egasi maisni kimdan olishni (almashuvni) o'ylab ko'radi. Albatta, buning uchun viski egasi avvalroq ko'proq mehnat sarflashi kerak bo'ladi. Ammo dehqon viski egasining faoliyatini to'g'ri baholab, donning bir qismini zahiraga qo'ya boshlaydi. Viskining bahosi pasayadi va mehnat ko'proq sarflangan bo'ladi.

Albatta, bu misolda resurslar bahosi hisobga olinmagan. Haqiqiy iqtisodiyot haqida gap borganda er bahosi renta mehnat bahosi ish haqi bilan ifodalanadi. Oxir-oqibatda Valras qonuni yuzaga keladi, uningcha bozor muvozanati sharoitida umumiy talab umumiy taklifga tengdir; boshqacha aytganda umumiy daromadlar umumiy harajatlarga tengdir. Bu yuqoriroqda aytib o'tilgan Sey (bozorlar) qonunini eslatadi. Farq shundan iboratki, Sey bo'yicha mahsulotlar mahsulotlarga almashadi, deb aytilgan bo'lsa, Valras tovarlar ro'yxatiga iste'mol ne'matlari va ishlab chiqarish omillarinigina emas, balki pullarni ham kiritdi.

XX asrning 30-50-yillarida asosiy mavjudlik teoremlari o'z isbotini topdi. Ammo bu sohada hali o'rganilishi zarur bo'lgan zonalar mavjud. Valras qonunida orol iqtisodiyoti asos qilib olingan. Texnologik koefficientlar o'zgarmasdir va har bir resursning qo'llanilishi hajmi ma'lum miqdor bilan cheklangan, har bir tovarga bo'lgan talab funksiyasi ham o'zgarmaydi va hokazo. Muvozanat tenglamasiga ko'ra, bu barcha sharoitlar yig'indisi natijasida biron yangilik ro'y bermaydi. Unda texnika progressi yo'q, foydalanilmagan, resurslar zahirasi ishtirok etmaydi. Aholi sonining ortishi va uning tarkibiy o'zgarishlari yo'q. Yangi tovarlar va xizmat sohalari vujudga kelmaydi. Bu to'la holdagi statik (turg'un) model. Haqiqatni o'ta sodda holda qarab chiqishga asoslanadi. Lekin muvozanatning eng muhim sharti sifatida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida erkin raqobat bo'lishi ko'zda tutilgan. Valras modelining yana bir muhim tomoni shundaki, bozor muvozanati to'la ish bilan bandlik sharoitida yoritiladi. Ko'p asrlar davomida xo'jalik ne'matlari qimmatining manbai nima, degan mavzuda munozaralar davom etib kelmoqda, u faqat mehnat sarfi bilan belgilanadimi yoki ishlab chiqarish resurslarining sarfi bilanmi? ki aksincha qimmat noz-ne'matlar foydaliligi bilan belgilanib, undan ishlab chiqarish omillariga yuklanadimi? Baholarning so'nggi (balki dastlabki) asosi to'g'risidagi masala uzoq tarixga ega. U odatda sof ilmiy qiziqishdan siyosiy spekulyatsiyalar predmetiga aylanib ketgan. Xuddi shunday yana bir masala - kapital sarfi uchun foydaning paydo bo'lish manbai hisoblanadi. Bu foyda qaerdan, qanday va nima uchun vujudga keladi? L.Valras nazariyasi shu masalalarni hal etishga va qarama-qarshi lagerdagi muxoliflar pozitsiyasini kelishtirishga yordam bersa ajabmas. Uningcha, ishlab chiqarish chiqimlari (omillar sarfi va ularning baholanishi), daromadlar (omillarni taqdirlash), tovarlarni bozorda baholash (chegaraviy foydalilik), talab, taklif, ishlab chiqarish hajmlari... barcha-barchasi bozorda birgalikda va bir vaqtda aniqlanadi.

QISQACHA XULOSALAR

XIX asrning 70-yillarida Avstriya maktabining shakllanishi iqtisodiyot fanida katta voqea bo'ldi. Uning nazariyotchilari fanda marjinalizm deb nom olgan iqtisodiy nazariyani ilmiy asoslab berdilar. Bu nazariya qoidalari klassik iqtisodiy maktabdan shu darajada farq qilardiki, u ayrim hollarda fandagi to'ntarish deb ham baholanadi. Yangicha yo'nalishni taklif qilgan iqtisodchilar tovarlar (ne'matlar) qimmatini unga bo'lgan sub'ektiv munosabatlar bilan aniqladilar. Har qanday ne'matlar kishilarning talabini qanoatlantirishi darajasiga qarab, foydalilik kasb etishi mumkindir.

«Foydalilik» va «qimmat» kategoriyalari o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, har qanday ne'mat foydalidir, lekin u qimmatli bo'lmasligi ham mumkindir. Foydali bo'lgan ne'matlarga ma'lum darajada qimmatli bo'ladilar. Foydalilik va

qimmatlik kategoriyalarini ajratib ko'rsatish bilan birga marjinalistlar qiymatning mehnat nazariyasini butunlay inkor etdilar. Ular bozorlardagi iqtisodiy ne'matlarning narxini unga sarf bo'lgan mehnat va ishlab chiqarish harajatlari bilan emas, balki iste'molchining sub'ektiv ravishda bu ne'mat qiymatini belgilashida o'z o'rnini topadi, deb hisoblaydilar.

«Eng yuqori foydalilik» nazariyasi o'ta sub'ektivligi uchun tartibsizligi va to'la isbotlangan faktlardan keng foydalanganligi uchun ko'p marta haqli tanqid qilindi. Lekin hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarida Avstriya maktabining g'oyalari ayniqsa mikroekonomika bo'limida keng foydalanib kelinmoqda. Chunki bu nazariyaning ustun tomoni shu bilan belgilanadiki, unda nafaqat harajatlarning hisobi, balki ishlab chiqarish va muomalaning natijalari to'liq inobatga olinadi.

Marjinalizm inqilobi to'g'risida gap borganda Avstriya maktabi qatori Lozanna maktabini ham alohida ta'kidlashimiz zarurdir. Bu maktab asoschilari marjinalistik g'oyalarni qo'llagan holda uning qisqa, ochiq va aniq matematik ifodasini topishga harakat qildilar.

Valras foydalilik o'rniga noyoblik tushunchasini kiritdi va miqdor iste'molning kamayuvchi funksiyasini taklif etdi. Umumiy bozor muvozanati nazariyasini ishlab chiqdi va uning tenglamasini yaratdi, iqtisodiyot va matematikani bir-biriga chambarchas bog'ladi. Valras qonuni bo'yicha, bozor muvozanati sharoitida umumiy talab umumiy taklifga tengdir. Agar Valras bozor muvozanati masalasini qo'ygan va uning qachonlardir echilishini bashorat qilgan bo'lsa, V.Pareto bu muammoni hal etishga muhim hissa qo'shdi va tartibli foydalilik tushunchasini kiritdi. V.Pareto optimal holati (eki Pareto optimumi) bu bozor ishtirokchilarining hammasi o'z foydasi uchun intilib, o'zaro manfaat va foydalar muvozanatiga erishmoqdalar.

Shved olimi K.Viksell normal almashuv sharoitida ikkala tomonning ham muvaffaqiyatga erishuvini isbotlab berdi. Ya'ni almashuvdan hamma manfaatdordir, degan g'oya ilgari suriladi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Marjinalizm; eng yuqori (chegaraviy) naf; noyoblik; ekonomiks; sub'ektiv-psixologik; iqtisodiy liberalizm; robinzonada usuli; sub'ektiv; spekulyasiya.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida vujudga kelgan iqtisodiy ta'limotlarga xos xususiyatlar nimadan iborat?
2. XIX asrning 70-yillarida shakllangan qaysi nazariy maktablarni bilasiz?
3. Bu davrda yangicha ilmiy tahlilni maydonga tashlagan olimlar kimlar?
4. Avstriya maktabining asoschilari kimlar?

5. Marjinalizmning iqtisodiyot fanida tutgan o'rni haqida aytib bering.
6. K.Menger, E.Byom-Baverk va V.Fizerning asosiy asarlari qaysilar?
7. U.Jevonsning iqtisodiy mavzudagi asosiy asarlarini aytib bering.
8. L.Valrasning iqtisodiy g'oyasiga qanday tushunchalar asos qilib olingan? Miqdor iste'molining kamayuvchi funksiyasini izohlab bering.
9. Bozorning iqtisodiy muvozanati nimani anglatadi? L.Valras qonunini izohlab bering.

4-MAVZU. YANGI KLASSIK (NEOKLASSIK) IQTISODIY MAKTAB VA UNING AOSIY KONSEPSIYASI

REJA.

4.1.Alfred Marshallning iqtisodiy ta'limoti

4.2. J.B.Klarkning iqtisodiy ta'limoti

4.3. Vilfredo Paretoning umumiy iqtisodiy konsepsiyasi.

4.1.Alfred Marshallning iqtisodiy ta'limoti

Yuqorida klassik iqtisodiy maktabning asosiy ta'limotlari qarab chiqilgan edi (*V.Petti, P.Buagilber, A.Smit, D.Rikardo va b.*). XIX asr oxiri-XX asrning o'rtalarida esa ilmiy-texnika inqilobi boshlandi, sharoit keskin o'zgardi. Ko'pgina ta'limotlar, masalan Keynes ta'limoti mo'tadil holatdagi iqtisodiyotni tahlil etgan bo'lsa, ya'ni ilmiy-texnika rivojini va aholi sonining o'sishini inkor qilgan bo'lsa, endi mamlakatlarning nihoyatda notekis rivojlanishi kuchaydi. GFR, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Italiya va boshqa mamlakatlarda yuqori sur'atlar sezildi. Bularning hammasini tushuntirish, uni ma'lum qolipga solish kerak edi.

Dastlab neoklassik yo'nalish K.Marksning g'oyalariga qarama-qarshi reaksiya sifatida yuzaga keldi va XX asrning 30-yillarigacha hukmron bo'ldi. Bu orada Keynes va keynschilik ta'limotiga e'tibor kuchaydi. 70-80 yillarda davlatning iqtisodiyotga haddan tashqari ko'p aralashuvi (Keynes g'oyasi) iqtisodiyot rivojiga aks ta'sir eta boshladi. Shunda yana neoklassik ta'limot «yordam»ga keldi. Farb iqtisodiy adabiyotida bu yo'nalish «Yangi klassik ekonomiks» deb nomlanmoqda. Hozirgi davrdagi «Ekonomiks» asosida marjinalistik nazariya yotadi va unda klassik siyosiy iqtisodni marjinalizm bilan sintezlash harakati mavjud. Ekonomiks sof iqtisodiyot va siyosiy iqtisod oralig'idagi fan bo'lib (anik tarjimasi yo'q), qisqacha aytganda «qanday qilib resurslari cheklangan, tanqis bo'lgan jamiyatda nimani, qanday qilib va kim uchun ishlab chiqarishni» o'rganadi. Bu bobda neoklassiklardan A.Marshall, J.B.Klark, V.Pareto g'oyalari ko'rib chiqiladi. Bu fanning kelib chiqishi taniqli buyuk ingliz iqtisodchisi **Alfred Marshall** (1842-1924) nomi bilan bog'liq, u iqtisodiyotni «insoniyatning normal hayot faoliyati to'g'risidagi ta'limot» deb baholaydi. 1902 yilda A.Marshall «Ekonomiks» kursini

dastlab Kembridj universitetida o'qiy boshladi, bu fan J.S.Millning siyosiy iqtisodi kursi (klassik maktab) o'rniga kiritildi. Bundan oldinroq, 1890 yilda A.Marshallning «**Ekonomiks prinsiplari**» kitobi chop etilgan edi.

«Ekonomiks» maktabining paydo bo'lishi tasodifiy bir hol emas edi. Bu, birinchidan, g'arbdagilarning rasionalizmidan kelib chiqqan bo'lsa, ikkinchidan, undan ham chuqurroq sabablar mavjud edi. XIX asrning oxiridagi inqiroz va deyarli yigirma yillik depressiya davlatning iqtisodiyotga aralashuvi samarasiz ekanligini ko'rsatdi. A.Marshall shularni tahlil qilib, erkin raqobat va bozor g'oyasini yana jonlantirdi, bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning rolini cheklash kerakligini yaxshi sezdi va avvalgi fandagi birinchi suzni, ya'ni «siyosiy» so'zini olib tashlashni ma'qul ko'rdi.

Iqtisodiy ta'limotlarda neoklassik yo'nalishning shakllanishi, «marjinalistik inqilob»ning 2-bosqichi

A.Marshall (1842-1924) iqtisodiyotda neoklassik (yangi klassik) yo'nalishning etakchi vakili, marjinalizmning «kembrij maktabi» lideri hisoblanadi. Kembrij universitetida o'qidi, uni tugadi va shu erda butun hayoti davomida o'qituvchilik qildi. U siyosiy iqtisod fanidan (1863 yildan to 1908 yilgacha) dars berdi. 1902 yildan boshlab yangi «Ekonomiks» fanini kiritdi va siyosiy iqtisod fani asta-sekin siqib chiqarildi. Marshall marjinalizm g'oyasini musbat ravishda (Jevonani bilmagan holda) aniqladi. «Ekonomiks prinsiplari» (1890) A.Marshallning bosh asari bo'lib, olti jilddan iborat.

Bu kitob doim to'ldirib borildi va olim hayoti davomida 8 marta qayta nashr etilgan (ruschaga - «Prinsip ekonomiki» tarjima qilingan). Kitob boshidayoq fanning predmeti to'g'risida fikr yuritiladi. Bu fan inson jamiyatining normal hayot faoliyatini tadqiq qilish bilan shug'ullanadi. Individual va ijtimoiy jarayonlarning farovonlikning moddiy asoslarini yaratish bilan chambarchas bog'liq bo'lgan sohani o'rganadi. Mashhur «Ekonomiks» kitobining muallifi P.Samuelson bu fan predmeti nomi «iqtisodiyot» bo'lib, iqtisod yoki maksimizatsiyani bildiradi. Unda ishlab chikarish Xajmlari optimal bo'lganda, sof foyda maksumumga erishuviga katta e'tibor qaratilgan.

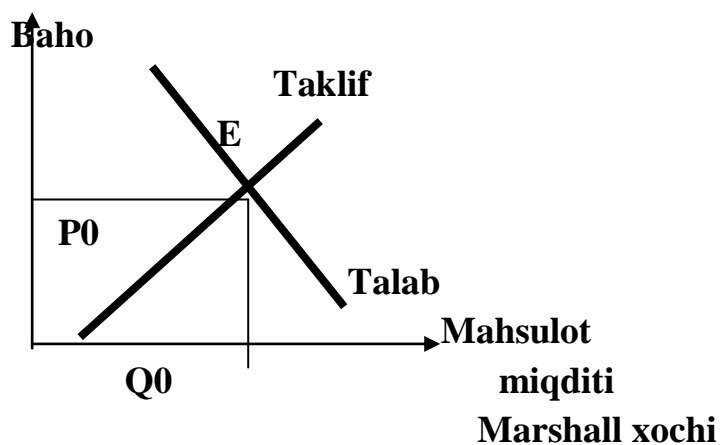
Tadqiqot metodida klassik maktab g'oyalariga vorislik mavjud bo'lib, ular yanada rivojlantiriladi. A.Marshall insonlarning iqtisodiy faoliyatini «sof» iqtisodiy nazariya pozitsiyasida turib, xujalikning ideal (benazir) modelini, «mukammal raqobat» tufayli bo'lishi mumkin bo'lgan tadqiq etdi. Ammo birqancha iqtisodiyotning mo'tadilligi (muvozanati) bilan bog'liq marjinal g'oyalar orqali u bu fanni «xususiy» hol, ya'ni firma, soha (mikroekonomika) darajasida qaraydi. Bunday yondoshuv olim yaratgan «Kembrij maktabi» va XIX asr oxiri - XX asr boshidagi ko'pchilik neoklassiklar uchun xosdir. Ammo shuni aloxida ta'kidlash kerakki A. Marshall o'zida oldin o'tgan ortodoksal klassiklardan farqli

ravishda, iqtisodiy kategoriya larni «Isbot» talab etuvchi u yoki bu asosiy chegaralanishi maqsadga muvofiq deb hisoblaydi.

Olim tadqiqotlarida bozorda erkin baho shakllanish muammosi asosiy o'rinni egallaydi. Bunda bozor muvozanati yagona organizm sifatida, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar chaqqan va bir-biri to'g'sida yaxshi ma'lumotga ega ded qaraladi.

Bozor bahosi eng yuqori naf asosida aniqlanadigan talab bahosi va eng yuqori xarajatlar bilan topiladigan taklif bahosining kesishish natijasi deb qaraladi. Bu «Marshall xochi» deb yuritilada, talab va taklif chiziklarining kesishganliging grafik (chizma) shaklidir. chiziqalar kesishgan joyda ular orasidagi muvozanat, ya'ni muvozanatli, mo'tadil baho o'rnatiladi.

Shu erda olimning tovar qimmatining mohiyati to'g'risidagi g'oyasi xarakterlidir. Uning fikricha, qimmatni yaratishda naflik va ishlab chiqarish xarajatlari (qaychining ikki tig'i) birdek faoldir. U qaychini misol sifatida keltirib, qaychining qog'oz qirqanda qaysi (ustki yoki pasti) tig'i (lezviyasi) asosiy rol ni o'ynaydi, deb savol beradi.

Marshall tomonidan «iste'mol ortiqchaligi» tushunchasini kiritadi, bu xaridor olishi zarur bo'lgan ilojsiz narsa uchun to'langan va amalda to'layotgan baxolar o'rtasidagi farqdir, ya'ni xaridorning qo'shimcha talabini qondirishning iqtisodiy o'lchovidir.

Ilk majinalistlarning baho, talab va taklif kabi omillarning funksional bog'lanish umumlashtiriladi. U xususan, baho pasayishi bilan talab ortishi (baho ortishi bilan talab pasayishi), baho pasayishi bilan taklif pasayishi (baho ortishi bilan taklif ortishi)ni ko'rsatib berdi. *Mo'tadil (muvozanat)* baho talab va taklif nuqtalari kesishgan erda o'rnatiladi (yuqori aytiladi). Shularga mos ravishda bozorda baholarning o'zgarishi ro'y beradi.

Daromadlar nazariyasida kapitalga foiz, ish haqi marjinalistik hal etiladi. Avvalgi klassiklarning tovar qiymati sarflangan mehnat bilan o'lchanishi qat'iyand rad etiladi.

Foiz stavkasi darajasi to'g'risida fikr yuritilib, foiz kamayishi bilan insonlar kam jamg'aradilar (va aksincha) degan qisqacha xulosalar chiqariladi. Bu qoida keyinchalik uning shogirdi J.M.Keyns tomonidan keng foydalanildi (yuqorida berilgan).

«Talab bahosi» rivojlantirilib «talabning elastikligi (qayishqoqligi)» konsepsiyasi ilgari suriladi, bu talab hajmining baho (narx) o'zgarishiga bog'liqligi ko'rsatkichidir. Elastiklikning turli omillarga qanchalik bog'liqligi tahlil etiladi (iste'mol tarkibi, daromad darajasi va b.). Eng kam elastiklik keng iste'mol mollariga tegishli (ammo xuddi shu holatni zebi-ziynat mollariga nisbatan ko'rib chiqmagan). Bu bog'lanish vaqt davomida o'zgarib turishi aytiladi.

Organilayotgan davr qanchalik kichik bo'lsa, talabning bahoga ta'siri shunchalik kattadir, davr qanchalik katta bo'lsa, ishlab chiqarish xarajatlari (taklif) ning ta'siri asosiydir.

Korxonada ishlab chiqarish hajmlarining o'stirish davomida solishtirma ishlab chiqarish xarajatlari o'zgarishi qonuniyatlari aniqlandi. Korxonada ishlab chiqarish masshtabini oshirganda undan keladigan nafning miqdori muammosi qarab chiqiladi. Marshall xususan shuni qayd qiladiki, odatda raqobatli iqtisodiyotda yirik korxonalar (firma) o'z tovar mahsulotiga bahoni pasaytirishni ta'minlaydi, bu esa raqobatchilar oldida ustunlikka olib keladi (malaka oshuvi, maxsus mashina va asbob-uskunalarini qo'llay olish tufayli). Eng muhimi bunday iqtisoddan butun jamiyat manfaat ko'radi.

«Reprezentativ firma» (o'rtacha firmaning turi) tushunchasi kiritiladi. Uning hajmi ma'lum tovarni ishlab chiqarish hajmi ortishi bilan ortadi, bu esa ham ichki ham tashqi foyda keltiradi, chunki mehnat sarflari va boshqa ishlab chiqarish xarajatlari pasayadi.

Bundan olim ikkita iqtisodiy qonun borligi to'g'risida qisqacha xulosalar chiqaradi: 1) o'sib boruvchi foyda va 2) doimiy foyda. Birinchisiga ko'ra, mehnat va kapital sarflari hajmi ortishi bilan odatda ishlab chiqarishni tashkil etishni mukammallashtirishga olib keladi, mehnat va kapitaldan foydalanish samaradorligini oshiradi, proporsional (mutanosib) ravishda yuqoriroq foyda keltiriladi. Ikkinchisiga ko'ra, mehnat va boshqa xarajatlar mahsulot hajmini proporsional o'sishiga olib keladi. Olim fikricha, real hayotda bu ikki tendensiya doimo bir-biriga qarama-qarshi turadi.

Raqobat sharoitida ishlab chiqarish yiriklashuvi bilan nisbiy xarajatlar yo pasayib boradi, yoki paralel o'sadi, ammo mahsulot hajmi o'sish sur'atlaridan ilgarilab ketmaydi. Keyinchalik mana shu fikrlar asosida mikroiqtisodiy nazariya ishlab chiqarish va korxonalar o'lchamlari (katta-kichikligi)ni optimallashtirish muammosini echish bo'yicha ancha aniq uslubiy echimlarni ilgari surdi. Ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy va o'zgaruvchi deb qarab, uzoq muddat davomida

doimiy xarajatlar o'zgaruvchan bo'lib qoladi. Firma bozorni tark etishining asosiy sababi - xarajatlarning bozor bahosi darajasidan yuqorilab ketishidir.

4.2. J.B.Klarkning iqtisodiy ta'limoti

Jon Beyts Klark (1847-1938) marjinalizmning «amerika maktabi» vakili bo'lib, XIX asr oxirida iqtisodiy ta'limotlarda neoklassik yo'nalish shakllanishiga muhim xissa qo'shdi. AQShda tug'ilgan bo'lajak olim keyinchalik Evropa universitetlarida ta'lim oldi, Karl Knis (Germaniyada «Tarixiy maktab» asoschilaridan biri) uning ustози bo'lgan. AQShga qaytgach o'qituvchilik qildi, T.Veblen uning qo'lida ta'lim olgan ekan. Klark Amerika iqtisodiy assosiasiyasining tashkilotchisi edi va 1893-1895 yy. Uning uchinchi prezidenti bo'lgan.

Uning asosiy asarlari: «Boylik falsafasi» (1886) va «Boylik taqsimoti» (1899). Bu asarlarda (ayniqsa 2-sida) iqtisodiyot fanining uch tabiiy bo'limlari, «ishlab chiqarish omillarining eng yuqori unumdorligi to'g'risidagi qonun» masalalarining yoritilishi muhimdir. Klarkning yozishicha, iqtisodiyot fanining predmeti jamiyatning barcha daromadlarini turli shakldagi daromadlarga ajratishdan iborat (ish haqi, foiz, foyda), bular o'z navbatida mos ravida «ish bajarganligi uchun», «kapitalni berib turgani uchun» va «ish haqi va foizni koordinasiya qilingani uchun» olinadi. Bundan shu narsa kelib chiqadiki, bu daromadlar «sog' aql bilan» aniqlanganda. Ishlab chiqarish bilan shug'ullangan «insonlar sinfi»dan bironta odam bir-biriga da'vo qila olmaydi.

Klark «eng yuqori ishchi», «ishning eng yuqori xarakteri», «eng yuqori naflik», «chegaraviy naflik», «eng yuqori unumdorlik» va boshqa marjinalistik kategoriyalar bilan ish yuritadi. U mikroiqtisodiy tahlilni to'laligicha ustuvor prinsip deb qabul qiladi. Robinzon hayotining iqtisodiy tadqiqotlarida qo'llanilishi o'z-o'zidan bo'lgan emas, chunki yakkalangan shaxs xo'jaligini boshqaruvchilar hozirgi davlat iqtisodiyotini boshqarishda davom etmoqdalar.

«Ijtimoiy daromadlarni taqsimlash» ijtimoiy qonun bilan tartibga solinadi, bu qonun «eng mukammal erkin raqobat»da har bir ishlab chiqarish omilini u hosil qilgan boylik summasi bilan ta'min etishi mumkin. Albatta bu boylik miqdoriy jihatdan inson farovonligini ta'minlashdagi manbalari cheklanganligi bilan xarakterlanadi. «Har bir ilab chiqarish omili» ijtimoiy mahsulotda o'zi bevosita ishlab chiqargan boylik hissasiga ega

Klark iqtisodiyotni statika va dinamika qismlariga bo'ladi (mexanika fani kabi). Avvalgi tadqiqotlarda statika qo'llanilgan bo'lsa, endilikda tabiiy-dinamik usul taklif etiladi. U iqtisodiyot fanini uch qism (bo'lim)ga bo'ladi: 1) boylikning universal hodisalari; 2) ijtimoiy-iqtisodiy statika (boylik bilan keyin nima bo'lishi to'g'risida gap yuritiladi); 3) ijtimoiy-iqtisodiy dinamika (agar jamiyat faoliyat

shakli va usulini o'zgartiradigan bo'lsa, bu sharoitda boylik va jamiyatning farovonligi bilan nima ro'y beradi, degan gap yuritiladi).

Klark fikricha, xayoliy statik ijtimoiy ishalb chiqarishga operasialarning o'zgarimas xarakteri xosdir, bunda doimo avvalgi texnologik jarayonlarda yaxshi ma'lum Usha boyliklar yaratilaveradi, boylik hajmi bunda o'smaydi va kamaymaydi. Er ham bir xil mahnat qurollari yordamida ishlanadi, o'sha hosil olinadi, boshqacha aytganda, ishlab chiqarish organizmi o'z shaklini o'zgartirmaydi. Demak, bu holatda harakat yopiq sistema (tizim)da boradi, iqtisodiyot barqaror va muvozanatda bo'ladi. Klarkning yozishicha, «iqtisodiy dinamikada» jahonning normal boyligi ko'proq bo'ladi va ish haqining tabiiy darajasi keyin hozirgidan ancha baland bo'ladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirishga qarshi bo'lgan dinamik shart-sharoitlar keltiriladi: 1) aholi o'sishi; 2) kapital o'sishi; 3) ishlab chiqarish metodlarining yaxshilanishi; 4) sanoat korxonalarini shaklining o'zgarishi; 5) nisbatan past unumli korxonalar o'rniga nisbatan yuqori unumli korxonalarining yashovchanligi va boshqalar. Xatto har bir omil o'zicha jamiyatni dinamik holatda saqlash va ijtimoiy tarkibga ta'sir etish qudratiga ega bo'lar ekan.

Klarkning yuqoridagi metodologik g'oyalari keyinchalik N.Kondratev (Rossiya), Y.Shumpeter va boshqa olimlar tomonidan to'ldirilgan.

Klark tadqiqotida «eng yuqori unumdorlik qonuni» muhimdir. Bu qonun erkin raqobat sharoiti, iqtisodiy muvozanat holatida amal qiladi. Ishlab chiqarish omillari bir xil samaradorlikka ega bo'lgan sharoitda eng yuqori unumdorlikning pasayib borishi masalasi marjinal prinsiplarda qarab chiqiladi.

Kapital bilan ta'minlanganlik o'zgarimas deb olingan taqdirda, mehnatning eng yuqori unumdorligi har bir yangi ishga jalb etilgan xodim bilan pasayib boradi va aksincha. Xodimlar soni o'zgarimas bo'lgan holatda mahnatning eng yuqori unumdorligi faqat kapital bilan ta'minlanganlikning o'sishi natijasidagina yuqoriroq bo'ladi.

Qimmatni taqsimlashdagi hissalar oxirgi unumdorlikka bog'liq bo'ladi, ya'ni foiz kapitalining so'nggi o'sishidan hosil bo'lgan mahsulot bilan aniqlanadi, ish haqi esa mehnatning ohirgi oshuvidan hosil bo'lgan mahsulot bilan belgilanadi.

Olim erkin raqobatli korxonada eng yuqori unumdorlikni mikrodarajada o'rganib, «befarqlik zonasi» yoki «eng yuqori soha» mavjudligini tasdiqlaydi, bu har bir korxonada doirasida nazorat qilinishi mumkin. Bu zona doirasida odamlar sohibkorlar daromadiga ta'sir etmagan holda ishga kelib-ketishlari mumkin.

Agar raqobat bekamu-ko'st amal qilsa, hamma erda bu eng yuqori ishchilar o'zining mehnat mahsuli sifatidagi maoshini oladilar, ammo raqobat doim mukammal bo'lmasligi sababli ular tahminan o'z mehnatiga yaqin maoshni oladilar. Bu sharoitda biror xodimning ishdan ketishi tufayli eng yuqori ish (uncha

ahamiyatsiz ish) bajarilmay qoladi, sohibkor (tadbirkor) esa o'z navbatida «befarqlik zona» doirasida ziyonsiz bir nechta ortiqcha odamlarni ishga qabul qilishi mumkin, chunki bu zonada ish haqi ularning ishlab chiqarishi bilan bog'liq va bunda hech qanday foyda yuzaga kelmaydi.

Amalda esa tadbirkor shu zona doirasida, avvalgi maosh bilan juda kam xodimni ishga jalb etadi, chunki ziyon keltirish xavfi bo'lib, tavakkalchilik minemaldir, bu eng yuqori, chegaralangan ishchi maoshi darajasida ish haqi oladi.

Kapitalga foizning shakllanishi O.Bem-Baverkning «kutilmalar nazariyasi»ga o'xshash fikr yuritiladi.

Eng yuqori unumdorlik qonunidan shunday qisqacha xulosalar chiqariladiki, ishlab chiqarish omilining bahosi uning nisbiy kamomadligi bilan bog'liq. Bu esa, xususan, «adolatli ish haqi» doimo mehnatning eng yuqori unumdorligiga mos keladi, mehnat esa boshqa unumliroq ishlab chiqarish omili, ya'ni kapitalga nisbatan past bo'ladi.

Shunday qilib, Klark «qonuni»ning asosiy mohiyati quyidagicha: ishlab chiqarish omili-mehnat va kapital shu omil tomonidan yaratiladigan mahsulot qiymati omil bahosi bilan tenglashguncha o'stirilib borishi mumkin (masalan, korxonada ishlayotgan xodimlar sonini ma'lum chegaragacha, ya'ni bu omil «befarqlik zonasi» ga kirguncha ko'paytirilishi mumkin). Amalda bu «qonun» bo'yicha ishlab chiqarish omilining rag'batini shu omil bahosi tadbirkorning olishi mumkin bo'lgan daromadidan ortib ketadigan sharoitda o'z imkonini tugatgan bo'ladi. Demak, Klarkni bir vaqtning o'zida ishlab chiqarish harajatlari strukturasi (tarkibi) ni optimallashtirish muammolari bilan bog'liq bo'lgan, hozirgi davr nazariyalarining asoschilaridan biri deb atash mumkin.

4.3. Vilfredo Paretoning umumiy iqtisodiy konsepsiyasi.

Vilfredo Pareto (1848-1923) iqtisodiy ta'limotning neoklassik yo'nalishini davom ettirgan yirik italyan vakili hisoblanadi, u marjinalizmning «Lozanna

maktabi» ana'nalariga sodiq edi. Bu olimni iqtisodiyot bilan birga siyosat va sosiologiya sohalari ham qiziqtirgan, bu uning yozgan asarlaridan ma'lum. Paretoning asosiy asarlari: ikki jildli «Siyosiy iqtisod kursi» (1898), «Siyosiy iqtisod ta'limoti» (1906) va «Umumiy sosiologiya bo'yicha risola» (1916). Paretoning iqtisodiy tadqiqotlarida L.Valras, O.Kurno, F.Edtuort va boshqa olimlarning g'oyalari ta'siri katta bo'lgan. 1892 yil L.Valras Lozanna universitetidagi kafedra mudirligini V.Paretoga topshiradi va shu dargohda yuqorida ko'rsatilgan asarlar yaratildi. V.Pareto V.Valras kabi umumiy iqtisodiy muvozanat muammolari tadqiqotiga katta ahamiyat berdi, bunda marjinalizmning iqtisodiy tahlil g'ochlariga amal qilinadi. Shu bilan birga Pareto iqtisodiyotda muvozanatning shart-sharoitlari va omillarini o'rganishda sifat jihatidan yangi

prinsiplarni ilgari surib, neoklassik iqtisodiy g'oyalarni yangi «ikkinchi to'lqini»ni boshlab berdi. Bular quyidagilarda namoyon bo'ladi.

V.Pareto funksional yondashuv asosida almashuvning birdan bir sababi naflik (ehtiyoj) degan qoidadan voz kechib, iqtisodiy tizimni butunligicha izohlashga o'tdi, bunda talab (iste'mol) va taklif iqtisodiyotda muvozanat elementlari sifatida qaraladi. Shu bilan birga, «sof» iqtisodiy nazariyaga asoslanib, daromadlar tengsizligi ularni sinflar o'rtasida taqsimlash bilan bog'liqligini inkor etadi.

L.Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat modelida shu muvozanatga erishuvning mezonini naflikning maksimumi (uni hisoblash mumkin emas) deb hisoblangan bo'lsa, Paretoda bu mezon boshqasiga, ya'ni konkret individning afzal ko'rish nisbati o'lchovi bahosiga almashtiriladi.

Deyarli qirq yildan so'ng (1959) V.V.Leontev bu muammoni dolzarbligi pasaymayotganligi tufayli, bu so'xada uchta pozitsiya 1954 y. e'lon qilingan bo'lib, unda iste'molchilarning tovarlarni tanlashda o'zini qanday tutishini kuzatish orqali ob'ektiv informatsiya manbai naflik funksiyasi shaklida bo'ladi, ularning ko'p sonli turli darajalarini solishtirish real prosedura (ish tartibi) dir.

M.Blauk fikricha, agar naflikni miqdoriy o'lchash imkoni bo'lmasa, eski eng yuqori naflik nazariyasidan voz kechish zaruratini seziladi va aniqlangan afzallik metodiga to'la o'tish kerak.

Pareto tadqiqot maqsadida «befarilik egri chiziqlari»dan foydalanibma'lum ne'mat, miqdori, xuddi shuningdek boshqa barcha resurslar miqdoriga bog'liq ravishda iste'molchining qaysi ne'matini tanlash masalasini ko'rib chiqadi. Tovarlar nafli summasi turli kombinasiyalarda bo'ladi va bir kombinasiyaning boshqasidan ustunligini belgilash kerak. Natijada olimning uch o'lchovli diagrammalari paydo bo'ldi, bu diagramma asos (o'n) larida iste'molchi qo'lida bu yoki boshqa ne'matlarning turlicha miqdori ko'rsatiladi.

Pareto naflikning an'anaviy miqdoriy o'lchash usullaridan voz kechib, «ijtimoiy maksimal naflik» tushunchasini izohlab beradi, bu tushuncha hozirgi davrda «Pareto optimumi» deb nomlanadi. Bu tushuncha shunday o'zgarishlarga baho berish uchun foydalaniladiki, unda barchaning farovonligi yo yaxshilanadi, yoki bozorning biror odam o'z ahvolini boshqa odamning ahvolini yomonlashtirmasdan yaxshilay olmaydi.

Bu tovar va resurslarining eng yaxshi taqsimotini xarakterlaydi. Keyinchalik umumiy bozor muvozanati bozorning Pareto optimal holati ekanligi isbotlab berildi. Xo'sh, bu nima degani? Bu bozor ishtirokchilarining hammasi o'z foydasi uchun intilib, o'zaro manfaat va foydalar muvozanatiga erishishidir. Bunda sumlar qoniqish (umumiy foydalilik) funksiyasi o'z maksimumiga etadi. Boshqacha qilib aytganda, A.Smit tomonidan ilgari surilgan mashhur «ko'rinmas qo'l» to'g'risidagi g'oyalar amaliyot isbotlab berilgan.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Lozanna universiteti professori L.Valras kapitalistik iqtisodiyotning «umumiy iqtisodiy muvozanati» modelini qurdi. Bu yo'nalish Valras ishining davomchisi, italyan olimi **Vilfredo Pareto** (1848-1923) tomonidan keng rivojlantirildi. U «eng yuqori naf» nazariyasini hal etish, iste'mol ne'matlarining nafi (foydaliligi)ni hisoblash uchun harakat qildi va matematik usullardan keng foydalandi. Pareto o'z tahlili asosiga daromad miqdori va tovarlar bahosini qo'ydi. Iste'mol ne'matlari to'plami turlicha bo'lishi tabiiy. Shu sababli Pareto «ideal muvozanat» sxemasini oladi, bunda avtomatik ravishda paydo bo'ladigan «xususiy muvozanat» har bir iste'molchining optimal tanlovidan vujudga keladi. Bu usul bilan Pareto «eng yuqori naf» nazariyasini boshi berk ko'chadan olib chiqa olmadi, lekin uning «afzal ko'rish» va «loqaydlik egri chiziqlari» nazariyasidan ekonometrik tadqiqotlarda foydalanib kelinmoqda. U Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasini takomillashtirishga harakat qildi. U ustozidan farqli ravishda ishlab chiqarish funksiyasining mahsulot chiqarish hajmiga bog'liqligi koeffisientining o'zgarishi mumkinligini tan olgan. «Pareto optimum»ida aholi daromadlarining taqsimlanish giperbolasining tenglamasi beriladi (1897).

Foydalilik (naf) funksiyasini topish uchun ne'matlar to'plami afzalligi konsepsiyasi Jon fon Neyman tomonidan yanada rivojlantirildi. U o'yin nazariyasiga asoslanib, individuumning maksimum yutuqqa intilishi sharoitidan kelib chiqib, iste'molchining o'zini tutish modelini ishlab chiqdi. Bunda ne'matlar foydaliligi konsepsiyasi psixologik talabni qondirish mezonlari bilan bog'lab o'rganiladi.

L.Valras farqli V.Pareto modelida faqat erkin raqobat iqtisodiyotigina tahlil etilmaydi, turli tipdagi monopol bozorlag ham qarab chiqiladi, bu tadqiqotlar XX asrning o'rtalaridagina alohida tadqiqot predmetiga aylandi. Ular tahlilning yangi ikki boshqa yo'nalishi bilan birlashib ketdi: 1) bozor mexanizmi nazariyasi; 2) firma va uy xo'jaligi faoliyati tahlili.

QISQACHA XULOSALAR

XIX asrning 70-yillaridan boshlab iqtisodiy ta'limotlarda prinsipial yangi yo'nalish - marjinalizm g'oyalari ustundir, avvalgi klassik maktab vakillarining fikrlari keskin tanqidga uchradi, chunki amaliy iqtisodiyotda o'zgarishlar ro'y berdi. XX asrning boshlarida esa neoklassik (ya'ni yangi klassik) g'oyalari shakllana boshladi, bu marjinalizm g'oyalari rivojining 2-bosqichi deb qaralishi mumkin. «Siyosiy iqtisod» dan ancha farq qiluvchi «Ekonomiks» tushunchasi kiritiladi va iqtisodiyotga yondoshuv keskin o'zgardi.

Neoklassik yo'nalishning asosiy mafkurachisi A.Marshall hisoblanadi, u «Ekonomiks» iborasini birinchi bo'lib muomalaga kiritdi. Iqtisodiyot faning asosiy

vazifasini «insoniyatning normal hayot faoliyati to'g'risidagi ta'limot» deb baholaydi. Klassik maktabning prinsipial g'oyalari himoya qilinadi (erkin baho, raqobat, davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi va b.), ammo unga marjinalistik qoidalar qo'llaniladi. Qimmat va baho shakllanishi nihoyatda original ravishda ko'rsatib berilgan, «qaychi tig'i» effekti muhimdir. Talab va taklif chiziqlarining kesishgan joyida baho aniqlanishi, «Marshall hochi» nihoyatda katta ahamiyatga ega va hozir bu qoida doimo qo'llaniladi.

«Iste'mol ortiqchaligi», mo'tadil baho, talabning elastikligi, «reprizentativ firma» to'g'risidagi g'oyalar fundamental ahamiyatga ega. Amerikalik J.B.Klarkning qarashlarida fanning asosiy predmeti «jamiyatning barcha daromadlarini turli shakldagi daromadlarga ajratishdan iborat» deb qaraladi. Fanni statika va dinamikaga ajratadi, «eng yuqori (chegaraviy) mehnat unumdorligi qonuni»ni kiritadi.

Italiyalik V.Pareto iqtisodiyotda umumiy muvozanat muammolar tadqiqotiga e'tibor beradi. Matematik apparatdan unumli foydalanib, «befarqlik egri chizig'i» ni yaratdi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Neoklassika; A. Marshall; «ekonomiks»; baho, talab, taklif; talab elastikligi; «Marshall hochi»; «iste'mol ortiqchaligi»; «reprizentativ firma»; J.B.Klark; «chegaraviy naflik»; «eng yuqori unumdorlik»; statika va dinamika; V.Pareto; «befarqlik egri chiziqlari»; «Pareto optimumi».

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. A.Marshall bo'yicha bozor bahosi nima?
2. Baho, talab va taklif o'rtasidagi bog'lanish qanday?
3. Taklif elastikligi deganda nima tushuniladi?
4. «Marshall hochi»ning mazmunini izohlab bering?
5. Ishlab chiqarish hajmlari o'sishi va nisbiy ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi bog'lanish nima?
6. Doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarni izohlang.
7. J.B.Klarkning statik va dinamik iqtisodiyot to'g'risidagi g'oyalari nimani anglatadi?
8. «Eng yuqori unumdorlik qonuni»ning asosiy xususiyatlari.
9. V.Paretoning umumiy iqtisodiy muvozanat konsepsiyasi mohiyati nimadan iborat?
10. Naflikni maksimum qilish uchun nima asos qilib olingan?
11. V.Paretoning «befarqlik egri chiziqlari» nimani bildiradi?
12. Pareto optimumini izohlang.

5-MAVZU. INSTITUTIONALIZM YO'NALISHINING VUJUDGA KELISHI VA UNING ASOSIY KONSEPSIYASI

REJA.

- 5.1. Institutionalizmning asosiy xususiyatlari**
- 5.2. T.Veblen g'oyalari**
- 5.3. J.Kommons qarashlari**
- 5.4. Uesli Kler Mitchell g'oyalari.**
- 5.5. Ijtimoiy-institusional yo'nalish evolyusiyasi.**

5.1. Institutionalizmning asosiy xususiyatlari

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida olamda bo'lib o'tgan aniq ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tufayli jahondagi mamlakatlarning salohiyoti keskin o'zgardi, ilgari ilg'or bo'lgan davlatlar 2-o'rinlarga (Angliya, Fransiya), nisbatan qoloq bo'lgan davlatlar esa 1-o'rinlarga chiqib olishdi (AQSh, Germaniya). Xuddi shu davrda etakchi mamlakatlarda erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyotdan ko'pincha monopolistik (mono-bir) iqtisodiyotga o'tish kuchaydi. Monopoliya kuchayishi monopol foyda olishga imkon yaratdi va iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta'sir qila boshladi. Shu sababli antimonopol choralar qo'llash g'oyasi ilgari surildi, bu birinchi AQShda ro'y berdi. Keyinchalik (va hozirda) barcha davlatlar bunday chorani qo'llaydilar.

Antitrest siyosati yo'li bilan iqtisodiyot ustidan ijtimoiy nazoratning turlicha metod (usul)lari Kullanila boshlandi. Ana shu usullarning nazariy asoslari yuzaga keldi va hozirda ham mavjud.

Iqtisodiy ta'limotlardagi institusionalizm yo'nalishi AQShda XX asrning 20-30 yillarida keng tarqaldi, ammo u ancha oldin, XIX asrning ohirlarida vujudga kelgan (T.Veblenning 1899y. chiqqan «Bekorchi sinflar nazariyasi» asari bilan bog'liq). Bu yo'nalish nomi lotincha «instituto» - urf-odat, ko'rsatma, muassasa so'zidan olingan va kapitalizmning imperializm bosqichiga o'tishi bilan bog'liq ravishda ro'y berdi (sanoat va moliya monopoliyalari, korxonalarining yiriklashuvi va boshqalar), chunki bu davr rivojlanishi erkin raqobatga asoslangan avvalgi davr ta'limotlari bilan izohlash mumkin bo'lmay qoldi.

Bu ta'limot yo'nalishi vakillarining fikricha, institutlar jamiyat rivojlanishining xarakterlantiruvchi kuchi bo'lib xizmat qiladilar. Bu tushuncha tagida ijtimoiy xodisalar, masalan, oila, davlat, monopoliya, kasaba uyushmalari va boshqa muassasalar yotadi, ya'ni jamoat ruhining namoyon bo'lishi, yurish-turish va o'ylash usulini xalqning ma'lum guruhlar uchun odatiy, an'anaviy, shuningdek huquqiy, ahloqiy va boshqa ko'rinishlarini o'z ichiga oladi. Bu yo'nalish mafkurachilarining fikricha, iqtisodiy kategoriyalar bo'lgan xususiy mulk, soliq, pul, kredit, foyda, savdo va boshqalar jamiyat ruhining paydo bo'lishi shaklidir.

Demak, ular ob'ektiv iqtisodiy qonunlarning mavjudligini to'la tan olmaydilar va jamoat ruhiyatining evolyusiyasini tahlil etadilar.

Institusionalizm ma'lum ma'noda neoklassik yo'nalishga muholifdir.

Neoklassiklar bozor iqtisodiyotini o'zini-o'zi boshqara oladigan (A.Smit fikri) sistema deb qaralar (sof iqtisodiyot fani), institusionalizm tarafdorlari iqtisodiyot rivojlanishining xarakterlantiruvchi kuchlari moddiy omillar bilan birga tarixiy kontekstda qaraladigan ma'naviy, ahloqiy, huquqiy va boshqa omillarga ham bog'liqdir deb o'ylaydilar.

Demak, bu yangi yo'nalishning tadqiqot predmeti sifatida ijtimoiy-iqtisodiy, shu bilan birga noiqtisodiy muammolarni tahlil etish ilgari suriladi. Shu bilan birga, tadqiqot ob'ektlari, ya'ni institutlar birinchi yoki ikkinchi darajali deb Karalmaydi va bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi.

Bu yo'nalishning tadqiqot usulida ayrim olimlar fikricha Germaniyada vujudga kelgan tarixiy maktabga katta o'xshashlik bor.

Tarixiy va ijtimoiy muxit omillarining hisobga olinishi tarixiy maktab bilan yaqinlikni anglatadi ham, ammo to'la yakdillik yo'q. Yangi yo'nalish neoklassiklarning marjinalizm g'oyalariga asoslangan matematik va ekonometrik prinsiplarini keng qo'llaydilar.

Institusionalizmga xos bo'lgan uslubiy xususiyatlar quyidagilardir:

1)neoklassikaga xos abstraksiyaning yuqori darajasi va ayniqsa baho nazariyasining ortodoks statik xarakteridan qoniqmaslik;

2)iqtisodiy nazariyani boshqa ijtimoiy fanlar bilan integrasiyaga intilish yoki fanlararo yondoshuv ustuvorligiga ishonch;

3)klassik va neoklassik nazariyalarda empirizm (tajribaga suyanish) etishmasligidan norozilik, chuqur miqdoriy tadqiqotlar o'tkazishga chorlash.

Bu yo'nalishning vujudga kelish, shakllanishi va evolyusiyasining ma'lum tarixi bor. Uning mafkurachilari T.Veblen, J.Kommons, U.Mitchell asarlarida iqtisodiy sikl va inqirozlar tarixi bo'yicha faktik materiallar jamlangan. Bu olimlar jamiyat a'zolari uchun xos bo'lgan urf-odat, an'ana, odob-ahloq, instinktlarni o'rganish bilan shug'ullanadilar. Ularda nazariy tadqiqotdan ko'ra, yozib borish, qayd etish uslubi ortiqroqdir.

Institusionalizm evolyusiyasi (rivoji)ni uch davrga bo'lish mumkin:

1. 20-30 yillarda institusionalizmning keng tarqalishi. Bu davrning bosh mafkurachisi **T.Veblendir** (1857-1920), uni **J.R.Kommons** (1862-1945), **U.Mitchell** (1874-1948), **J.Gobson** (1858-1940), **U.Gamiltonlar** faol himoya qildilar.

2. Urushdan keyingi kechki institusionalizm. Bu davr mafkurachilari iqtisodiyotdagi qarama-qarshiliklarni izohlab berish bilan birga F.Ruzvelt tomonidan ilgari surilgan «Yangi kurs» islohotlarini amalga oshirish bo'yicha

tavsiyanomalarni ham ilgari surdilar. Ular demografiya va antropologiyani o'rgandilar, ishchilar harakatining kasaba uyushmalari nazariyalarini ishlab chiqdilar. 50 yillarda J.M.Klark «**Iqtisodiy institutlar va insonlar farovonligi**», A.Berli «**Mulksiz hokimiyat**» va «**XX asr kapitalistik inqilobi**» kitoblarini chop etdilar, G.Minz o'zining maqolalarida aksionerlar soni ortishi, kapital mulkning kapital funksiyadan ajralish jarayonini qayd etdi.

3. 60-70 yillarda ijtimoiy-institusional yo'nalish, ya'ni neoinstitusionalizm paydo bo'ldi. 60-yillardagi institusionalizm asoslari amerikalik nazariyotchi A.Lou va shvesiyalik iqtisodchi G.Myurdal tomonidan ishlab chiqildi. Hozirgi davrdagi ijtimoiy-institusional yo'nalish ta'limoti J.K.Gelbreyt va R.Xeylbronlar tomonidan davom ettirilgan.

Bu yo'nalish g'oyalari «iqtisodiy o'sish omillari nazariyasi»ning mafkurachisi U.Rostou, so'l keynschilik yo'nalish (o'sish nazariyasi) tarafdorlari hamda Joan Robinson asarlarida ham o'z aksini topgan. Amerikalik institusionalizm vakillari iqtisodiy jarayonlar asosining umumiy tushunchasiga ega emaslar. Masalan, Veblen iqtisodiy jarayonlarni ruhshunoslik, biologiya va antropologiya bilan bog'langan deb hisoblasa, Kommons - ruhshunoslik va huquqni, Mitchell - antropologiya va matematik hisob-kitoblarni ustun qo'yadi.

Amerikalik neoinstitusionalizm nazariyotchilari iqtisodiy jarayonlarni industriya rivoji va texnokratiya rolining o'sishi bilan bog'lamoqdalar, shuningdek bu jarayonlarning borishini tushuntirishda jamiyat ijtimoiy hayotiga asoslanmoqdalar. Bunday xilma-xillik tufayli ijtimoiy-institusional yo'nalish ichida turli oqim va maktablar vujudga keldi.

Institusionalizmdagi ana shunday uchta asosiy:

1. Ijtimoiy-psixologik;
2. Ijtimoiy-huquqiy;
3. Empirik yoki kon'yunktur-statistik oqimni ajratish mumkin. Lekin, shu bilan birga, barcha yo'nalishlar uchun xos bo'lgan umumiylik ham mavjud. Ularning barchasi ozmi-ko'pmi burjua jamiyatini ahloqiy-psixologik jihatdan tanqid ostiga oladilar, iqtisodiyot fanida reformistik yo'lni oqlaydilar va bu oqim olimlari burjua jamiyatini mutlaq maqtashdan chetlangandirlar.

Bu yo'nalish g'oyalariga baho berib, g'arb iqtisodchilari institusionalizmni «Formalizmga qarshi g'alayon» deb qaramoqdalar, uni klassik iqtisodiy maktabga qarama-qarshi qo'ymoqdalar. Bu yo'nalishning paydo bo'lishi va avvalgilaridan farq qilishi vaqt va sharoit taqozosi tufaylidir, chunki kapitalizm avvalgi davrdagidan keskin o'zgardi, davlat va jamoat tashkilotlari, ayniqsa, kasaba uyushmalarining roli ortib ketdi. Ularni hisobga olmaslikning iloji yo'q edi.

Ikkinchi tomondan bu yo'nalishning «norozilik qayfiyati» «eng yuqori naf nazariyasi»ga ham qarshi qaratilgan edi. Agar bu nazariya mikroiqtisodiy tahlil

bilan shug'ullansa, institusionalizm makroiqtisodiy tahlilni amalga oshiradi. «Yuqori naf» vakillari jamiyat asosiy iqtisodiy sub'ekti sifatida Robinzon (alohida individ)ni tanlashsa, institusionalizm mafkurachilari kollektiv - jamoa «psixologiyasi»ni birinchi o'ringa qo'yadilar. Ular «yuqori naf» nazariyasiga qarshi chiqib, jamiyatning stixiyali rivoji o'rniga ishlab chiqarishni boshqarishda ijtimoiy tadbirlar qo'llashni afzal ko'rdilar.

Boshqa maktablardan farqli ravishda, institusionalizm iqtisodiy hayotning ba'zi ijtimoiy tomonlarini tanqidiy o'rganishni asos qilib oldi, ammo davlat monopolistik kapitalizmi tizimini qo'llab-quvvatladi.

Ularning g'oyalari «Ijtimoiy nazorat»ni himoya qilish orqali yangi sharoitda iqtisodiyotni tartiblashni tashkil etishni lozim deb ko'rsatiladi. Ayniqsa bu sharoitda huquqiy masalalarni rivojlantirish muammosi dolzarb qilib qo'yildi. Ular «erkin sohibkorlik» va marjinalizmga qarshi chiqib, iqtisodiyotda avtomatik barqarorlik mexanizmi borligini inkor etdilar va iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy tahlil qilishning tarafdorlari edilar. Keynsdan ancha avvalroq ular davlat iqtisodiyotga faol aralashishi kerak, degan fikrni ilgari surdilar.

Endi shu yo'nalish tarafdorlarining ayrim g'oyalari bilan tanishib chiqamiz.

Ijtimoiy-psixologik institusionalizmning asoschisi **Torsteyn Veblen** va uning tarafdorlari iqtisodiy jarayonlarga psixologik jihatdan yondashib, iqtisodiy rivojlanishning psixologik nazariyasini yaratishga intildilar. Veblenning asosiy asarlari «**Bekorchi sinflar nazariyasi**» (1899), «**Mohirlik instinkti**» (1914), «**Fanning hozirgi sivilizasiyadagi o'rni va boshqa ocherklar**» (1919), «**Muhandislar va baho tizimi**» (1921) va «**Zamonaviy o'zgaruvchi tizimlar to'g'risidagi ocherklar**» (1934) kitoblarida jamlangan. U keng sosiologik tadqiqotlar olib borish asosida unga zamondosh bo'lgan jamiyatni juda qattiq tanqid ostiga oldi. Kapitalizm illatlari mavjud xususiy mulk bilan tushuntiriladi (sosiologik yo'nalishni eslang). Xususiy mulkning tanqid qilinishi albatta burjuaziya mafkurachilarini ham tashvishga soldi. Uningcha, xususiy mulk, ayniqsa rante (absenteistik mulk) borligi tufayli aholining ma'lum bir qismi parazitik hayot kechiradi. Shu tufayli kapitalizmning harakatlantiruvchi kuchi buzilib boradi, ayniydi. Veblen marksist bo'lmagan, ammo kapitalizm tuzumining yaramasligini tan olgan, u hatto birinchi paytlarda 1917 yildagi oktyabr inqilobini qutlagan, uni mavjud tuzumni o'zgartirish kerak, degan fikrning tasdigi deb o'ylagan. Amalda esa u kapitalizmi «texnokratik» jamiyatda islohotlar yo'li bilan «yaxshilash» usulini taklif etadi. Bu g'oyalar marksizmga zid fikrlardir.

5.2. T.Veblen g'oyalari

T.Veblen iqtisodiy jarayonlarni shakllangan an'analar sifatida tahlil etadi. Ana shunday an'anaviy harakatlantiruvchi kuchlar qatoriga ota-onalar his-tuyg'usi, usta instinkti, ya'ni yaxshi ishlashga intilish, ilmga chanqoqlik, sof qiziquvchanlik

kiritiladi. Uning fikricha, dastlabki instinkt avval oilaga g'amxo'rlikda namoyon bo'ladi, keyinchalik esa jamiyat va butun insoniyatga bo'lgan g'amxo'rlikka aylanib boradi. Darvinizm (biologik) g'oyalari iqtisodiyotga tadbiq etiladi. Veblen «**Bekorchi sinflar nazariyasi**» («Teoriya prazdnogo klassa») kitobida quyidagilarni yozadi: «Jamiyatdagi odamning hayoti boshqa turdagi hayot kabi mavjudlik uchun kurashdir va **T. Veblen** demak, tanlanish va moslashish jarayonini aks ettiradi. Jamiyat strukturasi evolyusiyasi institutlarning tabiiy tanlanish jarayonidir». Darvinning tabiiy tanlanish ta'limoti ijtimoiy hodisalarga mexanik ravishda ko'chiriladi. Insonning ongli harakatiga etarlicha baho bermasdan, odamlarning yurish-turishi g'ayriixtiyoriy saboqlar, instinkt, fe'l-atvor va odatlar orqali tushuntiriladi. Jamiyat rivoji biologik qonuniyatlar bilan bir xil deb qaraladi, proletariyatning sinfiy kurashi inkor qilinadi, markscha inqilobga darvinistik evolyusionizm qarama-qarshi qo'yiladi.

Veblen zamonaviy industrial texnokratik konsepsiyalar asoschisi bo'lib hisoblanadi. Industriya olamiga alohida e'tibor beriladi va unga barcha ishlab chiqaruvchilar va birinchi navbatda muhandislar va ishchilar kiritiladi. Industriya olami mehnat unumdorligini o'stirish, ishlab chiqarish jarayonini yaxshilash va samaradorlikni oshirishni bosh maqsad qilib qo'yadi. Unga moddiy ishlab chiqarish sosial formadan butunlay ajratib qo'yiladi. Ishlab chiqarish asosan texnik ko'rsatkichlar, masalan texnik asos darajasi, malaka, bilim va boshqalar bilan xarakterlanadi. Biznes olami deganda u moliyachilar, trest tashkilotchilari va tadbirkorlarni tushundi. Uningcha, biznes imkoni boricha yuqori foyda uchun intiladi va shu sababli uni beaev tanqid qiladi, chunki turli moliyaviy va kredit nayranglari, turli aksioner jamiyatlari tizimi tufayli sanoat unga to'la bo'ysundirilgan. Shu sababli sanoatni biznes ta'siridan «ozod» qilish kerak, deydi u. «Industriya» va «biznes» nazariyasida ishlab chiqarish jarayonida moddiy mazmun bilan uning sosial-iqtisodiy shakli o'rtasida bog'lanish yo'q. Veblen industriya va biznes orasida keskin qarama-qarshilik bor deb xato qiladi, shular kapitalizm illatlarining sababchisi qilib ko'rsatiladi.

Insonlarning iqtisodiy rag'batini avvalo qarindoshlik his-tuyg'usi, bilim va bajarilayotgan ishning yuqori sifatiga instinktiv intilishdir (A.Smit - foyda ketidan quvish).

Bekorchi (to'q) sinflar to'g'risida farq yuritilib, ularga «biznes olami odatlari» xosligi aytiladi. Ular uchun tovarlarga alohida baho belgilanadi va ular talab qonunlaridan boshqacha bo'lishi mumkin deyiladi. Buni «Veblen effekti» deb ataladi (bu fikrda jon bor, boy mamlakatlarda boylar uchun alohida do'konlar mavjud).

Veblen nazariyasi jamiyat sosial strukturasi to'g'risida noto'g'ri tushuncha hosil qiladi, jamiyat sinflarga ajratilmaydi, ishchilar va muhandislar yagona sanoatchilar guruhiga kiritiladi, sinfiy kurash tushunchasi esa umuman yo'q.

Mavjud tizimni o'zgartirish to'g'risida gapirib, bu masalani Veblen ilmiy-texnika inqilobini kuchaytirish, hokimiyatni texnik intelligensiya qo'liga berish bilan hal etishni taklif qiladi. Buning uchun barcha injener-texnik xodimlar umumiy ish tashlashlari kerak, shunda tadbirkorlar ularning shartlariga ko'nishga majbur bo'ladilar. Kapitalizm transformasiyasi «texniklar kengashi» vositasida bajariladi, hozirgi zamon jamiyatida intelligensiyaning roli birinchi o'ringa qo'yiladi, ya'ni biznes olamini injiner- texnik intellegensiya eng oladi.

Sanoat mutaxassislari yagona sinf sifatida qaraladi va bu sinfning asosiy maqsadi texnikadan foydalanishni takomillashtirishdir. Demak, Veblen yangi jamiyatni «texnokratik» ko'z bilan ko'radi va kapitalizmni saqlab qolish yo'lini taklif etadi.

5.3. J.Kommons qarashlari

J.Kommons ijtimoiy-huquqiy institusionalizm yo'nali-shining asosiy vakili hisoblanadi. Uning asosiy g'oyalari amerika tred-yunionizm mafkurasini ifodalaydi. Uning ta'limoti jamoat institutlari faoliyatini (oila, ishlab chiqarish korporasiyasi, savdo birlashmalari, tred-yunionlar, davlat va yuridik huquqiy munosabatlar) tadqiq etish bilan bog'liq.

U mavjud tuzumni isloh va modernizasiya qilishga intiladi, biznes tizimini shunchalik samarali qilish kerakki, u o'zini o'zi saqlashga qodir bo'lsin, deydi u. Kommonsning asosiy g'oyalari «**Kapitalizmning huquqiy asoslari**» (1924), «**Institusional iqtisodiyot. Uning siyosiy iqtisoddagi o'rni**» (1934), «**Jamoa faoliyatining iqtisodiy nazariyasi**» (1950) asarlarida o'z aksini topgan.

Olimning iqtisodiy qarashlari iqtisodiyotda yuqori naf nazariyasi va yuridik konsepsiyalar to'g'risidagi qoidalarning o'zaro qorishmasidan iborat. Ishlab chiqarishni bir chekkaga surib, kapitalizmning mohiyati bozor munosabatlari bilan almashtiriladi, hozirgi sharoitda bu munosabatlar «odil bo'lmagan raqobat»ga olib kelmoqda. Kapitalizmning bu illatini to'g'rilash, almashuv munosabatlari odil bo'lishini ta'minlash, raqobat xavfini yo'qotish uchun davlat yuridik-qonuniy organlari vositasida hal etish mumkin, degan g'oya ilgari suriladi.

Kommons kapitalizmga sinflar mavjudligini inkor etadi. marksizmning sinfiy kurash nazariyasiga «sosial nizo» (konflikt) ta'limotini qarshi qo'yadi, bu nizolar antagonistik xarakterga ega emas. Mutaxassislar bir-birlari bilan kurashishi emas, hamkorlik qilishlari kerak. Paydo bo'ladigan nizolar esa jamiyat evolyusiyasini harakatga keltiruvchi omildir. Nizolarni echish jarayoni sosial taraqqiyotga yordam berishi zarur.

Kommons nazariyasi kapitalizmni ba'zi islohotlar yo'li bilan yaxshilash usulini taklif etadi. Bu esa huquqiy, yuridik me'yorlarni takomillashtirish orqali amalga oshiriladi. Ishchi va kapitalist o'rtasidagi munosabat jamiyatning teng huquqli a'zolari orasidagi yuridik bitim - kelishuv hisoblanadi, chunki ular ma'lum qonun-qoidalar asosida tuziladi. Bu kelishuv ishtirokchilari orasida jamiyatning muhim institutlari: oila, tadbirkorlar ittifoqi va hatto davlatning o'zi ham bo'lishi mumkin. «Kelishuv» uch momentni o'z ichiga oladi: nizo, o'zaro ta'sir, echim. Yuridik va huquqiy vositalar bilan har qanday ichki qarama-qarshilik, barcha konfliktlar o'z echimini topishi mumkin. Jamiyatda ijtimoiy qarama-qarshiliklar kuchayishi konfliktlarni yuridik hal qilish mexanizmining kamchiliklari bilan belgilanadi. Iqtisodiy kategoriyalar shu kategoriyalarga oid yuridik munosabatlar shaklida namoyon bo'ladi. Kommons mulk shakllarini iqtisodiy munosabatlar shaklida tahlil etmaydi, ammo «Mulk tituli»ni yuridik shakl sifatida ko'radi. U mulkni uch ko'rinishga ajratadi: moddiy, nomoddiy (qarzlilar va qarz majburiyatlari) va ko'rinmas (qimmatbaho qog'ozlar). Ko'rinmas mulk ko'pincha «mulk tituli bilan kelishuv» mazmuni bo'lib amalga oshadi. Shu sababli, Kommons tadqiqotlarining asosini qimmatbaho qog'ozlar - aksiya, obligasiya va boshqalarni sotish operatsiyalari tashkil etadi. Ko'rinib turibdiki, bu olimning g'oyalari birinchi o'rinda ishlab chiqarish emas, balki muomala sohasi turadi. Uch shakldagi sanoat kapitali o'rniga fiktiv (soxta) kapital olinadi, bu soha kapitalistik xo'jalikning mohiyati sifatida qaraladi.

U jamoat fikri bilan hisoblashuvchi va iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarishni amalga oshiradigan hukumat tuzish zarurligiga ishongan. Iqtisodiy islohotlar doirasida davlat qonuniy qarorlari jamiyatdagi qarama-qarshilik va konfliktlarni tugata oladi, bunda ma'muriy kapitalizm bosqichiga o'tiladi.

Yuqorida keltirilgan T.Veblen va J.Kommonsning g'oyalari amalda, 1929-1933 yy.dagi iqtisodiy inqiroz davrida AQSh prezidentining «yangi kurs» siyosatida amaliy tasdig'ini topdi.

5.4. Uesli Kler Mitchell g'oyalari.

U Veblenning shogirdi bo'lib, iqtisodiyotda siklik hodisalarning tadqiqotchisi sifatida mashhurdir (bu iqtisodiyotda *kon'yunktur-statistik institusionalizm* oqimi hisoblanadi). Mitchell ustozu Veblendan tadqiqotning genetik uslubini meros qilib oldi, uningcha iqtisodiy hodisalarni belgilovchi omillar bu ijtimoiy psixologiya, an'ana va urf-odatlardir, shu sababli tadqiqot predmeti sifatida odamlarning jamiyatdagi hulqi o'rganilishi kerak. Shuningdek, ustozning ishlab chiqarish va biznes o'rtasidagi qarama-qarshilik to'g'risidagi fikri ham qabul qilingan, bu ishlab chiqarish va narxlar faoliyati harakatidagi farqlarning sababini ko'rsatadi.

Bu olim iqtisodiy ko'rsatkichlar, raqamlar, bu ko'rsatkichlar o'zgarishidagi qonuniyatlar bilan shug'ullandi, kapitalistik iqtisodiyotni tartibga solishda ulardan foydalanishning yo'llarini izladi. Ammo u kapitalizm qarama-qarshiliklarini hal qilish yoki uni yaxshilash to'g'risidagi nazariyalarni yaratmadi. U iqtisodiyotga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashga intildi, bular, uning fikricha, moliya, pul muomalasi va kredit kategoriyalari edi. Bu kategoriyalarni tartibga solish yo'li bilan iqtisodiyotga ta'sir etish, hatto siklik tebranishlarni o'zgartirish, oldini olish mumkin, deydi u. U o'zining «**Iqtisodiy nazariya tiplari to'g'risida leksiya**lar» (1935) asarida iqtisodiy masalalarni madaniyat va sosiologiya muammolari bilan o'zaro aloqada, ammo asosan psixologik tahlil asosida tadqiq etadi. Siyosiy-iqtisodiy institutlar to'g'risidagi ta'limot sifatida qaraladi. Kapitalistik ishlab chiqarishni tartibga solish zarurligi, Mitchell ta'limotining bosh qisqacha xulosalaridir.

Mitchell institusionalizmi Veblen nazariyasidan, birinchidan, tanqidiy emasligi bilan, ikkinchidan abstrakt nazariyasi bo'lmasdan o'sha davrning empirik tadqiqoti ekanligi bilan farq qilar edi. U o'z asarlarida inqirozsiz «amaliy sikl» masalalariga alohida e'tibor berib, inqirozlarning haqiqiy sabablarini bo'yab ko'rsatishga uringan, pul muomalasi muammolarini diqqat markazida tutgan. Moliya va pul muomalasi institutlarini insonlar hulqini tushuntirish uchun foydalaniladi. Uningcha, tadbirkorlar jamiyat manfaatlari emas, balki o'z foydalarini ko'paytirish uchun harakat qiladilar va bu ahloqiy harakat oqlanadi, mavjud institusiya (davlat, mulk va boshqalar) bunga imkon beradi.

Insoniy jamiyat rivoji ayrim individlar taraqqiyoti shaklida emas, balki jamiyat a'zolarining kollektiv aloqalarining takomillashuvi sifatida xarakterlanadi. Bu aloqalar takomillashuvi shu institusiyalarning evolyusiyasi, davlat institutlarinig rivoji hamda ularning iqtisodiyotga aralashuvi deb qaraladi. Kapitalizm qarama-qarshiliklarini echishda davlat yo'li bilan tartibga solish eng qulay vosita deb qaraladi. Iqtisodiyotni o'rganishda matematika va statistikani keng qo'llash yo'li bilan, Mitchell «kichik va katta sikllar» davomiyligini hisoblab chiqdi. U o'zining hisob-kitoblariga asoslanib, kapitalizmning inqirozsiz rivojlanish modeli loyihasini yaratdi. Bu olimning tadqiqotlaridagi ijobiy tomonlar shundan iboratki, mamlakatlarning milliy xo'jaliklari bo'yicha boy faktik materiallar to'plandi, ular asosida natural va qiymat ko'rsatkichlarining rivojlanib boruvchi qatorlari yaratildiki, «dinamik qatorlar» tahlili nomini oldi. Bu tahlil asosida olingan jamlovchi ko'rsatkich va indekslar iqtisodiyotdagi haqiqiy ahvolni aks ettirgan va kapitalistik kon'yunkturani, ayniqsa ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlaridagi holatni baholashda ulardan foydalanilgan.

Bu yo'nalish tarafdorlari sikllarni o'zaro aloqador parametrlarning ta'siri oqibatida vujudga keladi va kapitalistik ishlab chiqarish dinamikasini belgilaydi,

deb qaraydilar. Shu sababli ular sikllarni tasodifiy yagona hodisa emas, balki doimiy kapitalizm iqtisodiyotiga xos xususiyat deb hisoblaydilar. Ular tadqiqot qilayotgan omillar qatoriga birinchilardan bo'lib muomala sohasi ko'rsatkichlarini qo'yadilar, ya'ni narxlar, aksiyalar kursi, pul muomalasi va boshqalar.

Inqirozlar inkor etiladi, bu amaliy sikllarni tan olish bilan isbotlanadi (unda inqirozlar yo'q). Iqtisodiy qatorlarning nazariy asosini bekamu-ko'st deb bo'lmaydi. Masalan, 1929 yil arafasida Garvard maktabi vakillari tomonidan berilgan iqtisodiy ob-havo prognozi («*Kon'yunktur barometr*») iqtisodiyot ravnaqi - «**prosperity**» bo'lgan. Ammo amalda nima bo'lgani hammaga ma'lum (1929-33 yillardagi og'ir inqiroz). «*Garvard barometri*» uch egri chiziqdan iborat bo'lib, A) spekulyatsiya indeksi; B) biznes indeksi; S) pul bozori indeksidir. O'tgan yillar tajribasi asosida egri chiziqlar harakati to'g'ri kelmaydigan lagalar (vaqt oralig'i) topilib, «barometr» mualliflari egri chiziqlarning yangidan chetga chiqishini aniqlash imkoni borligini va shu yo'l bilan iqtisodiy tushkunlikni ko'ra bilish va oldini olish mumkin deb o'ylaganlar.

Mitchell tadqiqotlari empirik va institusional uslublarning qorishmasidan iborat. U iqtisodiy siklning amaldagi modelini loyihalashtirishga muvaffaq bo'la olmadi.

U. Mitchell o'z ustozining ilmiy xizmatlari va unga bo'lgan cheksiz hurmati sifatida «Veblen ta'limoti» asarini yaratdi, unda ustoz kitob va maqolalaridan ko'chirmalar ko'p keltiriladi, bu kitob Mitchell vafotidan keyin nashr etilgan.

Siklik (davriy) o'zgarishlar nazariyasiga rus olimi N.D.Kondratev (1892-1938) katta hissa qo'shdi. U jahondagi etakchi kapitalistik deb nomlangan mamlakatlar iqtisodiyotining ko'p yillik (100-150 yil) rivojlanishini tahlil etib, bu o'zgarishlarning bir yildan kam (fasliy), 3,5 yillik, 7-11 yillik savdo-vsanoat va 50-60 yillik katta sikllarini ajratib berdi. U 1929 yildagi «Buyuk depressiyani» oldindan (prognoz) aytib bergan, ammo sovet davrida «kapitalizm qachon o'ladi» degan savolga «kapitalizm o'lar, ammo qachonligini ayta olmayman» deb javob berganligi uchun qatag'onga uchragan va otilgan. Bu olimning buyuk xizmatlari jahon iqtisodchilari tomonidan yuqori baholangan va amalda qo'llanilmoqda.

5.5. Ijtimoiy-institusional yo'nalish evolyusiyasi.

Yuqorida institusional yo'nalishning asosiy g'oyalari va dasturi ko'rib chiqilgan edi. Hozirgi davrda ham bu yo'nalish g'oyalari dolzarbligicha qolmoqda. Taniqli iqtisodchining iborasi bilan aytganda, «Veblen kostyumi yaxshi xizmat qilmoqda va u deyarli eskirmagan». Bu yo'nalishning otasi Veblen tomonidan ilgari surilgan ta'limotda hozirgi zamon jamiyatini qayta qurish, transformasiya masalalari nihoyatda muhim o'rinni egallaydi. Ularning fikricha, ilmiy-texnika taraqqiyoti tufayli jamiyatdagi sosial qarama-qarshiliklar yo'qolib boradi.

Jamiyatning konfliktlarsiz evolyusiyasi, uning industrial jamiyatdan postindustrial, superindustrial yoki «neointustrial», informasion jamiyat sari rivoji ro'y beradi.

Texnik-iqtisodiy omillarni mutlaqlashtirish tufayli yangi konvergensiya nazariyasini ilgari surish imkoni yaratildi (J.K.Gelbreyt, Pitirim Sorokin - AQSh, Raymond Aron - Fransiya, Yan Tinbergen - Niderlandiya). «Industrial», «postindustrial» jamiyat nazariyasi ikki sosialistik va kapitalistik tizimni yagona tizimga keltiruvchi «konvergensiya» nazariyalari yangilik emas. Masalan, XIX asr oxirida nemis iqtisodchisi (yuqorida berilgan) V.Zombart «Hozirgi zamon kapitalizmi» asarida plyuralizm, ya'ni turli sosial tizimlarni - kapitalistik, sosialistik, mayda ishlab chiqaruvchilarni yagona plyuralistik jamiyatga birlashtirish g'oyasini aytgan edi.

J.K.Gelbreyt asarlarida bu fikrlar to'laroq ifodasini topgan. Unda ikkala tizimda ro'y berayotgan umumiy o'zgarishlar qayd etiladi (rejalashtirishdan foydalanish, davlat va korporasiya o'rtasidagi farqlarning yo'qolib borishi, tashqi muhitni o'rganish, fan va ta'limning mehnat taqsimoti o'sishida asosiy omil ekanligi va boshqalar). Asta-sekin kapitalizmning «yomon» tomonlari sosializmning «yaxshi» xususiyatlari bilan chirmashib ketishi kerakligi aytiladi, «kapitalizm transformasiyasi» ro'y berishi bashorat qilinadi.

J.K.Gelbreytning asosiy asarlari quyidagilardir: «Mo'l-qo'lchilik jamiyati» (1958), «Yangi industrial jamiyat»

J. K. Gelbreyt (1967), «Iqtisodiy nazariyalar va jamiyat maqsadlari» (1973), «Pullar» (1975), «Ishonchsizlik asri» (1977). Bundan tashqari olimning ko'pgina maqola va intervyulari ham bor.

Superindustrial jamiyat to'g'risidagi g'oyalar amerikalik futurolog *Tofflerning* «**Uchinchi to'lqin**» kitobida bayon etiladi. Unda «yangi sivilizasiya» davri vujudga keladi, deyilgan. Keyingi paytlarda neoinstitusionalizm nazariyalari ham paydo bo'lmoqda. Bu nazariyalarda texnik omillarni mutlaqlashtirishdan chekiniladi va asosiy e'tibor insonga, sosial muammolarga qaratiladi. Shunday yo'l bilan mulk huquqi (Ronald Kluz - AQSh), jamoat tanlovi (Jeyms Byukenen - AQSh) va boshqa nazariyalar vujudga keldi. Bu qarashlar natijasida rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ham o'zgarmoqda, bu siyosat tobora kapitalizmni ijtimoiy tomonga burish sari bormoqda.

Hozirgi davr institusionalizmining asosiy g'oyasi shuki, inson postindustrial jamiyatning asosiy iqtisodiy omili, asosiy resursi sifatida qaraladi va yangi jamiyat shaxsni har tomonlama rivojlantirish uchun o'z siyosatini qayta ko'rib chiqishi kerak bo'ladi, XXI asr esa «inson asri» deb e'lon qilinadi.

Iqtisodiy evolyusiya jarayonini tadqiq qiluvchi iqtisodiy-globalistlar shu qoidaga amal qiladilarki, evolyusiya turli iqtisodlarning o'zaro yagona iqtisodga

aylanishi emas, balki turli tizimlarga aylanishidir. Bu oqibatda yangi industrializatsiyani ta'minlaydi, bunda inson bosh, hal qiluvchi o'z o'rnini egallaydi.

QISQACHA XULOSALAR

Hozirgi iqtisodiy ta'limotlar tarixida institusionalizm muhim o'rinni egallaydi. Bu yo'nalish tub ma'nosi bo'yicha klassik maktabga muholif deb qaralishi mumkin, chunki bu ta'limotda iqtisodiy kategoriyalar ikkinchi darajali bo'lib, asosiy e'tibor institut (davlat, oila, monopoliya, urf-odatlar, huquq, kasaba qo'mitalari va boshqalar)larga qaratiladi, noiqtisodiy omillar etakchidir. Tadqiqot usulida Germaniya tarixiy maktabi qoidalari keng qo'llaniladi, ammo to'la yaqdollik yo'q. Institusionalizm uch oqimga bo'linadi, bular ijtimoiy-psixologik (texnokratik, asosiy mafkurachisi T.Veblen), ijtimoiy-huquqiy (yuridik, J.Kommons), kon'yunktur-statistik (empirik- prognoz, U.Mitchell).

Bu tadqiqotlarda islohotlarga, ilmiy-texnika taraqqiyotiga (1-oqim), omma fikriga quloq soluvchi hukumat, iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish, ma'muriy kapitalizmni yaratish, huquq sohasini takomillashtirish (2-oqim), iqtisodiyotning rivojini aniq raqamlar asosida o'rganish, uning o'zgarishi, siklik holati, matematik apparatni keng qo'llash, keyingi taraqqiyot bo'yicha prognozlash (3-oqim) xosdir.

Bu yo'nalish qonun-qoidalari hayotda o'z tatbiqini topmoqda, ammo prognozlar doim ham aniq emas. Masalan, AQShda 1929 yil ravnaq yili deb bashorat qilingan edi, ammo amalda «Buyuk depressiya» boshlandi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Institusionalizm; ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy-huquqiy, kon'yunktur-statistik oqimlar; T.Veblen; «Veblen effekti»; R.Kommons; huquq institutlari; monopoliyaga qarshi choralar; ma'muriy kapitalizm; U.Mitchell; siklik rivojlanish; prognoz.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Institusionalizm paydo bo'lishining shart-sharoitlari.
2. Institusionalizmning mohiyati va o'rganish metodologiyasi nimalardan iborat?
3. Uning asosiy oqimlari va mafkurachilari kim?
4. Institutlar deganda nimalar ko'zda tutiladi?
5. T.Veblenning asosiy asaridagi g'oyalar, «Veblen effekti» nimani anglatadi?
6. J.Kommonsning asosiy g'oyalari, hukumatni isloh qilish islohotlari mohiyati nimadan iborat?
7. Ma'muriy kapitalizm nima?
8. Kon'yunktur - statistik oqimning mohiyati, U.Mitchell g'oyalarining asosi nimani anglatadi?
9. N.D.Kondratevning siklik rivojlanishi konsepsiya nima?

10. Institutsionalizmning evolyusiyasi davridagi olimlar va ularning g'oyalari.

6-MAVZU. JON MEYNARD KEYNS KONSEPSIYASI VA NEOKEYNSCHILIK

REJA.

6.1. J.M. Keynsning iqtisodiy ta'limoti.

6.2. Keynchilar va neokeynschilar.

6.3. Keynschilikning AQShdagi xususiyatlari. Iqtisodiy o'sish nazariyalari

6.4. Keyns g'oyalarining hozirgi davrdagi ahamiyati.

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi sanoat jihatidan rivojlangan va past rivojlangan mamlakatlarga katta zarba berdi. Avvalgi (klassik, neklassik) ta'limotlar tadqiqotida mikroiqtisodiy tahlil (alohida korxonalar) asosiy o'rinni egallagan bo'lsa, inqiroz katta ishsizlik sharoitida boshqacha, makroiqtisodiy tahlil (davlat, jahon) ga zarurat tug'ulgan edi. Fanning bu sohasida hozirgi davrning taniqli iqtisodchisi J.M. Keyns muhim kashfiyotni yaratdi.

Xuddi shu davrda ijtimoiy iqtisodiyot masalarida munozara kuchaydi. Unda erkin xo'jalik faoliyati va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, trestlar va sindikatlar, proteksionizm va fritrederlik muomalalari ko'ndalang bo'lib turar edi. Shu davrdagi ilmiy tadqiqotlar muammosi hozirga davrda, hozirgi kunlarda ham nihoyat dolzarb, chunki davlat bozor iqtisodiyotini tartibga solishi kerakligi kerkmi-yo'qmi masalasi uzul-kesil hal etilmagan. Bu borada ikki yo'nalish xukmron. Keyns ta'limotigi to'la asoslanuvchilar - keynschilar va unga qisman qo'shiluvchilar neoliberallardir.

6.1. J.M. Keynsning iqtisodiy ta'limoti.

XX asrning birinchi yarmida iqtisodiy inqirozlarning damba-dam takrorlanishi tufayli ko'pgina «kapitalizmni tartibga solishga» oid iqtisodiy g'oyalar soni ko'paydi. Ana shunday yo'nalishning yorqin tarafdori bo'lib ingliz iqtisodchisi **Jon Meynard Keyns** (1883-1946) shuhrat qozondi. Iqtisodchi, davlat arbobi bo'lgan Keyns Iton va Kembridj universitetlarida iqtisodiyot va matematikadan ta'lim oldi, A. Marshall qo'lida o'qidi (1902-1906, 1909-1915 yillarda o'qituvchilik qildi, 1920 yildan Kembridj universitetida professor, 1913-46 yillarda iqtisodiy jurnal muharriri bo'lib ishladi. 1909 yil «Indeks uslubi» iqtisodiy maqolasi, 1913 yilda uning birinchi asari - «**Pul muomalasi va Hindiston moliyasi**» kitobi chop etildi. 1919 yilda «**Versal tinchlik shartnomasining iqtisodiy oqibatlarini**» nashr etilishi bilan u iqtisodchi sifatida ko'pchilikka tanildi. Bu asarida u shartnomaga nisbatan bir qancha tanqidiy fikrlar bildirgan edi. Keyns 20-30 yillarda iqtisodiyotga oid bir nechta kitoblarni yozdi («Ehtimollik to'g'risidagi risola» (1921),

«Pul islohoti to'g'risida risola» (1923), «Mister Cherchelning iqtisodiy oqibatlari» (1925), «Erkin tadbirkorlikning intihosi» (1926), «Pul to'g'risidagi risola» (1930) va boshqalar), ammo unga mashhurlik keltirgan bosh asari - **«Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi»** (1936) kitobidir. 1940 yilda **«Urush harajatlarini qanday qoplash mumkin»** degan kitobi ham nashr etildi. Bu asarlardagi bosh masala kapitalizmni oqlash, uning inqirozlarsiz rivojini ta'minlashning abadiyligini isbotlashga urinishdir. Uning yaratgan nazariyasi iqtisodiyot ta'limotlari tarixida alohida o'rin egallaydi va bu o'ziga xos inqilob bo'lib, hozirgi davrda ham ahamiyatlidir. Keynes asosiy asarining boshidayoq klassik maktabga qarshi ekanligini bayon etdi.

Keyns ta'limotining asosiy va yangi g'oya shuki, bozor iqtisodiy munosabatlari tizimi mukammal va o'z-o'zini avtomatik ravishda tartibga sola olmaydi. Shu sababli maksimal darajada bandlikni va iqtisodiy o'sishni faqat davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi ta'minlay oladi. Bu ish davridagi amaliy iqtisodiyotdagi konkret ahvol bilan chambarchas bog'liq edi. Etakchi olimlarning ta'kidlashicha (J.K. Gelbreyt, M.Blaug), firmalar, monopoliya va oligopoliyalar faoliyatidagi tengsizlik nisbatan kichik doiradagi odamlarning faoliyati bilan bog'liq, bu tengsizlik prinsipida davlatning aralashuvi bilan tuzatilishi mumkin edi.

Aslida u iqtisodchi Alfred Marshallning - Kembridj maktabining davomchisidir, ammo yondoshuv boshqacha. Asosiy nazariy muammolar qiymat, kapital, ish haqi va boshqalar bo'yicha asoslanadi. Psixologik omillarning ustunligiga ishonadi va qiymatning mehnat nazariyasini, qo'shimcha qiymatni inkor etadi, uni ishlab chiqarish omillari konsepsiyasi bilan almashtiradi. Keynes kapitalizm bozor iqtisodi illatlarini to'g'rilash uchun davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi tarafdori bo'lib chiqdi. Vaholanki, avvalgi olimlar (klassik maktab) buni inkor etganlar va inqirozni tasodifiy voqea deb hisoblaganlar. Avvalgi tadqiqotchilardan farqli ravishda «samarali talab»ni, ya'ni iste'mol va jamg'arishni birinchi o'ringa qo'yadi. Yuqorida qarab chiqilgan iqtisodiy ta'limotlardan biri - merkantilizmga davlatning iqtisodiyot (siyosat)ga aralashuvi talab etiladi, proteksionim iqtisodiy siyosati shuni talab etadi. J.M.Keyns u yaratgan konsepsiyaga merkantilistlarning ta'sirini inkor etmaydi. Ikkala ta'limotdagi umumiy g'oyalar quydagilardan iborat:

Mamlakatda pul masalasini ko'paytirish uchun intilish (pulning qadrini biroz pasaytirish), va shunga muaofiq ssuda foizini kamaytirish va ishlab chiqarishga investisiyalarni qo'yishni rag'batlantirish vositasi sifatida, baho (narx-navo)lar oshuvini qo'llash (savdo va ishlab chiqarishni rag'batlantirish usuli sifatida), pulning etishmasligi ishsizlik sababi deb tan olinadi iqtisodiy siyosatning milliy (davlat) xarakteriga ega ekanligi tushuniladi. U tadqiqotning makroiqtisodiy uslubini, ya'ni makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bo'lgan milliy daromad va

jamg'armalar o'rtasidagi bog'lanish va nisbatlarni tadqiq qilish g'oyasini ilgari surdi. Bu tadqiqot usuli o'z davrida fiziokratlar (F.Kene, A.Tyurgo) K.Marks tomonidan qo'llanilgan Keynsgacha mikroiqtisodiy yondashuv, ya'ni alohida xo'jalik ob'ektlari bo'lgan firmalar iqtisodiyotini tahlil etish rasm bo'lgan edi. Firmaning rivoji millat mamlakat ravnaqi bilan bir deb qaralar edi. Asosiy e'tibor umumiy iqtisodiyotga emas, balki firmaga qaratilgan edi. Keynes ta'limoti iqtisodiy siyosat bilan chambarchas bog'liqdir. Agar Marks kapitalistik tizimning emirilishini balshorat qilgan bo'lsa, Keynes kapitalizm muhandisi sifatida uni ta'mirlash yo'lini aniqlab berdi. Davlat tomonidan rag'batlantiriladigan talab «samarali talab» konsepsiyasi ilgari suriladi.

Kapitalizmning bosh illatlari bu ishsizlik va inqirozlardir, Keynes bularning sabablarini sohibkorlar psixologiyasidan topishga intiladi. Inqirozlar kapitalistning qayfiyatiga qarab ro'y beradi, ya'ni optimizmdan pessimizmga o'tganda bo'ladi. Asosiy e'tibor «iste'molga moyillik» va «jamg'arishga moyillik»ka qaratiladi.

J. M. Keynes J.M.Keynsning umumiy bandlik nazariyasi quyidagilarga asoslanadi: Ish bilan bandlik ortishi tufayli milliy daromad va, demak, iste'mol ortadi, ammo iste'mol daromadga nisbatan sekinroq ortadi, chunki daromad ortishi bilan «jamg'arishga intilish» kuchayadi. Uningcha, asosiy psixologik qonun shundan iboratki, odamlar odatda daromadlar ortishi bilan iste'molni ham o'stiradi, ammo bu o'sish daromadlar darajasida bo'lmaydi. Oqibatda daromadlar o'sishi bilan jamg'arish ortadi va iste'mol nisbati kamayib boradi. Oxirida esa «samarali talab» kamayadi, talab shunday yo'l bilan ishlab chiqarish hajmlariga va bandlik darajasiga ta'sir etadi. Iste'mol talabining etarlicha o'smasligi yangi investisiyalarga harajatlarning oshuvi yo'li bilan qoplanishi, ya'ni ishlab chiqarish iste'molining ishlab chiqarish vositalariga qarab oshuvi yo'li bilan qoplanishi mumkin. Shu sababli investisiyalarning umumiy hajmi bandlik hajmini belgilashda hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Keynsning fikri bo'yicha investisiyalar hajmi investisiyalarga bo'lgan intilishga bog'liq. Sohibkor investisiyalarni kapitalning «eng yuqori samaradorligi» foiz darajasigacha pasaygan paytgacha kengaytiradi (foйда normasi o'lchanadigan rentabellik). Kiyinchilik shundaki, kapitalning rentabelligi pasayadi, foiz darajasi esa mo'tadil bo'ladi. Bu holat yangi investisiyalar uchun imkoniyatni pasaytiradi, demak, bandlik o'sishi ham kamayadi. Kapital «eng yuqori samaradorligi»ning pasayishi kapital massasining o'sishi, shuningdek, kapitalist-tadbirkorlarning bo'lajak daromadlariga ishonchsizlikka «moyilligi» bilan tushuntiriladi. Keynes ta'limoti bo'yicha bandlikning umumiy hajmi uch omilga - «iste'molga moyillik», «eng yuqori samaradorlik» va foiz normasiga bog'liq.

Keyns ochgan «asosiy psixologik qonun» uningcha istalgan jamiyat uchun qo'llanilishi mumkin va iste'mol talabining kamomadi asriy tendensiyaga ega hamda barcha uchun yagona iste'mol qonuni mavjuddir.

«Kapitalning eng yuqori samaradorligi», qo'shimcha kapital birligi tomonidan vujudga keltiriladigan bo'lajak foydaning shu birlikka ketgan ishlab chiqarish chiqimlariga nisbatidir. Keynsning fikricha daromad, foyda keltiradigan narsalar kapital hisoblanadi (boshqa omillarda ham shunday). Uningcha, kapital noyobligi, ya'ni cheklanganligi tufayli foyda keltiradi. Kapitalning ko'payishi borasida uning samaradorligi yoki foydaliligi kamayib boradi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida va kapitalning tez jamlanishi tufayli bir avlod umri davomida «kapitalning eng yuqori samaradorligi» nolga tenglashishi mumkin, deydi u. Kapitalning samaradorligi psixologik omillarga bog'liq ekan, endi kapitalistning o'z korxonasining kelajagiga beradigan bahosi uning qayfiyatiga qarab o'zgaradi.

Keyns foizga alohida e'tibor beradi, uni pul qarzi uchun berilgan haq deb hisoblaydi. Foiz uningcha muomaladagi pul miqdoriga va «likvidlilik afzalligi»ga bog'liq (likvidlilik - pulga tez aylana olish, qadrililik demakdir). Uning miqdori «likvidlilik afzalligi»ga to'g'ri va muomaladagi pul miqdoriga teskari proporsionaldir.

Keynsning fikricha, foiz normasi ma'lum davrga likvidlilikdan, ya'ni boylikning likvid, pul shaklidan voz kechish hisobiga beriladigan mukofotdir. Boylikning pul shakli eng harakatchan va qulaydir, shu sababli kapitalist doim o'z boyligini pul shaklida saqlashga va undan ajralmaslikka intiladi. Mana shu niyat, mana shu ishtiyoq Keyns tomonidan «likvidlilik afzalligi» deb ataladi. Bu kapitalist likvid shaklda saqlamoqchi bo'lgan resurslarning miqdori bilan o'lchanadi.

Keynsning umumiy nazariyasida investisiyalarning umumiy bandlik hajmini aniqlashdagi asosiy roli to'g'risidagi tezis muhimdir. Ular iste'mol talabining etarli emasligini to'ldirishi (kompensasiyalash) kerak. Bunda ishlab chiqarishni kengaytirish masalasi iste'mol talabi oshuvidan alohida qaraladi. Investisiyalarning ko'payishi ishlab chiqarishga qo'shimcha ishchilarni jalb etishga olib keladi, bu esa bandlik, milliy daromad va iste'mol o'suvini ta'minlaydi. Yangi investisiyalar tufayli bandlikning dastlabki o'suvi yana qo'shimcha bandlikni vujudga keltiradi, chunki qo'shimcha ishchilarning talabini qondirish zarurati tug'iladi. Qo'shimcha bandlikning o'sish koefficientini Keyns multiplikator deb ataydi, u bir tomondan investisiyalar o'sishi, ikkinchi tomondan bandlik va daromadlarning o'sishi o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi. Multiplikatorning formulasi

$$K = \frac{dY_w}{dJ_w}$$

bunda,
K - multiplikator koeffisienti,
Y_w - daromad o'sishi;
J_w - investisiya o'sishi.

Multiplikator «iste'molga eng yuqori moyillik» bilan bog'liq, chunki u iste'molga ketgan sarflar o'sishining daromadlar o'sishiga nisbatini bildiradi. «Iste'molga eng yuqori moyillik» qancha yuqori bo'lsa, multiplikator ham shunchalik katta va demakki, bandlik yaxshi bo'ladi. Keyns bir qancha hisob-kitoblarga asoslanib, AQShning multiplikatorini aniqladi, u 2.5 ga teng ekan. Bu daromadlar o'sishi investisiyalar ortishidan 2.5 marta ortiq, degani, ya'ni 1 dollar investisiya 2.5 dollar daromad keltiradi. Olim o'zining iqtisodiy dasturini ilgari suradi. Unga ko'ra Keyns kapitalistik jamiyatda ishsizlik va inqirozlarning muqarrarligini tan olmaydi. Ammo kapitalistik tizim mexanizmi bu voqealarni avtomatik ravishda hal etish imkoniyatiga ega emas. Hozirgi davrda shaxsiy tashabbus asosida echiladigan masalalarni markazlashgan nazorat asosida hal qilish hayotiy zaruriyatga aylanmoqda. Bunda davlat soliq tizimi, foiz normasini qisman cheklash, ba'zi boshqa yo'llar bilan iste'molga moyillikni oshirishga yordam berishi kerak, deydi u.

Hozirgi davr tili bilan aytganda, Keynsning fikricha, bozor iqtisodiyotida talab va taklif avtomatik tarzda muvozanatga kelmaydi. O'z davrida J.B.Sey va biz yuqorida ko'rib chiqqan boshqa olimlar bu masalada yagona fikrda bo'lib, har qanday taklif o'z-o'zidan talabni yaratadi («Bozor qonunlari») degan edilar. Keyns «Sey qonuni»ga qarshi chiqadi, uni to'g'ri tanqid ostiga oladi.

Xususiy investisiyalarni rag'batlantirish uchun foiz normasini tartibga solish taklif etiladi. Uningcha, davlat muomaladagi pul miqdorini oshirish yo'li bilan foiz darajasini tartibga solish imkoniyatiga ega. Muomaladagi pul miqdorini oshirish amalda inflyasiya (pulning qadrsizlanishi)ni qo'llash demakdir, ammo bunda ssuda foizi kamayadi va pul ishlab chiqarishga qo'yish uchun rag'batlantiriladi.

To'la bandlikni ta'minlash uchun faqat investisiyalarning emas, balki milliy daromadni ham tartibga solish taklif etiladi. Buni hal qilish vositasi sifatida soliqlarga murojaat qilish kerak deyiladi. Aholining «jamg'armalari»ni muomalaga kiritish maqsadida soliqlarni oshirish talab etiladi va bu omonatlar davlat investisiyalarini oshirish uchun foydalanilishi mumkin deyiladi. Shu vaqtning o'zida boylarning solig'ini oshirishga qarshilik qilinadi. Keyns o'z taklifini quyidagicha tushuntiradi: Mehnatkashlarning soliqlarini oshirishdan maqsad - ularning «jamg'armalari»ni kamaytirish va iste'molni rag'batlantirishdir. Real ish haqini pasaytirish uchun inflyasiya asosida narx-navoni oshirish yo'li tavsiya etiladi. Real ish haqini pasaytirmasdan to'liq bandlikni ta'minlash mumkin emas, degan fikr ishchilarga uqtiriladi. Daromadlilikning pasayib borishi tufayli

bandlikning birmuncha ortishi ilgari band bo'lganlarning real daromadlari qisqarishi bilan bog'liq. Keyns ishchilarga murojaat qilib, ish haqini oshirish uchun kurashish kerak emas, deydi, chunki bu jami real ish haqining ishchilarning turli guruhlarida o'rtasida qayta taqsimlanishiga olib keladi, uning o'rtacha miqdori esa o'zgarmaydi. U ish haqini «ozgartirmaslik» siyosatini o'tkazish va shu yo'l bilan narx-navo o'sishi sababli ish haqini oshirish talablarini yo'qqa chiqarishni taklif etadi. Uningcha, ishchilar real ish haqining pasayishiga chidashlari kerak, chunki shu yo'l bilan ishsizlikning oldi olinadi. Kapitalistlarga esa real ish haqini pasaytirishning ahamiyati tushuntiriladi. Keyns bundan tashqari nominal ish haqini pasaytirishga ham qarshi emas edi.

Ishsizlik va inqirozlarga qarshi kurash bahonasida unumsiz iste'molning barcha ko'rinishlari turli yo'llar bilan reklama qilinadi. Iqtisodiyotni harbiylashtirish bilan birga hukmron sinflarning parazitik iste'molini oshirish ana unday yo'llar guruhiga kiritiladi.

Keynsni hozirgi davrda hammaga yaxshi tanish ibora bo'lgan «*aralash iqtisodiyot*»ning otasi deyish mumkin, bu iqtisodiyotda hukumat hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Sof iqtisodiyot deyarli hech qaysi davlatda yo'q. Keynsning iqtisodiy g'oyalari birinchi navbatda «buyuk inqiroz» ta'siri ostida paydo bo'ldi. 1929-1933 yillardagi bu buyuk inqiroz Amerikani larzaga keltirdi, ishlab chiqarish yarmiga (50%)ga qisqardi. 17 mln odam ishsiz edi (25%), 9 mln omonatchi kuyib qoldi. Ana shunday sharoitda iqtisodiyotni qutqarishning muhim yo'li - hukumat harajatlari ekanligi ko'rsatib berildi. Keyns o'zining asosiy asarining birinchi satrlaridan boshlab «klassik iqtisodiy maktabga qarshi» ekanligini yozadi (ayniqsa davlatning iqtisodiyotga aralashuvi masalasida turli fikrlar mavjud).

Keyns yaratgan sifat jihatidan yangi ta'limotda o'sha davrda aosan shaxsiy xususiy tashabbusga berilgan masalalarni nazorat qilish uchun markazlashgan nazoratni yaratishni hayotiy zarurat ekanligi ko'rsatiladi. Davlat iste'molga moyillikni oshirish uchun, qisman, mazkur soliqlar tizimi orqali, qisman foiz normasini belgilash va boshqa mumkin bo'lgan usullar yordamida o'z rahbarlik ta'sirini o'tkazishi kerak bo'ladi. chunki mavjud sistema (tizim) eng muhimi hozirda ishlayotganlar mehnatini taqsimlashda emas, balki bandlik hajmini aniqlashda yaroqsiz bo'lib qoldi, deb yozadi Keyns.

Albatta to'la bandlikni ta'minlashga zarur bo'lgan markazlashgan nazorat muassasalari tufayli davlatning an'naviy funksiyalarini ancha kengaytirishni talab etadi. Ammo shu bilan birga, shaxsiy tashabbus va ma'suliyatni amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar ham doim mavjud bo'ladi, deb o'qtiradi u davlat tomonidan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishning samaradorligi davlat investisiyalari uchun mablag'lar topish, aholini ish bilan to'la band qilish va foiz normasini qat'iy belgilashga bog'liq bo'ladi. Foiz stavkalari qanchalik past bo'lsa, bu

investisiyalarga rag'batni shunchalik oshiradi, investision talab oshadi, bandlik o'sadi, ishsizlik yo'qolib boradi.

Ishlab chiqarish omillari (kapital, mehnat, er) qanchalik to'la jalb etilsa, amalda o'sib boruvchi boholarga ega bo'lamiz (pulning miqdoriy nazariyasi). Resurslar to'liq foydalanilmagan paydo boholarning mo'tadilligi saqlanish mumkin.

Keyns nazariyasi bo'yicha massasini 2 marta oshirish boholarning 2marta oshuviga olib kelmaydi. Etakchi iqtisodchilar fikricha, «Keynscha inqilob haqiqatda ro'y bergan».

6.2. Keynchilar va neokeynschilar.

J.M.Keyns g'oyalari uning izdoshlari tomonidan .davom ettirildi va uch oqimga ajraldi, biz oqimlarni keynschilik deb ataymiz.

Keyns ta'limoti ayniqsa AQShda katta shuhrat qozondi. Garvard universiteti professorlari E.Xansen (1887-1975), S.Xarris, J.M.Klarklarning asarlarida bu g'oyalar rivojlantirildi va dastlab yangi keynschilik, keyinroq esa ortodoks keynschilik deb ataldi. Keyns qoidalari asosan to'liq qabul qilindi, ammo masalan, Xansen tomonidan stagnasiya nazariyasi bilan to'ldirildi.

Xansenning fikricha, kapitalizm qiyinchiliklari uning ichki qarama-qarshiliklaridan emas, balki «tashqi impuls»ning susayganligi tufaylidir. Davlat xarajatlarini o'stirish uchun soliqlarni oshirish taklif etiladi, ularning fikricha ish haqining 25-30 foizi emas, balki 60 foizini soliq sifatida olish, shuningdek «me'yordagi inflyasiya» ham taklif etiladi.

E.Xansen, J.M.Klark va boshqalar multiplikator konsepsiyasini to'ldirdilar. Multiplikatorlar ta'siri keyingi qator davrlarda ham bo'ladi, ya'ni uni uzluksiz jarayon deb qaradilar.

Yangi keynschilar samarali talabdan ham yuqori keskin o'sishni tushuntirishga harakat qiladilar. Ular multiplikator prinsipini *akselerasiya* prinsipi bilan to'ldirdilar. Bu prinsipga ko'ra, aniq-tiniq sharoitlarda daromadlar o'sishi investisiyalar o'sishiga olib kelishini ko'rsatuvchi koeffisient (multiplikator tushunchasiga teskari). Multiplikator prinsipiga ko'ra investisiyaning qanday ishlatilishi juda muhim ahamiyatga ega emas, u ish bilan bandlikni ta'minlab, daromadni oshirishi kerak. Yangi keynschilar esa investisiyaning qanday ishlatilishiga katta e'tibor berib, industrlashgan investisiya tushunchasini kiritdilar. Akselerator investisiya o'sishining daromad o'sishiga, ya'ni investisiyadan keyingi va undan oldingi daromadlarning farqlari nisbati bilan aniqlanadi.

Yangi prinsipning mohiyati shundaki, ba'zi bir asbob-uskuna, mashina va mexanizmlar ishlab chiqarish uchun nisbatan uzoq vaqt talab etiladi, shu muddatni

kutish mazkur mashinalar ishlab chiqarishni kengaytirishga psixologik (ruhiy) ta'sir etadi, bu esa real talabdan ortiq bo'ladi va investisiyaga talab ham ortadi.

Multiplikator va akselerator g'oyalari asoslanib iqtisodiyotning uzluksiz o'sish sxemasi ishlab chiqildi, uning asosida davlat kapital qo'yilmalari yotadi. Davlat byudjeti kapitalistik iqtisodiyotda tartibga solinadigan bosh mexanizm hisoblanadi.

Soliqlar iqtisodiyot o'sganda oshadi va inqirozlar davrida kamayadi. Davlat to'lovlari esa aksincha, inqiroz davrida oshadi va o'sish davrida kamayadi. Shu yo'l bilan Xansenning fikricha samarali talab hajmi me'yorlashadi. Bunda xususiy kapital qo'yilmalarini tartibga solish va davlat harajatlarini sharoitga qarab o'zgartirish chegaralari ham belgilanadi. O'sish davrida davlat harajatlarini cheklash, inqirozlar davrida uni oshirish va shu yo'l bilan xususiy harajatlarni kompensasiyalash taklif etiladi, harbiy iqtisod maqtaladi, uni kon'yunkturani me'yorlashning eng yaxshi vositasi deb qaraladi (AQShda harbiy harajatlarda doim yuqori bo'lishiga e'tibor bering).

Fransiyadagi keynschilik xususiyatlari. XX asrning 40-yillari Keynes g'oyalari Fransiyada ham shuhrat qozondi. Keynes g'oyalarini to'laligicha (G.Ardan, P.Mendes-Frans) qabul qilganlar ham bo'ldi. Ba'zilari (F.Perru) ssuda foizini tartibga solishni samarasiz deb hisobladilar, bundan ko'ra iqtisodiyotni rejalashtirish taklif etildi. Bunda davlat yo'li bilan tartibga solishni monopolistik kapitalning xususiy manfaatlariga moslashtirish kerak deyiladi. Fransuz olimlari imperativ va indikativ rejalashtirishni ajratishadi. Imperativ rejalar direktiv xarakterga ega (sotsialistik rejalashtirish). Indikativ rejalashtirishda reja markazi asosiy maqsadlarni belgilaydi va turli uslublar bilan tadbirkorlarni ma'lum hatti-harakatlarga yo'naltiradi. Ular faqat davlat sektoridagi korxonalar uchun zaruriy hisoblanadi (Hindiston, Malayziya va boshqa bir qancha kapitalistik mamlakatlarda shu usul qo'llaniladi). Uzoq muddatli prognozlar va rejalar tuzish keng qo'llanilmoqda (bu haqda to'laroq ma'lumot quyida beriladi).

Keyns uslubi kapitalizmdagi iqtisodiy inqirozlarning oldini olishga qaratilgan edi, ammo II Jahon urushidan keyin AQSh va boshqa mamlakatlarda bu inqirozlar davom etmoqda. 1948-49, 1953-54, 1957-58, 1960-61, 1967, 1969-71, 1974-75 va 1981-82 yillardagi hamda boshqa inqirozlar bu fikrimizning dalilidir.

Bular Keynes ta'limotini tanqid qilish uchun asos bo'ldi. Masalan, S.Xarrisning fikricha, Keynes barcha qiyinchiliklarni hisobga ola olmagan, masalan, to'la bandlikka erishish haqida gap boradi-yu, qanday qilib uni doimo ta'minlash haqida taklif yo'q, inflyasiyaning eng katta darajasi noaniq, davlat qarzlarning chegarasi ham berilmagan.

Keyinchalik yangi keynschilik o'rniga postkeynschilik vujudga keldi. Ingliz iqtisodchilari J.Robinson, N.Kaldor, P.Sraffa, amerikalik olimlar A.Eyxner,

S.Vayntraub mana shu postkeynschilar guruhiga kiradilar. Ular kapitalistik tizimning ichki turg'unligi konsepsiyasini tanqid qiladilar, Keynes bo'yicha go'yoki asosiy g'oya kapitalistik iqtisodiyotning nostabilligi bo'lgan. Yangi keynschilik g'oyalari ham tanqid ostiga olinar ekan, agar boshqa olimlar Keynes g'oyalari statik, ya'ni turg'un deb qarasarlar, ular bu ta'limotni dinamik, ya'ni harakatchan nazariya deb qaraydilar.

Postkeynschilarning avvalgi davrda paydo bo'lgan «yuqori naf», «ishlab chiqarish omillarining eng yuqori unumi» nazariyalarini tanqid qilishi xarakterlidir. Ular o'z g'oyalari D.Rikardoning qiymat qonuniga asoslanib ilgari suradilar. Ularga polshalik iqtisodchi M.Kaleskiyning taqsimot konsepsiyasi qo'l keldi. Investisiyalar o'sishi bilan ayrim sinflar iste'molining hissalarini o'rtasidagi bog'lanish qonuniyati qarab chiqiladi. Postkeynschilar o'z tadqiqotlariga ijtimoiy-iqtisodiy institutlar, masalan kasaba uyushmalari rolini ham kiritadilar. Bu ta'limotda o'sish va taqsimot muammolari markaziy o'rinni egallaydi. Ishlab chiqarishda o'sish sur'atlari milliy daromadning taqsimotiga bog'liq, daromad va uning o'sishi esa jamg'armaga, umumiy jamg'arma esa ish haqi va foydadan jamg'arilgan jami summaga bog'liq.

«Jamg'arishga moyillik» har kimda har xil bo'lgani sababli, taqsimotdagi o'zgarishlar jamg'armaning umumiy summasiga ta'sir etadi. Demak, milliy daromadni taqsimlash uning o'sishiga ta'sir qiladi. Undan tashqari, milliy daromadni taqsimlash kapital jamg'arilishi funksiyasi hisoblanadi. Kapitalning jamg'arilish sur'ati foyda normasini belgilaydi va demak, milliy daromadagi foyda normasini aniqlaydi. Ish haqi hissasi qoldiq miqdor sifatida qaraladi, ammo ishchilar kurashi bu nisbatga ma'lum o'zgartirish kiritishi mumkin. Bu yo'nalish tarafdorlarining fikri real haqiqatga ancha yaqin g'oyalar hisoblanadi.

Postkeynschilar iqtisodiy siyosatlarda kapitalistik iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmini yanada takomillashtirish tarafdorlari edilar. Ko'pchilik «daromadlar siyosati»ni oqloydi, chunki bu yo'l bilan inflyasiyaga qarshi kurashish mumkin.

Keynes g'oyalari neoklassik yo'nalish bilan yaqinlashtirishga intiluvchilar ko'p bo'lgan. Ular orasida A.Piguning xizmatlari katta. Uning fikricha, inqirozlarning asosiy sababi - bu ish haqining kam egiluvchanligidir. Bandlik to'la bo'lmagan holda makro-iqtisodiy muvozanat faqat ish haqi va baholarning elastik (qayishqoq) bo'lmagan holatida mumkin deb qaraladi.

Hozirgi davr keynschiligida ikkita tendensiya xukmron blib hisoblanadi: 1) AQShning bir qator iqtisodchilari nomi bilan bog'liq amerika keynschilari va 2) avvalo Fransuz tadqiqotchilari nomi bilan bog'liq Evropa keynschilari.

6.3. Keynschilikning AQShdagi xususiyatlari. Iqtisodiy o'sish nazariyalari

50-yillarda keynschilik g'oyalari rivojlantirilib, yangi g'oyalar ilgar surildi. Ularning asosiy mohiyati iqtisodiy o'sish sur'atlari doimligini ta'minlovchi mexanizmlarni aniqlash va isbotlashdan iboratdir. Oqibatda «mulsipirikator-akselerator» sistemasini hisoblashga asoslangan va o'ziga xos keynschilikning o'sish nazariyalari, jamg'arish va iste'mol o'rtasidagi o'zoro bog'lanish xarakteristikalaridan foydalanib iqtisodiy dinamikani modellashtirish yuzaga keldi.

Yuqorida tilga olingan iqtisodiy o'sish nazariyalarining asosiy namoyondalari Massachuset texnologiya instituti professor Evsey Domar (1914) va Oksford universiteti professori Robert Xarrod (1890-1978) hisoblanadi. Ularning nazariyasi (modeli) iqtisodiyotning doim (mo'tadil) sur'atlarda o'sishi dinamik barqarorlik (ilgarilab borish) ning asosiy sharti sifatida maqsadga muvofiq ekanligining umumiy qisqacha xulosalarlarini birlashtiradi. Ularning fikricha, shundagina ishlab chiqarish quvvatlari va mehnat resurslaridan to'la foydalanishga erishish mumkin. Xarrod- Domar modelining boshqa bir qoidasi bo'yicha ayrim parametrlar, chunonchi daromadlardagi jamg'arma hissasi va kapital quyilmalarning o'rtacha samaradorligi uzrq davr mobaynida doim deb tan olinishi hisoblanadi. Mualliflar dinomik barqarorlik va doimiy o'sishga erishish avtomatik ravishda bo'lmasligi, balki davlatning shunga muvofiq siyosati natijasida, ya'ni davlatning iqtisodiyotga faol ishtiroki tufayli ro'y berish mumkinligini ta'kidlaydilar.

Domar va Xarrod modellaridagi farq-boshlang'ich pozisiyalardagi ayrim ko'rsatkichlardir. Masalan, Xarrod medelida investisiya va jamg'armalar tengligi g'oyasi, Domarda esa pul daromadlari (talab) va ishlab chiqarish quvvatlari (taklif) teng deb qabul qilinadi. Ikkala olim shunga ishonchlari komilki, daromad o'sishini ta'minlashda investisiyalar roli, ishlab chiqarish quvvatlarining oshirilishi faoldir, bunda shu narsa ko'zda tutiladiki, o'sshi bandlikka yordam beradi, bu esa o'z yo'lida, korxonalarining yarim quvvat bilan ishlashi va ishsizlikning oldini oladi. Bu Keynsning shu sohadagi konsepsiyasini so'zsiz tan olishdir; chunki Keyns bo'yicha, iqtisodiy jarayonlar investisiya va jamg'armalar orasidagi proporsiyalar xarakteri va dinamikasiga bog'liq, aniqroq aytilsa investisiyalarning ildam o'sishi, baholar darajasi o'sishiga sabab bo'ladi, jamg'armalar o'sishi esa korxonalarining to'la ishlamasligi va ishsizlikning sababidir.

6.4. Keyns g'oyalarining hozirgi davrdagi ahamiyati.

Shuni aniq qilib aytish kerakki, qeys ta'limoti inqirozlar, urushlar va urushdan keyingi davrlar uchun samarali bo'ldi, chunki favqulotta holatlar davrida davlatning roli kuchli bo'lishi kerak. Amalda esa, ayniqsa 2-jahon urushidan so'ng Farb mamlakatlarini socialistik orentasiyasi kuchaydi (davlat mulki oshib bordi), davlat byudjeti qarzlari ko'payib, ishsizlik ham o'sgan, inflyasiya kuchli. Bu

ijtimoiy ishlarni ko'paytirishga qaratilgan tadbirlar oqibatidir deb tan olinmoqda. Ishsizlikning ish haqini pasaytirish yo'li bilan hal etish tarafdorlari ham mavjud, ammo pul massasini ko'paytirish (inflyasiyaga olib keladi), ya'ni emissiya yo'li ko'pchilikka oson ko'rinadi. Bu konsepsiya ma'lum davr mobaynida inflyasiya bo'lmagan holda minemal ishsizlik darajasini isbotlashga imkon beradi.

70-yillardan boshlab Keyns ta'limotiga nisbatan davlatning iqtisodiyotga aralashuvi bo'yicha neoliberalizm g'oyalari asosiy bo'lib qoldi, chunki bu davrda jahoning ko'pgina mamlakatlarida inqiroz holatlari doim voqeaga aylanib qoldi. Inflyasiya, davlat byudjetining kamomadi, ishsizlik tobora kuchaydi. Neoliberal keynschilarni tanqid qilar ekanlar, iqtisodiyotda davlat sektorining oshuvi, erkin raqobatning kamayishi, iqtisodiyotning muhim tarmoqlariga investisiyalar kamayganligi ular g'oyalarining sayozligidan dalolat beradi, deb hisoblaydilar.

70-80-yillar neoliberal g'oyalar iqtisodiyotda tobora ustunligini egallay boshladi. Ko'p davlatlarda iqtisodiyotni denasionalizasiya qilish kuchaydi (nodavlat shakllariga o'tildi). Buning oqibatida Buyuk Britaniya (Tetcherizm), Fransiya, Yaponiya, Chili (Pinochet), Ispaniya va boshqa mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotga aralashuvi minimallashtirildi va iqtisodiy ahvol yaxshilandi.

QISQACHA XULOSALAR

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi avvalgi «sof ta'limot» nazariyotchilarining fikriga qo'shimchakiriishni talab etdi. Iqtisodiy ta'limotlar tarixida Keyns inqilobi deb nom olgan o'zgarish ro'y berdi. Agar avvallari bozor iqtisodiyoti barcha muammolarni avtomatik ravishda hal qiladi degan g'oya ustun bo'lsa, Keyns ularga boshqacha qarab, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini zarur deb hisobladi. Bandlik, foiz, milliy daromad, investisiyalar o'rtasidagi munosabatlar o'rganilib, «aralash iqtisodiyot», multiplikator tushunchalari kiritildi. Keynschi va Neokeynschilar davlatning iqtisodiyotga aralashuvini qo'llab, «akselerator koeffisienti»ni qo'lladilar, unga ko'ra daromadlarning investisiyalarga ta'sirini ko'rish mumkin. Keynschilikning ayrim shakllarida indikativ rejalashtirish ham qo'llab- quvvatlanadi. Ishsizlik va inflyasini bandlik yo'li bilan hal etish mumkin degan g'oya ustun.

Asosiy tushuncha va iboralar

Keyns; davlatning iqtisodiyotga aralashuvi; «Umumiy nazariya...», aralash iqtisodiyot; psixologik qonun; bandlik, milliy daromad, investisiya; foiz, likvidlik; multiplikator; keynschilik; AQShdagi keynschilik; akselerator; Fransiya keynschilari; indikativ rejalashtirish.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Keyns ta'limotining mohiyati, «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» asari to'rsida nima bilasiz?
2. Davlat iqtisodiyotga nima uchun aralashuvi kerak?
3. Keyns ta'limotiga qanday shart- sharoitlar asos qilib olingan?
4. Keynsning «psixolok qonuni» nimani anglatadi?
5. Investisiya, multiplikator koeffisienti nima?
6. Foiz , likvidlikning mohiyati nimada?
7. Davlatning iqtisodiyotga arashuvi doiralari qanday?
8. Amerika va Evropadagi keynschilik xususiyatlari nima?
9. Domar- Xarrodning iqtisodiy o'sish nazariyalari nimani bildiradi?
10. Keyns ta'limotining hozirgi davrdagi ahamiyati nimadan iborat?

7-MAVZU. NOMUKAMMAL RAQOBAT BOZORI KONSEPSIYASI REJA.

7.1. Nomukammal bozorning xususiyatlari.

7.2. E.Chemberlinning monopolistik raqobat nazariyasi.

7.3. J.Robinsonning iqtisodiy ta'limoti.

7.1. Nomukammal bozorning xususiyatlari.

XX asr boshlarida erkin (mukammal) raqobatga asoslanga iqtisodiyot tobora monopollashib bordi, bu ayniqsa Evropa va AQShda yaqqol ko'zga tashlandi. Iqtisodiy liberalizm prinsiplari (erkin savdo-fritredolik, davlatning iqtisodga aralashmasligi va b.) real hayot talablariga javob bermay qo'ydi. Monopollashuvning yorqin oqibati sifatida 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozining keltirish mumkin.

Deyarli yuz yil davomida J.B.Seyning «bozorlar qonuni» hamma erda tan olingan va unga suyanib ish yuritilgan bo'lsa, bu davrda uning ahamiyati pasayib bordi. Nomukammal raqobat avval institutsionalizm, keyin neoklasiklar tomonidan tadqiqot ob'ekti qilib olindi.

Bu muammolar bilan deyarli bir vaqtda Garvard universiteti professori E. Chamberlin va Kembrij universiteti professori J.Robinsonlar shug'ullandi.

1933 yili amerikalik E.Chemberlin o'zining «Monopolistik raqobat nazariyasi», ingliz J.Robinson xonim esa «Nomukammal raqobatning iqtisodiy nazariyasi» asarlarini chop etdilar. Bu asarlarda erkin raqobat sharoitini inkor etadigan sharoitda bozor mexanizmlarining harakati masalalari har tomonlama chuqur tahlil etiladi. Xususan, ikkala muallif fikricha, bozor bahosi bozor ishtirokchilarining kollektiv faoliyati tufayli yuzaga kelmaydi, chunki tovar mahsulotlarining turli-tumanligi (differensiyasi) xaridorlarni bu tovarlar bahosi

to'g'risida to'liq informasiyadan, firma-ishlab chiqaruvchilarni tanlashda raqobatdan mahrum etadi. Ular iqtisodiyotda muvozanatning buzilish sabablarini ilgariidek iqtisodiy muhitdagi «kategoriya» va «qonun» lardan izlaydilar. Institutsional yo'nalish tarafdorlariga esa, nomukammal raqobat iqtisodiy o'sishga avvalo «inson omili»ning ta'siri oqibatidir. Bu esa jamiyat rivojlanishi, shu bilan birga iqtisodiyot sohalarida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik, huqukiy va boshqa muammolardir.

7.2. E.Chemberlinning monopolistik raqobat nazariyasi.

Edvard Xeyting Chamberlin (1899-1967) o'z asarida monopoliyaning mohiyati, monopol baho va monopol foydaning yuzaga kelishining chuqur tahlilini bepradi. Uning fikricha, monopoliyaning mohiyati - bu taklif ustidan nazorat, bunda baho ustidan ham nazorat bo'ladi.

Differensiasiya kuchayib borgan sari har bir sotuvchi absolyut (mutloq) monopoliyaga ega bo'ladi, ammo shu bilan birga, o'rnini bosa oladigan boshqa mahsulot ishlab chiqaruvchining nomukammal raqobatiga uchraydi. Shundan kelib chiqib, barchasotuvchilar «raqobatchi monopolistlar» bo'lib, «monopolistik raqobat» kuchlari ta'siri sharoitida ish yuritadilar.

Chamberlin fikricha, bozorlar o'zaro bog'langan, chunki bir-biriga bog'liq bo'lmagan sotuvchilar vazifasi bir-biriga yaqin bo'lgan mahsulotlarni realizasiya qilishda hamohangdirlar. Real hayotda bozorlar u yoki bu darajada nomukammaldirlar, shu sababli muvozanatga intilish to'g'risida gapirish o'ta soddalikdir. Natijada har bir sotuvchi monopolist deb hisoblanadi, uning o'z xaridorlari, «noyob» mahsulotini oluvchilar bo'ladi. Bozordagi monopolistik sifatida baholarni tartibga soladi. Bu esa tovarlar va xizmatlarning real taklif hajmi «sof» raqobat sharoitidagidan kam, bahosi esa yuqoriroq bo'ladi. Bu erda mahsulot differensiyasi eng muhim shartdi. Bu kategoriyaning mohiyati shundaki, sotuvchilarning tovari (yoki xizmati) da boshqalarnikidan keskin farq qiluvchi belgisi bo'lishi kerakligidir. Bu belgi xaridor uchun real yoki xayoliy bo'lishi, aslida esa xuddi shu mahsulotga afzallik berilishiga olib kelishi shart. Bunday differensiasiya bo'lgan sharoitda xaridorlar va sotuvchilar tasodifiy yoki tartibsiz juftlikka (bu sof raqobatda bo'ladi) birlashmaydilar, bu erda afzallika asoslangan tanlov hal qiluvchidir.

Sotuvchi -monopolist qo'shimcha xarajalar qilish yo'li bilan sotilayotgan mahsulot hajmini oshirishi (bunda tovar bahosi pasayishi) mumkin. Boshqa xuddi shunday tovar sotuvchilar esa bu shuni darhol amalga oshira olmaydi deb raqobatdosh tovar markasi bahosini pasaytirish yoki yangisini ishlab chiqarish davomida, xuddi shunday choralar boshqa raqobatchi tomonidan qo'llanilishi mumkinligidan bexavotir bo'ladi.

Raqobatning baxolanmaydigan omillari qatoriga tovarlar sifati va reklama kiradi va ular individual yoki alohida xususiyatlarga egadir. Differensiasiya mahsulotning o'z ma'lum xususiyatlari asosida shakllanishi, maslan, alohida xususiyatlar - fabrika markasi, firma nomi, qadoqlash yoki tara (agar ular bo'lsa) bo'yicha yoki sifat, shakl, rang, stil asosida individual xususiyatlari bilan belgilanadi. Reklama to'g'risidagi g'oyalarning dolzarbligi shundaki, ular hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Reklama talabga ikki tomonlama ta'sir etadi, u ehtiyojni shakllantirishga ta'sir etadi va uning o'zgarishini ham hisobga oladi. Reklama tufayli talab oshganligi sababli, belgilangan bahodan qat'iy nazar, mahsulot sotilish hajmi ortadi. Reklama ustasining san'ati gipnozchining san'atiga o'xshash bo'ladi. Agar xaridor holati ustidan nazorat o'rnatilsa, reklama uchun ketgan xarajatlar daromad oshishini ta'minlaydi. Ammo reklamani takrorlayverishdan samadorlik cheksiz emas, daromadlar sotish xarajatlari oshgan sari kamayadi.

Yuqorida keltirilgan masalalar bilan birga, chakana savdoda raqobatning baholanmaydigan qatoriga sotuvchining qulay joylashuvi, uning korxonasiga xos umumiy atmosfera yoki umumiy stil, ishni olib borish uslubi (manera), odil ishbiarmon sifatidagi obro'si, muloyimligi, epchilligi, xaridorlar va birga ishlayotgan bilan shaxsiy bog'lanishlari, muhim ahamiyatga ega.

Baholanmaydigan omillar majmui haqiqiy qiymat nazariyasi doirasida hisobga olinishi kerak. Sof raqobatda har bir sotuvchining bozori uning raqib bozori bilan qo'shilib ketadi; monopolistik raqobat sharoitida esa bozor boshqalardan ajralgan bo'ladi, buning hammasi birgalikda ishlovchi sotuvchilarning yagona bozorini emas, balki sotuvchilar o'rtasida (har biriga bittadan) taqsimlangan o'zaro bog'langan bozorlar tarmog'ini tashkil etadi.

Sof raqobat sharoitida alohida sotuvchi bozori umumiy bozor bilan qo'shilib, faqat amaldagi baho bo'yicha istalgancha tovarni realizasiya qiladi. Ikkinchi holatda tovarni sotish cheklanadi va yangi uchta omil: 1) baho; 2) mahsulot xususiyati va 3) reklamaga xarajatlar bilan belgilanadi. Mana shu omillar yordamida xaridorlarning iste'mol qarorlariga ta'sir etiladi. Bunda baholarni pasaytirish omili alohida ahamiyat kasb etadi, chunki tovarga baho pasayishi mahsulot sifati pasayishi tarzida qilinish ehtimoli bo'ladi.

Monopolistik raqobatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bunda boholar raqobati yo'qotiladi, oqibatda «quvvatlar ortiqchaligi fenomeni» doimiy va odatdagi hodisaga aylanadi. Bu ortiqchalik «jazosiz» uzoq vaqt davomida ko'payib boradi, chunki u doim xarajatlardan kataroq bo'lgan boholar hisobiga qoplanib turadi. Butun bozorning ma'lum qismini egallash darajasini ko'rsatuvchi bu ko'rsatkich (fenomen) faqat alohida patentlar va fabrika markalari bilangina qo'llanmasdan, boshqa, yani obro', ustalik, alohida mahorat kabi hodisalar bilan

ham qo'llab-quvvatlanadi. Bu hodisalar erkin kasb ega (rassom, muzika) faoliyat sohasining bir qismi bo'lib, ular ham « monopol daromadlar nazariyasi» predmetidir.

Differensiasiyalashgan mahsulot baho muammosi raqobatli talab va harajat egri chiziqlari doirasiga kiritilishi mumkin emas, bu avvaldan qisqacha xulosalarlardagi xatolarga olib keladi; baho haddan tashqari past, ishlab chiqarish masshtabi - juda katta, korxonalar soni - juda kichik bo'lib chiqadi. Bundan tashqari raqobatning yana ikkita jihati: differensiasiya va sotish xarajatlari butunlay tushib qoladi. Shu sababli baholarni to'la bilmaslik mahsulotga talab elastikligi (qayshiqoqlik)ni pasaytiradi, bu esa reklama talabning elastikligini oshirishi, baholar raqobatini esa ancha keng qilishiga o'xshaydi va baholar yordamida talab etiladigan qo'shimcha xarajatlarni qoplaydi.

Raqobat kurashi evolyusiyasi tovar sifatini oshiradi (buni patent, mualliflik huquqlari, firma himoya belgilari, firma alohida qadoqlash usuli, mahsulot sifatini yaxshilash maqsadida, firmaning qulay joylashuvi). Reklama esa, erkin raqobat sharoitidan farqli ravishda, bozorlar qo'shilib ketishigayo'l qo'ymaydi.

Baholanmagan raqobat omillari firmani xaridorlar talabini qondirish uchun yangi imkoniyatlar qidirishga undaydi, ularga «havasning pullik qoidalari» ni singdirib boradi.

Ishlab chikarish va sotish xarajatlari konsepsiyasida xarajatlar fabrika doirasida tovarlarni ishlab chiqarishga ketgan sarflardangina (birinchi) emas deb qaraladi. Transport (tashish), sartirovka (ajratish), saqlash, uylarga etkazish xarajatlari (ikkinchi) mavjud bo'lib, ular talablarni qondirish uchun yanada yaxshi qulayliklar yaratadi. Ikki xil ko'rinishdagi xarajat o'rtasida chegara o'tkazish (ishlab chiqarish xarajatlari, sotish xarajatlari) taklif va talab o'rtasidagi farq kabi qiymat nazariyasida fundamental ahamiyat kasb etadi. Sotish xarajatlari maskur maxsulotga talabni oshiradi, ishlab chiqarish xarajatlari uning taklifini oshiradi.

«Klassik» va «neoklassik» lar fikricha sof raqobat iqtisodiy o'sishning xal qiluvchi sharti deb hisoblagan bo'lsa, E.Chemberlin ta'limotiga ko'ra, raqobat - monopolistlar orasida ham raqobat doimo mavjud, bu baholi va baholanmagan raqobat rivoji orqali namoyon bo'ladi (mahsulot va reklama sifatini takomillashtirish bilan bog'liq). Birinchi marta iqtisodiy liberalizm g'oyasida real hayotda sof raqobat ham, sof monopoliya ham mavjud emas degan fikr paydo bo'ldi, o'z mohiyatiga ko'ra monopolistik raqobat ko'p sonli sotuvchilar o'rtasida kuzatiladi, bu raqobat darajasi bir-birini qoplaydigan raqobatlashayotgan tovarlar soni ortishi bilan kuchayib boradi.

Bundan shunday muhim qisqacha xulosalar chiqariladiki, monopolistik raqobat sharoitida xaridor raqobatlashayotgan bir tovarni boshqasidan, bir sotuvchini (mutlaq noeivalent bir xil tovarni) boshqa sotuvchidan afzal qurishi

mumkin. E.Chemberlin mantiqi bo'yicha, kichik yoki o'rtacha sotuvchi va ishlab chiqaruvchi ham monopolist bo'lishi va yirik korxonalar sub'ekti bilan bo'ladigan musobaqada bemalol ishtirok etishi mumkin. Chunki (markscha tanqidlarga qaramay) monopoliya kapital va ishlab chiqarish konsepsiyasi, kapital markazlashuvining zaruriy oqibati emasdir, bozor iqtisodiyoti kuchayib borayotgan tendensiyalar raqobati xosdir. Amalda monopoliya va monopol bo'lmagan (nomonopol) korxonalar o'rtasidagi farq minemallashtiriladi.

Olim 1937 yil o'z kitobiga qo'shimcha sifatida (kitob 8 marta qayta nashr etilgan) «Nomukammal raqobat» va «Monopolistik raqobat» kategoriyalari to'g'risidagi tushuntirishlarda bir tomonlilik mavjudligini ta'kidlaydi, birdan-bir hodisaning ikki nomi sifatida qarashlarda o'zaro o'xshashlik etarli baholanadi, ammo ularning farqi deyarli sezilmaydi, deb hisoblaydi u. Ko'pchilik bu farchqning ahamiyatini tushunmasdan, masala faqat terminologiya bilan bog'liq deb o'ylashlari mumkin.

E.Chemberlin o'z tadqiqotlari qisqacha xulosalarida raqobat sharoitida monopoliya tabiiy mohiyatiga mustaxkam ishonch bildiradi; tadbirkorlik ko'p hollarda o'z monopoliyasini barpo qilish uchun, imkoni boricha boshqa tadbirkorlar o'z monopoliyasini kengaytirishiga qarshi choralarini kengaytirish va kuchaytirish harakatini qiladi. Olimning fikri bo'yicha, asosiy vazifa shundaki, iqtisodiyot fani «mahsulot doim deffensiasiyalashgan bo'lishi sharoitini to'la anglashi shart» dir; bundan buyon sof raqobatni barcha sohalarda farovonlik iqtisodiyoti «ideal» (bekamu-ko'st) deb qarash mumkin emas.

Keyinchalik E.Chemberlin va uning monopolistik raqobat nazariyasi tarafdorlari tomonidan «guruxiy monopoliya» sharoitida ham raqobat saqlanishi to'g'risidagi qoidani ilgari surishgan. Bunda gap sherik-raqobatchilar o'rtasida bozorda ularning ta'sir doiralarini bo'lib olish to'g'risida boradi. Asosiy maqsad turlicha (differensiasiyalashgan) tovar mahsuloti bahosini eng yuqori xarajatlar darajasidan past bo'lmagan holda realizasiya qilishdir.

Hozirgi davrda mahsulotning istisno sifati bilan birga, qo'shimcha baholanmagan monopolistik raqobat shartlari kuchayib bormoqda, bular alohida tovar yaratuvchi tomonidan yaratilgan texnik takomillashuv, firmaga obro'-e'tibor keltiradigan sharoitning ta'minlovchi xaridorlarga maxsus xizmat va boshqalar.

7.3. J.Robinsonning iqtisodiy ta'limoti.

Joan Vayolet Robinson (1903-1983) Kembrij universitetini bitirgan va A.Marshall maktabining taniqli vakili va davomchisidir. 1965-1971 yillar shu universitetda professor lovozida dars bergan. Uning dastlabki asari «Nomukammal raqobatning iqtisodiy nazariyasi» 1933 yili, ya'ni muallif 30 yoshligida yozilgan va unga mashhurlik keltirdi. Asardagi bosh g'oya

monopoliyalar faoliyatida bozorlar jihatini aniqlashdir. Bu sharoitdagi raqobat iqtisodiyotdagi muvozanatni buzadi va nomukammaldir (Chemberlinda-monopolistik). Dastlabki vazifa: o'z mahsulotiga ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi-monopolistik

J. Robinson baholar belgilanishining mexanizmini aniqlash. Bahoning miqdori, sotuvchi o'rnatgan shu bahoda xaridorning mahsulotni sotib olish va monopol foyda tabiati o'rnatiladi. Ammo Robinson xonimning mantiqiy fikrlashi Chemberlinnikidan farq qiladi. Robinson fikricha nomukammal raqobat tufayli, avvalo raqobatli xo'jalik tizimi normal muvozanat holatining butunlay buzulishi va yo'nalishi, xatto yollanma mehnatning «ekspluatasiya» sidir. Chemberlin esa bu masalani bozorning tabiiy muvozanati bilan chambarchas bog'liqdir deb qaragan. J.Robinson

Robinson monopoliyaga salbiy munosabat bildirib, uni bozor sharoitdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqaruvchi omil sifatida qaraydi.

Asardagi asosiy g'oyalar quyidagilardan iborat.

Tadbirkorlar nomukammal raqobat sharoitiga nisbatan mukammal (sof) raqobat sharoitda ishlab chiqarishni monopollashtirishdan kamroq manfaatdor bo'ladilar. Chunki nomukammal raqobat sharoitida ayrim firmalar optimal ko'rsatgichlarga erisha olmaydilar, samarasiz (kam samara bilan) faoliyat ko'rsatadilar, shu sababli monopolist mahsulot chiqarishni cheklash bilan o'z mahsuloti narxini oshirish imkoniyatigagina ega bo'lmasdan, balki sohadagi ishlab chiqarishni tashkil etishni mukammallashtirish yo'li bilan ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirishi mumkin.

Monopoliya ishlab chiqarish mahsulotining xuddi shunga o'xshash boshqa mahsulotdan sezilarli ajralib turishini talab etadi yoki boshqacha aytganda, differensiasiya ro'y beradi; boshqa qo'shimcha sharoit ham zarur unga ko'ra firma - monopolist optimal hajmdan ortiqroq bo'lgan ko'rsatgichlar bilan xarakterlanishi kerak.

Nomukammal raqobatli monopolistik bozorda aniqlashni talab etuvchi bir qancha sharoitlar yuzaga keladi. Agar bozor bir-biri bilan raqobat qiluvchi cheksiz ko'p xaridolardan emas, balki ayrim yakkayu-yagona xaridorlar birlashmasidan iborat bo'lgan holatda sotib olinadigan mahsulot qancha bo'lishi mumkindir. Bu sharoit talab konsentrasiyasi bo'lib bozorda ko'p sonli mayda sotuvchilar va yakkayu-yagona xaridor faoliyat ko'rsatadi. Bu xolatni monopsoniya, ya'ni xaridor monopoliyasi deyiladi.

Yuqorida barcha g'oyalar jamlanib, real hayotda nomukammal raqobat sharoitida ishlab chiqarish omillari ekspluatasiyasi tendensiyasi paydo bo'lishiga yordam beradi. bu xolat avval o'zaro raqobatlashgan kurgina firmalarni yutib yurovuchi yirik birlashmanig paydo bo'lishi bilan yanada kuchayadi. Boshqaruv

birliги hajmi (ko'rsatkichi) ning yiriklashuvi(yakka boshqaruv) boylikni taqsimlashdagi adolatsizlikni yanada kuchayishini zaruriy ravishda keltirib chiqaradi. Bu ancha inqilobiy g'oya bo'lib, Chemberlinning monopoliya istiqboli to'g'risidagi optimistik fikricha qarshidir.

Ishlab chiqarishning monopolizasiyasi muammosi bilan «samaradorlik yoki adolat» degan dilemmani (ya'ni unisi yoki bunisi) echish zarurati ilgari suriladi.

Monopolizasiyaga u ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi, deb ustunvorlik berish etarli emas, ya'ni adolat masalasi ham qo'yilishi kerak.

Iqtisodiyot tarixida «samaradorlik» va «adolat» ni qandaydir yo'l bilan ajratishga intilish katta xomxayollikdir.

Robinson o'zining tadqiqotlari natijasida hayotiy chora-tadbirlarni ham ishlab chiqsa bo'lar edi masalan, nomukammal raqobat tufayli aniqlangan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish uchun davlatning iqtisodiyotga aralashuvi nimalardan iborat bo'lmog'i kerak edi.

Bunday savolga javobni uch yil o'tgach boshqa qembrij maktabi vakili J.M.Keyns berdi.

QISQACHA XULOSALAR

XIX asr oxiri - XX asrlarda iqtisodiyotning monopollashuv jarayoni kuchaydi, bu sharoitda avvalgi «sof raqobat», «sof iqtisodiyot » qoidalari amaliy hayotga javob bermay qoldi. Monopol sharoitda nomukammal raqobat qonunlari yuzaga keladi. Bu hodisalar amerikalik E.Chemberlin va ingliz J.Robinson xonim tomonidan tadqiqi qilindi. Bu olimlarning tadqiqotlarida monopoliyaning asosiy mohiyati taklif ustidan nazorat ekanligi ko'rsatiladi. Monopoliya sharoitida «mahsulotning differensiasiyasi» ro'y beradi va alohida tovar alohida xaridorga xizmat qiladi, ma'lum tovarga afzallik beriladi. Bu sharoitda raqobatning baholanmagan omillarimahsulot sifati va reklasi, fabrika, firma markalari, o'ziga xos qadoqlash, rang , shakl va boshqalar ahamiyati ortadi.

«Quvvalar ortiqchaligi» fenomeni kuzatiladi, chunki tovar bahosini sun'iy oshirish yo'li tutiladi, monopol foyda nazariyasi ilgari suriladi. E.Chemberlin fikricha, monopol sotuvchilar o'rtasida ham raqobat doimo mavjud, chunki liberal g'oyalarda ham, monopoliyalarda ham sof raqobat yo'q.

Olimning so'nngi asarlarida nomukammal va monopolistik raqobatlar deyarli tenglashtiriladi va monopoliyalar tabiiy mohiyatga degan optimistik qisqacha xulosalar chiqariladi (markscha-lenincha qarashlarda ularga o'lim belgilangan). J.Robinsonning asosiy goyalari yuqoridagilardan ancha farq qiladi, monopoliya sharoitida ishlab chiqarish omillarining ekspluatasiyasi, mayda korxonalarining yutib yuborilishi to'g'risida fikr yuritiladi. Xaridor monopoliyasi - monopsaniya

tushunchasi kiritiladi. Samaradorlik yoki adolat dilemmasini echish kerak bo'ladi deb yakunlaydi olim.

Asosiy tushuncha va iboralar

Nomukammal raqobat; E.Chemberlin; monopoliya; mahsulot differensiasiyasi; tovarning alohida, individual xususiyatlari; tovar sifati va reklama; baXolanmaydigan omillar; quvvatlar ortiqchaligi fenomeni; J.Robinson; monopoliyaga munosabat; monopsoniya, xaridor monopoliyasi; «samaradorlik yoki adolat».

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Nomukammal raqobat bozori nazariyalarining paydo bo'lish shart-sharoitlari qanday?
2. E.Chemberlin monopoliya deganda nima tushuniladi?
3. «Mehnat diffensiasiyasi» nimani bildiradi?
4. Baholanmagan raqobat omillari nima
5. Monopolistik raqobat sharoitda «Kuvvatlar ortiqchaligi fenomeni» nima?
6. J.Robinsonning monopoliyaga munosabati, mukammal va nomukammal raqobat nima?
7. Monopsoniya nima?

8- MAVZU. NEOLIBERALIZM KONSEPSIYALARI

REJA.

8.1. Neoliberalizmning umumiy xususiyatlari

8.2. Ijtimoiy bozor xo'jaligi konsepsiyasi

8.3. Chikago monetarizm maktabi

8.4. Neoliberalizmning boshqa oqimlari

8.1. Neoliberalizmning umumiy xususiyatlari

Neoliberalizm keynschilik bilan deyarli bir vaqtda paydo bo'ldi va XX asrning 30- yillarida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning mustaqil qarashlar majmuasidan iborat. Ilmiy nazariya va amaliy hayotda neoliberal iqtisodiy jarayonlarga davlatning ma'lum darajada aralashuvi tufayli cheklanmagan erkin raqobat g'oyasining ustuvorligiga asoslanadi. Agar keynschilik iqtisodiyotda davlatning faol aralashuvini boshidanoq zarur deb qarasa, neoliberalizm davlatning nisbatan passiv tartibga solishini qo'llaydi. Keynschilik modellarida iqtisodiyotning turli sohalarini investisiyalash, hukumat buyutma va xaridlari hajmini kengaytirish, soliq siyosatini kuchaytirish bo'yicha davlat chora- tadbirlari majmuasiga ustuvorlik beriladi. Bu siyosatning o'nta keng qo'llanilish oqibatlari iqtisodiy

tarixdan ma'lum bo'lgan davlat byudjeti kamomadi va inflyasiyaga olib kelishida ko'rinadi.

Neoliberalistlar iqtisodiyotni liberallashtirishni, erkin baho shakllanish prinsiplaridan foydalanishni, iqtisodiyotda xususiy mulk va nodavlat tuzilmalarining etakchi bo'lishini qo'llaydilar. Davlatning iqtisodiyotni boshqarishdagi rolini esa «tunggi qorovul» yoki «sport sudyasi» qabilida bo'lishi ko'zda tutiladi. Bu yo'nalishning yirik vakili L.Erxard fytganidek «Raqobat mumkin bo'lgan hamma erda, tartibga solish - zarur bo'lgan erda» amalga oshuvi kerak. Davlatning iqtisodiyotdagi ishtiroki cheklangan bo'lib, tadbirkorlarning erkin va mo'tadil faoliyati iqtisodiyotdagi muvozanatni saqlashning asosiy sharti sifatida qaraladi.

XX asrning 30-yillarida davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklash maqsadida muqobil neoliberal markazlar tashkil etildi. Buning sababi shundaki, 2-jahon urushi arafasida paydo bo'layotgan militaristik g'oyalar nihoyatda kuchli bo'lib, ko'p mamlakatlarda (Germaniya, Italiya, AQSh, Buyuk Britaniya...) davlatning iqtisodiyotga aralashuvi keskin kuchayadi.

Neoliberalizmning eng yirik markazlari Germaniya, AQSh va Angliyada vujudga kelib, shunga muvofiq Frayburg maktabi (etakchi vakillari - V.Oyken, V.Ryobke, A.Ryustov, L.Erxard va b.), Chikago maktabi, uni «monetar maktab» deb ham ataydilar (etakchi vakillari - L.Mizes, M.Fridmen, A.Shvari va b.), London maktabi (etakchi vakillari - F.Xayek, L.Robbins va b.).

Fransiyada neoliberal g'oyalarning taniqli vakillari sifatida iqtisodchilar J.Ryueff, M.Alle va boshqalarni keltirish mumkin. Bu olimlar o'sha davridayoq yagona ilmiy-amaliy platformani ishlab chiqish uchun harakat boshladilar. 1938 yili Parijdagi konferensiyada neoliberalizmning asosiy prinsiplari xalqaro ko'lamda e'lon qilindi. Bu neoliberallarning yig'ilishi (forumi) «Lippman kollokviumi» deb xam ataladi, buning sababi shuki, o'sha yili amerikalik iqtisodchi A.Uolter Lippman «Erkin shahar» kitobini e'lon qildi va undagi g'oyalar neoliberal prinsiplar bilan hamohangdir. Parijdagi qo'llab-quvvatlangan neoliberal umumiy prinsiplarning mohiyati shundan iboratki, davlatlar erkin raqobat qoidalarini qaytarishga g'amo'rlik qilishlari va ularni barcha xo'jalik sub'ektlari tomonidan bajarilishini ta'minlashlariga ko'maklashuvi so'raladi. Bu xujjatda xususiy mulk ustunvorligi sharti, bitimlar erkinligi va bozorlar erkinligi davlat yo'li bilan faqat ekstremal (urush, stixiyali ofat, katastrofa va b.) holatlardagina qayta ko'rilishi mumkin deb hisoblanadi.

8.2. Ijtimoiy bozor xo'jaligi konsepsiyasi

2-jahon urushidan so'ng neoliberalizm prinsiplari dastlab Farbiy Germaniya (GFR) da amaliy jihatdan muvaffaqiyati tatbiq etildi. Bu erda 1948 yildan boshlab bu g'oyalar Adenauer-Erxard davlat doktrinasi statusiga aylantirildi.

Neoliberalizmning taniqli nemis nazariyotchilari V.Rebne, A.Ryustov va boshqalar ozodlik va insonparvarlik bahonasida monopolizm vujudga kelishining barcha ko'rinishlarini tanqidiga boshchilik qildilar. V.Oyken va uning safdoshlari Frayburg universitetida 1948 yildan «Ordo» nomli yillik to'plamni chiqara boshladilar, bu jurnal barcha davlatlar uchun neoliberalizning nazariy minbari rolini o'ynaydi. V.Oyken tomonidan tanlangan «Ordo» so'zi yig'ma bo'lib, erkin bozor xo'jaligining «tabiiy tizimi» ma'nosini beruvchi mazmunga ega edi. Neoliberalizm Farbiy Germaniya doktrinasi «Oyken maktabi» ta'siri ostida hatto «Ordoliberalizm» deb atala boshlandi.

«*Ijtimoiy bozor xo'jaligining*» mohiyati

GFR neoliberalizm nazariyotchilari «erkin bozor» va adolatli taqsimot prinsiplarini «ijtimoiy tenglik»prinsipi g'oyasi bilan birga qo'shimcha muvaffaq bo'ldilar. Birinchi marta uning konseptual g'oyasi A.Myuller-Armakning «Xo'jalik boshqaruvi va bozor xo'jaligi» (1947) kitobida izohlanadi, bunda «Ijtimoiy bozor xo'jaligi» matni ham birinchi bor qo'llanilgan. Bu sohadagi ishlanmalar V.Rebke, L.Erxard, V.Oyken (asli tarixchi) va boshqalar tomonidan davom ettirildi.

V.Rebekning «nemis iqtisodiy siyosati to'g'rimi?»(1950) degan kitobi muqaddimasida GFR konsleri K.Adenauer «ijtimoiy bozor xo'jaligi» modeli mamlakat iqtisodiy siyosatining asosiy vazifasi sifatida qilinganligini bayon etadi.

V. Rebke xarakteristikasi bo'yicha, «ijtimoiy bozor xo'jaligi» - «iqtisodiy insonparvarlik» sari o'ldir. U o'zining «Insonparvar jamiyat» asarida kollektivizmga - persinolizm, xokimiyat konsentrasiyasiga - erkinlik, sentralizmga - desentralizm, tashkilotchilikka - o'zini-o'zi boshqarishni qarshi qo'yadi va boshqalar. 1957 y. XDS ning navbatdagi s'ezdida L.Erxard, V.Rebke g'oyalarini qullagan holda GFR da «ijtimoiy bozor xo'jaligi»ning 2- bosqichi boshlanganligini tasdiqladi. 60-yillarda L.Erxard o'z maqolasida avvalo «erkin musobaqa ijtimoiy bozor xo'jaligining eng asosiy elementi hisoblanadi» deb ta'kidlangan edi. 1965 y. partiyaning navbatdagi s'ezdida L.Erxard GFRda «Ijtimoiy bozor xo'jaligi» ni tashkil etish dasturining nihoyaga etganligini e'lon qildi. Bu dastur mamlakatni «rasmiylashgan jamiyat»ga aylantirildi.

«Rasmiylashgan jamiyat» doktrinasi L.Erxard va uning maslaxatdoshlari bo'yicha bu eng yaxshi «tabiiy iqtisodiy tartib» ni izlash bo'lib, unga «ijtimoiy bozor xo'jaligi» orqali etishish mumkin. Unda ijtimoiy tizim va ishlab chiqarish munosabatlarining besh shakli (tipi), sinflarining antogonizmi to'g'risidagi markscha g'oyalar qat'iyankor inkor etiladi. Bu g'oyalar V.Oykenning inson jamiyati uchun faqat ikki tipdagi iqtisodiyot: «*Markazdan boshqariladigan*» (totalitarizm) va «*Almashuv iqtisodiyoti*» (boshqacha matn bo'yicha-«erkin, ochiq xo'jalik») xos, konkret tarixiy sharoitlarda biron tip belgilarining ustuvorligi bilan qo'shma shakli ham mavjud bo'ladi.

Valter Oyken (1891-1950) «Milliy iqtisodiyot asoslari» (1947) asarida (9 marta qayta nashr etilgan) iqtisodiyotni qayta tashkil etishning asosiy shakllarini tiplarga bo'lish muammolarini fundamental ishlab chiqdi. Asli tarixchi bu olim kitobning «Iqtisodiy tizimlar» bobida bir xil jamiyatda ikkita ideal iqtisodiyot tiplari o'zaro birga yashaydi, bular almashuv va markazdan boshqariladigan iqtisodiyotlardir. Markazdan boshqariladigan iqtisodiyotga xos narsa shuki, har kungi jamiyatning iqtisodiy hayoti bir markazdan keluvchi reja (plan)lar bilan tartibga solinadi. Agar jamiyat iqtisodiyoti ikki yoki undan ortiq alohida xujaliklardan iborat bo'lsa (ularning har biri o'z rejalarini tuzadi va amalgi oshiradi), bu «almashuv iqtisodiyoti» sistemasidir.

Turli tarixiy sharoitlarda ko'pinsa bu sistemalar aralash holda bo'ladi, bu bir qancha misollar bilan isbotlab beriladi. Shu bilan birga, Oyken bo'yicha, eslab o'tilgan tiplar uch shaklda amalga oshadi, uning har biri quyidagicha ta'riflanadi: a) totalitar markazdan boshqariladigan iqtisodiyot (almashuv umuman inkor etiladi; mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimot va iste'mol ohirgi maydo-chuydaga markaziy boshqarma buyruqlari asosida amalga oshiriladi); b) iqtisodiyotni markazdan boshqarish asosida iste'mol mollari erkin almashuv (markaz tomonidan belgilanadigan «ishlab chiqarish kuchlaridan» foydalanish usullari, ishlab chiqarish jarayonining vaqtli tarkibi, maxsulotlarni taqsimlash usullari va boshqalar asosida amalgi oshiriladi. 1-variantdan farqli ravishda bu erda iste'molchilar almashuv yo'li bilan ajratilgan iste'mol mollari o'zgartirishlar kiritishlari mumkin); v) erkin iste'mol tanlovi asosidagi markazdan boshqariladigan iqtisodiyot (boylklarni iste'mol uchun odatda markaziy inspatiya ishlab chiqarishni belgilagan maxsulotlar ichidan erkin tashlash mumkin).

«Erue bozor xo'jaligi» avtomatik ravishda faoliyat yurita olmasligini V.Rebke va L.Erxard, ishlab chiqarish anarxiyasining har qanday ko'rinishlariga qarshi davlatning shunga muvofiq choralarni qo'llash uchun iqtisodiyotga aralashuvi zarurligi tan olinadi. Bu aralashuv erkin va ijtimoiy zarur jamiyat tuzumi sintezi (qo'shilishi)ni ta'minlashi kerak. Rebke-Erxardning obrazli ifodasiga ko'ra, davlat roli futbol maydonidagi sudya (orbitor) bilan tenglashtiriladi, orbitor futbol kamandalari o'yinini ma'lum qoidalar asosida diqqat bilan kuzatib va boshqarib boradi, ammo o'yinda bevosita ishtirok etishi xaqqi yo'q. Boshqa so'z bilan aytiladigan bo'lsa, davlat erkin bozor xo'jaligining ideal tipi bo'lgan «ijtimoiy bozor xo'jaligi» faoliyati sharoitini ta'minlash uchun erkin raqobat («xalol o'yin») «qoida»larining saqlanishi ustidan nazoratini olib borishi kerak. Undan tashqari davlat baho shakllanishi sharoitini nazorat qilishi, monopol baho o'rgatilishiga bo'lgan urinish harakat oldini olishi, monopoliyasiz tovar-pul xo'jaligida xususiy mulkning qo'riqlanishi ustuvor ahamiyatini kafolatlashi kerak.

60-70-yillarda neoliberalizm konsepsiyasi «ijtimoiy bozor xo'jaligi» modelini yaratish va amalga oshirish prinsiplari institutsionalizmning «barcha uchun farovonlik jamiyati» konsepsiyasi bilan hamohangdir. chunki ikkala modelda insonni inson tomonidan ekspluatasiya va sinfiy antegonizm inkor etiladi. Bu modellardan bundan tashqari davlatning faol ijtimoiy vazifasi (funktsiyasi) g'oyasi bor. Davlat barcha fuqarolarga ijtimoiy xizmatni olish va ular farovonligini oshirish uchun teng huquq va teng imkoniyatlar yaratishi zarurdir. Bunda jamiyatning turli qatlamlarida aksionerlar sonining ortishi bilan birga, barcha ijtimoiy institutlar barqarorligining o'sishi, asosiy ma'natkash aholining ertangi kunga ishonchi va boshqalar ko'zda tutiladi.

8.3.Chikago monetarizm maktabi

Keynchilikka muqobil ravishda AQShda neoliberalizmning Chikago maktabi vujudga keldi, uning monitar (pul bilan bog'liq) g'oyalari Chikago universitetida 20 yy. paydo bo'ldi. Ammo neoliberal yo'nalish xarakatida amerika monetarizmi mustaqil keyinchalik ilg'orlik pozitsiyalarni faqat 50-yillar ohiri - 60-yillar boshida egalladi. Bunda M.Fridmen (1912) nashrlari muhim ahamiyat kasb etdi (1976 yilgi iqtisodiyot bo'yicha Novbel mukofoti laureati). Fridmen va uning safdoshlari Keynsning pulsiz omillari (masalan, investisiyalar) o'rniga aynan pulli omillarni afzal ko'rdilar.

1958 yil A.U.Fillipsning empirik egri chizig'i paydo bo'lishi bilan pul hisobidagi ish haqining yillik foiz o'zgarishi va ishsizlik darajasi (hissasi) o'rtasidagi bog'lanish aniqlandi. Bunda 1861-1913 yillar Angliyadagi real ma'lumotlardan foydalanilgan. 1964 yil P.Samulson o'zining mashhur «Ekonomiks» darsligining 6 nashriga shu grafikni kiritdi va uni Fillips egri chizig'i deb atadi. Avvalgi tadqiqotlarda (masalan, Keyns) inflyasiyasiz to'la bandlik iqtisodiy siyosatning maqsadi sifatida qarab kelinar edi. Bu egri chiziqqa ko'ra, baholar mo'tadilligi va ishsizlik nomuvofiq xodisalar bo'lib chiqdi, askincha konfliktli maqsadlar ekan: ishsizlikni kamaytirish inflyasiyani kuchaytirish yo'li bilan erishiladi, inflyasiyani pasaytirish esa odatda ishsizlar ko'payishini taqozo etadi. Shunday qilib, bir vaqning o'zida turg'un baholar va to'la bandlikka bo'lgan ishonch, barqaror baho va to'la bandlik o'rtasida tanlash bilan o'rin almashdi.

M.Fridmen va uning safdoshlari Fillips egri chizig'ini har tomonlama o'rganib, u (egri chiziq) har doim ham turg'un emasligi ma'lum bo'ldi, ayniqsa 60-yillar ohirida ko'pgina mamlakatlarda inflyasiya o'sishi «mantiq»qa qarama-qarshi ishsizlikning pasayishi emas, balki uning o'sishi va 70-yillar boshida esa inflyasiya va ishsizlikning bir vaqtda o'sishi bilan ro'y berdi.

M.Fridmen iqtisodiy jarayonlarda pul, pul massasi va pul muomalasi ahamiyatini ko'tarishga harakat qildi. Pulning aslida neoliberal monetar

konsepsiyasi AQShning respublika (1969-1970yillar Nikson prezidentligi davrida) hukumati tomonidan sinovdan o'tdi (bunda M.Fridmen prezident maslahatchisi edi). Ammo monetar iqtisodiy g'oyalar AQShning keyingi prezidenti davrida yaxshi natija berdi. Tarixda va iqtisodiyotda reygonomika deb nom olgan bu siyosat dollar real mustahkamlangan bir sharoitda inflyasiyani kamaytirish mumkin bo'ldi, R.Reygan prezidentlik davrida yangi 14 million millioner - tadbirkor paydo bo'ldi. Demokrat B.Klinton (8 yil) prezidentligi davrida ham shu siyosat davom ettirildi va yaxshi natija berdi.

Fridmen konsepsiyasi asosiy masala davlatning qattiqqo'l pul siyosatidir (boshqalardan, masalan, Keynsdan farqi). Bu Fridmenning «ishsizlik tabiiy normasi» tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, kon'yutura holatiga bog'lanmagan holda, har yili pul massasi 3-4 foizga doim va turg'un (stabil) ravishda oshirib borilishi kerak. AQSh ning qator yillar davomida yalpi milliy mahsuloti o'sishi o'rtacha sur'atlarini hisobga olib, milliy iqtisodiyotning maksimal mumkin bo'lgan darajasi aniqlanadi.

Fridmenning «ishsizlik tabiiy normasi» konsepsiyasi institutsional, shuningdek qonuniy hujjatlarga asoslanadi (masalan, kasaba qo'mitalari, minimal ish haqi to'g'risidagi qonun).

8.4. Neoliberalizmning boshqa oqimlari

F. Fon Xayek Iqtisodiy liberalizm oqimining XX asrdagi asosiy namoyandasi asli Avstriyadan chiqqan amerikalik **Lyudvig fon Mizes** (1881-1973) va uning eng sodiq shogirdi **Fridrix Xayek** (1899-1992)lardir. Ularning maktabi Avstriya maktabi deb ham ataladi. Mizesning fikricha, markazlashgan boshqaruvga asoslangan socialistik xo'jalik va hukumat tomonidan tartibga solinadigan bozor uzoq vaqt yashashi mumkin emas, chunki narx-navo talab va taklifni aks ettirmaydi. Uningcha, sosializmning «tartibga solinadigan iqtisodiyot»i rejalarni o'zboshimchalik bilan tuzadigan tashkilotchilarning quliga aylanadi, rejalangan tartibsizlik ro'y beradi. Yagona oqil siyosat - bu liberalizmdir. Mehnat taqsimoti, xususiy mulk va erkin almashuv sivilizasiyaning mutlaq asoslari hisoblanadi. Mizesning asosiy asarlari quyidagilar: «**Liberalizm**», «**Insoniy harakat: iqtisodiyot to'g'risidagi traktat**», «**Iqtisodiy fan asoslari: metodologiya ocherklari**» va boshqalar.

Ingliz iqtisodchisi **Fridrix Fon Xayek** asli nemis bo'lib, asosiy faoliyatini Angliyada ko'rsatgan. U 1974 yilda iqtisodiyot

F. Fon Xayek bo'yicha Nobel mukofoti laureati bo'lgan. U o'zining «**Qullik sari yo'l**» asarida har qanday iqtisodiy erkinlikdan va bozor baholaridan voz kechish diktaturaga, ya'ni yakkahokimlikka, iqtisodiy qullikka olib borishini isbotlaydi, xo'jalikda bozor tizimining «aralash» va «buyruqbozlik» iqtisodiyotidan

ustunligini ko'rsatib beradi, kapitalni abadiy kategoriya deb e'lon qiladi, kapitalizm davrida ekspluatasiya mavjudligini inkor etadi, davlat iqtisodiyotining socialistik g'oyalari to'la tushkunlikka mahkumligi va o'z tabiatiga ko'ra halokatli ekanligini ta'kidlaydi.

Bu ta'limotga asoslanib, bir qancha mamlakatlarda hozirgi yaxshi tanish bo'lgan iqtisodiy siyosatlar ishlab chiqildi. Shular ichida neoliberalizmga asoslangan nemis nazariyotchisi, GFRning siyosiy va davlat arbobi **Lyudvig Erxard** (1897-1977) yaratgan nazariya «ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligi»ning asosini tashkil etadi. U o'z nazariyasini yaratdi va uni GFRda kansler Adenauer davrida amalga oshirdi ham. Bu nazariyaning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat: erkin baholarning zarurligi, erkin raqobat, talab va taklifning muvozanati, iqtisodiyotning muvozanati; davlat bozor xo'jaligida shu shartlarni kafolatlashi va uning ijtimoiy yo'naltirilgan rivojlanishini ta'minlashi kerak. Bu g'oyalar L.Erxardning 1956 yilda chop etilgan «**Barcha uchun farovonlik**» kitobida ifodalab berilgan. Nemis olimlari *A.Ryustov*, *Volter Oyken* (1891-1950), shveysariyalik *V.Rebke* (1899-1966)lar ordoliberalizm, ya'ni «o'rta yo'l» ta'limotiga asos solgan bo'lib, ijtimoiy bozor uning bir varianti hisoblanadi. Ular «insonparvar jamiyat», «xo'jaliklarning ideal tiplari» haqida fikr yuritadilar.

Bu model «asoschilari»dan biri siyosiy iqtisodchi Vilgelm Rebke kapitalizm va sosializm orasidagi «uchinchi yo'l» borligini ko'rsatib berdi. Dunyoda rivojlangan mamlakatlar bo'lmish GFR, Shvesiya va boshqalar shu yo'lni tanladilar (Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti. T., «Sharq» NMK, 1996, 5-bet).

Dastlab 1961 yilda paydo bo'lgan «rasional kutilmalar» nazariyasi hozirgi davrda keng targ'ib etilmoqda. J.F.Mut tovarlar va qimmatli qog'ozlar bozoriga bag'ishlangan maqolasida «nima uchun biron bir qoida yoki formula hech qachon narxlarning o'zgarishini to'g'ri prognoz qila olmaydi?» degan savolga javob berishga harakat qildi. Uning fikricha, amalda barcha mavjud informasiya savdogarlar tomonidan darhol qayta ishlanadi va ularning ko'ra bilishi, demak «kutilmalar» rasional bo'lib chiqadi.

70-yillarda keynschilik siyosati AQSh iqtisodiyotida makroekonomik masalalarni hal etishda samarasiz bo'lib qoldi, shunda R.I.Lukas, T.J.Sardjent, N.Uolleslar Mutning maqolasida aytilgan g'oyalarni takomillashtirib, moliya aktividagi narxlar harakatini «rasional kutilmalar» asosida tushuntirib berdilar. Ularning fikricha, iqtisodiy agentlar ham o'z kutilmalarini siyosatchilar (davlat xodimlari) qo'lidagi informasiya asosida shakllantiradilar va o'z-o'zidan tushunarliki, iqtisodiyotga siyosatchilarning imkon boricha kamroq aralashuvi uchun harakat qiladilar. Amalda iqtisodiy agentlar narxlar prognozini shakllantirishda, ya'ni narxlar o'zgarishini kutganda, bozordagi haqiqiy baholarni aniqlash kabi usullardan foydalanar ekanlar. Bu kutilmalar har doim ham bexato

bo'ladi, degani emas va ko'ra bilish mukammal emas, chunki iqtisodiyot tasodifiy, oldindan aytib bo'lmaydigan shok o'zgarishlariga uchrab turadi, bu esa narxlarning sub'ektiv kutilmalarining o'rtacha miqdoriga yoki «matematik kutilma»ga teng bo'ladi, bu aslida ob'ektiv taqsimotdir. Rasional prognoz yoki kutilma shunday xususiyatga egaki, kutilayotgan xato har doim nolga teng bo'ladi. R.I.Lukas «rasional kutilmalar» nazariyasi uchun 1995 yilda Nobel mukofoti laureati bo'ldi.

QISQACHA XULOSALAR

Neoliberalizm keynschilik ta'limoti davrida yuzaga keldi, ammo davlatning iqtisodiyotga aralashuvi ancha boshqacha talqin etiladi. Davlat «sport sud'yasi» vazifasini bajarishi, ya'ni erkin iqtisodiyot qonun-qoidalarini tartibga solishi kerak, xolos. Bu yo'nalishning yirik uch markazi Germaniya, AQSh va Angliya paydo bo'ldi. Germaniya ijtimoiy bozor xo'jaligi konsepsiyasi ilgari surildi va amalda yaxshi natijalar berdi, davlat iqtisodiy siyosati darajasiga ko'tarildi. Ijtimoiy va boshqa mamlakatlarda, xususan, mustaqil O'zbekistonda ham muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Chikagoda paydo bo'lgan monetarizm maktabi M.Fridman nomi bilan mashhur bo'ldi, uning konsepsiyasidagi asosiy masala davlatning qattiqqo'l pul siyosatidir, har yili kon'yukturaga bog'lanmagan holda pul massasini 3-4% oshirish taklif etiladi, bu yo'l AQShda yaxshi natija berdi.

Asosiy tushuncha va iboralar

Neoliberalizm; davlat roli; «sport sud'yasi»; «Lippman kollokviumi»; ijtimoiy bozor xo'jaligi; Rebke, Ryustov, Oyken, Edxard; ordoliberalizm; «rasmiylashgan jamiyat»; iqtisodiy tizim tiplari; monetarizm; Fillips egri chizig'i; Fridman; «ishsizlik tabiiy normasi»

Nazorat va mulohaza uchun savoolar

1. Neoliberalizm vujudga kelishining shart-sharoitlari, keynschilikdan farqi nimada?
2. Davlatning vazifasi, «tunggi qoravul», «sport sud'yasi» nimani anglatadi?
3. Lippman «Kollokviumm» nimani anglatadi?
4. «Ordoliberalizm»ning mohiyati nimada ko'rinadi?
5. «Ijtimoiy bozor xo'jaligi», uning tiplarini izohlang.
6. Chikago maktabining monetar konsepsiyasi, Fillips egri chizig'ining mohiyati nimada?
7. Fridmanning «ishsizlik tabiiy normasi»ni tushuntirib bering.
8. Mizes, Xayeklarning iqtisodiy g'oyalari mohiyati nima?
9. Lukasning «rasional kutilmalar» nazariyasi nima to'g'rida?

9- MAVZU. ZAMONAVIY IQTISODIY KONSEPSIYALAR EVOLYUTSIYASI REJA.

9.1. Neoklassik sintez konsepsiyasining mohiyati

9.2. Neoklassik sintez konsepsiyasining yangi versiyalari

9.3. P.Samuelsonning «Ekonomiks» asaridagi g'oyalar

9.4. Ekonometrikaning hozirgi zamon asosiy yo'nalishlari

9.1. Neoklassik sintez konsepsiyasining mohiyati

Iqtisodiyotda bir qancha ofatlar, xususan, ommaviy ishsizlik va inflyasiya ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda asosiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Qanday qilib aholoning mo'tadil va to'la bandligini, real daromadlar Usishini ta'minlash mumkin degan savollar hammani, iqtisodiyot fani noyondolarini ham qiziqtirib kelmoqda. Ayniqsa inqirozsiz iqtisodiy siklning sirlari nimani muhimdir.

Bu va boshqa masalalar bilan neoklassik sintez yo'nalishi shug'ullanib, unda klassik iqtisodiy ta'limot tomonidan ilgari aniqlangan haqiqat va qoidalar hozirgi davrdagi daromadlar shakllanishi nazariyalari bilan sintez qilinadi. Bu sohada barakali ijod etgan P.Samuelson fikricha, «neoklassik sintez» - bu aslida hozirgi nekeyns va neoliberal qoida va «haqiqat» larning ilk neoklassik g'oyalar bilan, shuningdek klassik maktabning ayrim postulatlarini va avvalo hozirgi davridagi daromadlar shakllanishi nazariyalari bilan birlashtirib qarashidir.

9.2. Neoklassik sintez konsepsiyasining yangi versiyalari

Bu yangi g'oyaning paydo bo'lishi bilan iqtisodiy taxlilda aralash shakldagi qarashlar ustundir, iqtisodiyotni tartibga solishning turli shakllari taklif etiladi. Hozirgi davrda iqtisodiyotni makroiqtisodiy tarbiyaga solishda asosan uchta ta'limot qarashlari sitbiozm (qarishmasi) ishtirok etadi. Bular 1) turli modifikasiyadagi keynschilik ta'limotlari, 2) taklif iqtisodiyoti nazariyalari va 3) monetarizm. Keynschilik qarashlarida asosan davlatning iqtisodiyotga faol ishtiroki keng targ'ib etiladi. Bunda kon'yunkturaning o'zgarishi bilan ishlab chiqarishning yuqori darajasini ta'minlash, ish bilan bandlik, siklik rivojlanishni yumshatish asos qilib olinadi. Bunda asosiy e'tibor davlat bdjetiga qaratiladi, shu yo'l bilan to'lov imkoniyatlariga talab to'g'ridan- to'g'ri tartibga solinadi. Monetaristlar fikricha esa iqtisodiy hayotga umuman aralashmaslik prinsipi qo'llab-quvvatlanadi.

Ayrim fikrlar bo'yicha neoklassik sintez faqat iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishnigina emas, balki umumiy iqtisodiy muvozanatni modellashtirishni ham o'z ichiga oladi. Ayrim olimlarning aytishicha (A.B.Anikin) Samuelsonning neklassik sintezi avvalo klassik mikroiktisodiyotni yangi makroiqtisodiyot bilan qo'shilishi deb qaraladi. Yuqorida keltirilgan qarashlarni uch qismga bo'lish

mumkin: ularning birinchisi iqtisodiyotda to'la bandlikni ta'minlash va bu prinsipini erkin bozor iqtisodiyoti elementlari bilan birgalikda (iqtisodiy liberalizm) shuningdek, erkin bozor stixiyasini chegarolovchi Keynshilik konsepsiyasi elementlari ham qo'llanilishi mumkin. Ayniqsa, davlat siyosatida Fiskal va pul-kredit tizimlari hamda «ishsizlikning tabiiy normasi» (M.Fridmen) konsepsiyasidagi antiinflyasion imkoniyatlar, hamda Erxard-Ryopkelarning «Ijtimoiy bozor xo'jaligi» prinsiplari birgalikda harakat qiladi. Ikkinchi qarashlarda XIX asrning oxirida neoklassiklar tomonidan ilgari surilgan qiymat (qimmat) nazariyasida eski va yangi qiymat nazariyalari yotadi, yoki harajat nazariyasi va eng yuqori foydalilik nazariyasi yotadi. Bu erda marjinalistlarning ikkinchi to'liqini vakili A. Marshall ilgari surgan yondashuv sistemasi to'g'risida gap bormoqda. Bu erda V. Pareto va boshqalarning baho, talab va taklif hamda umumiy iqtisodiy muvozanat masalalari ko'zda tutiladi.

Uchinchi qarash bo'yicha umumiy iqtisodiy muvozanatning hozirgi modeli bir vaqtning o'zida makro va mikro iqtisodiy tadqiqotlarga asoslanadi. Bu tadqiqotlarda avvalgi sof iqtisodiy nazariya va mukammal raqobat qarashlardan voz kechiladi, ishlab chiqarish va iste'mol sohalarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi. Bu qarashlarda Keynshning «Psixologik qonuni» ya'ni, daromadlarning iste'molga nisbatan tezroq o'sishi, «Veblen Effekti» va boshqa noiqtisodiy omilarning ta'siri ham hisobga olinadi.

9.3. P.Samuelsonning «Ekonomiks» asaridagi g'oyalar

Shuni eslatib o'tmoqchimizki, 1901 yildan boshlab fizika, kimyo, mediya (biologiya), adabiyot va tinchlikni saqlash sohalarida Nobel mukofoti berilib keladi. 1968 yili Shvesiyadagi Riksbankning 300 yilligi munosabati bilan va albatta iqtisodiyot fanining insoniyat hayotidagi yuksak rolini tan olish va rag'batlantirish maqsadida iqtisodiyot bo'yicha (oltinchi) Nobel mukofoti joriy etildi va 1969 yildan buyon har yili berib kelinmoqda. Birinchi bo'lib bu mukofot iqtisodchi - matematik olimlar gollandiyalik Yan.Tinbergen va norvegiyalik Ragnar Frishga «iqtisodiy jarayonlarni matematik tahlil etishda dinamik modellarni rivojlantirish va qo'llash bo'yicha tadqiqotlari uchun»

P. Samuelson berildi (boshqa Nobel mukofotlari to'g'risidagi ma'lumotni A.Razzoqovning 1998 y. chop etilgan kitobidan olish mumkin).

1970 yilda (ikkinchi bo'lib) Nobel mukofoti P.Samuelsonga «statik va dinamik iqtisodiy nazariyani rivojlantirigani va shu bilan iqtisodiyot fani tahlilini yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tarishga hissa qo'shgan ilmiy ishi uchun» berildi. Quyida shu iqtisodchining iqtisodiy g'oyalari to'g'risida fikr yuritiladi.

Pol Antoni Samuelson (1915) Chikago universitetida ta'lim olgan (1932-1935) Garvard oliy maktabida A.Xansen, V.Leont'ev, Y.Shumperetlardan ilm

o'rgandi. 1941 yildan Massachusetts texnologik institutida ishlay boshladi (dastlab professor assistenti). Amerika iqtisodiy assosiasiyasi (1961), Ekonometrik jamiyat (1951). Halqaro iqtisodiy assosiasiya (1965-1968) prezidenti bo'lib saylangan. Olim nazariyotchi bo'lish bilan birga, AQSh prezidenti yordamchi, «Newsweek» jurnalida faol ishtirok ham edi. Biz bu olimni asosan «Ekonomiks» kitobi muallifi sifatida yaxshi tanimiz. Samuelsonning bu kitobi dastlab 1948 yili chop etildi va 14 marta qayta nashr etilib, hozirgi iqtisodiy ta'limotlarning asosiy yo'nalishlaridan birini tashkil etadi.

1992 yilda bu kitob Vilyam Nordxaus bilan hammualiflikda nashr etildi. «Ekonomiks» kitobi «Ekonomika» nomi bilan rus tiliga ag'darildi.

Ma'lumki, hozirgi zamon (XX asr) iqtisodiy ta'limotlarida uch asosiy: 1) neoklassik; 2) keynschilik va 3) institusional yo'nalishlar mavjud bo'lib, Samuelson shulardan birinchisining vakili sifatida ijod etgan.

Klassik (mumtoz) maktab iqtisodchilari allaqachonlar (XVIII asrda) davlat xususiy tadbirkorlar kirisha olmaydigan yoki kirishni xoxlamaydigan ayrim tavarlarni ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni (masalan, milliy mudofaa sohasiga taalluqli) uning o'zi zimmasiga olish kerak degan fikrga rozi bo'lganlar. Lekin shu bilan birga ular bunday ishtirok juda kam darajada bo'lishi kerak deb, hisoblar edilar. Samuelson hal qilishni mumtoz maktab bozor ixtiyoriga qoldirishni istagan haddan tashqari ko'p muammolarga bozorning ta'siri unchalik o'tabermasligini sezdi. Qo'shmcha oqibatlar, sog'liqni saqlash, ta'lim, sanoatning ifloslantirishi muammolariga talab va taklif qonuni ta'sir etmaydi. Binobarin, davlat iqtisodiyot uchun maqsadlarni aniqlashni o'z zimmasiga olishi va bu maqsadlarga erishish uchun o'z kuchidan foydalanishi kerak.

Samuelson eng kam ish haqi to'g'risidagi qonuni daromadlar pilopoyasining eng pastida turgan ishchilarga yordam berish usuli deb hisoblaydi; u davlatning uy-joy qurilish dasturlarini moliyalashtirishni va oziq-ovqat yordamini qashoqlikni kamaytirish usuli sifatida qo'llab-quvvatlaydi. «Ekonomiks» asarida tarixiy-iqtisodiy ekskursmavjud bo'lib, XVII asr oxiridagi Maltusning aholi nufusi nazariyasi eslanada; A. Smitning «Ko'rinmas qo'l» haqidagi g'oyalar tahlil etiladi. Asarda o'tgan davrdagi deyarli barcha doktrinalar qarab chiqiladi (bular to'g'risida yuqorida o'qishingiz mumkin).

Uning fikricha, hozirgi davr iqtisodchilari «neoklassik sintez»ga erishish uchun samarali kredit-pul va fiskal siyosatni Smit va Marshallning klassik mikroiqtisodiyotini hozirgi daromadning darajasini aniqlash bo'yicha mavjud makroiqtisodiyot bilan birlashtirish, ikkala yondoshuvdagi barcha sog'lom fikrlarni jamlashtirishga harakat qilmoqdalar.

Kitobning dastlabki boblarida A.Smit dan hozirgi davrgacha bo'lgan iqtisodiy ta'limotlar mohiyati tarixiy-iqtisodiy jihatdan qarab chiqiladi. Ayniqsa A.Smit, T.Maltos, D.Rekardo asarlari Xar tomonlama tahlil etilgan.

Uning fikricha 1820-1870 yillar - 50 yil davomida iqtisodchilar va siyosatchilar gipnoz holatida bo'lgan, bunga asosiy sabab «sanoat inqilobi» bo'lib, bir qancha g'oyalari, ayniqsa T.Maltus, D.Rikardolarning aholi o'sishi bilan daromadlar pasayishi to'g'risidagi fikrlar chippakka chiqdi.

Neoklassik iqtisodiyot to'grisida fikr yuritib XX asrning 70-yillari iqtisodiy qarashlarda ikki yo'nalish paydo bo'lganligi qayd etiladi: 1) Keynes va keynschilik; 2) Marks g'oyalari. Ayniqsa neoklassik yo'nalishda matematik usullarning keng qo'llanilishi, talab, foydalilik, umumiy iqtisodiy muvozanat masalalarining yangicha tahlili yanada ilmiyroq bo'lib qoldi. A.Marshall, J.B.Klark, U.Jevons, L.Valras, V.Paretto tadqiqotlarida matematik elementlar «iqtisodiy tahlilning nozik metodlari» ga olib keldi. J.M.Keynsning tadqiqoti yuqori baholanadi, «Sey qonuni» ga ehtiyoj qolmadi, deb yozadi P.Samuelson. Keynes va Keynschilar ta'sirida «aralash iqtisodiyot» yaxshi faoliyat ko'rsata boshlaganligi ta'kidlanadi. 2-jahon urushidan so'ng ishlab chiqarish nihoyatda tez o'sganligi, aholi turmush darajasi oshganligi ta'kidlanadi.

Ammo, deb ta'kidlaydi olim, hali bizni to'la bandlik va mo'tadil baholar o'rtasida tanlash imkoniyatidan xalos qila oladigan yagona mukammal iqtisodiy siyosat modeli yaratilmadi.

Samuelson Chikago maktabi vakillari faoliyatiga, xususan, M.Fridmenning monitar sistemasiga yuksak baho beradi, chunki bu olimlarda «erkin raqobat», «bozor baholari» asosiydir.

Olim iqtisodiy taraqqiyotning omillariga baho berib, uni to'rta deb hisoblaydi:

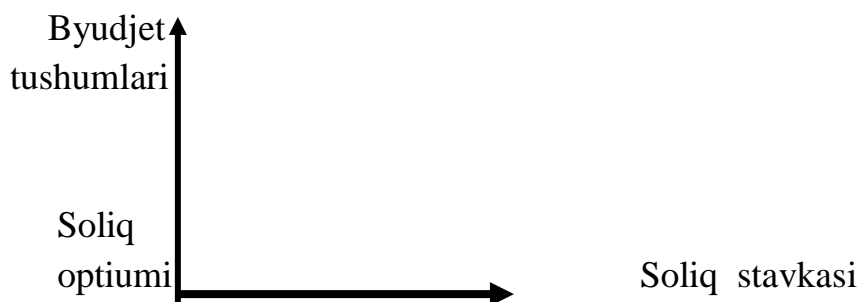
1. Mehnat resurslari (inson birinchi va asosiy);
2. Tabiiy resurslar;
3. Kapital;
4. Texnologiyalar.

Olimning bu omillari «taraqqiyotning to'rt g'ildiragi» deb yuritiladi. E'tibor berib qarang, inson roli eng yuksak qo'yilgan. Xaqiqatan xaminson bo'lmasa boshqa omillar ishga tushmaydi (masalan, Yaponiya, GFR ...).

Shu sababli yuqorida keltirilgan Umar Xayemning fikri naqadar hayotiy, hozirgidek jaranglab turibdi.

Hozirgi davr iqtisodiy nazariyalarida A.Lafferning soliqlar hajmi va yalpi milliy mahsulot o'rtasidagi bog'lanish tahlil etilgan. Laffer effekti bo'yicha soliqlarni oshiraverish bilan milliy daromad ma'lum miqdoriga oshadi, keyin pasayadi. Soliqlar miqdorini pasaytirish qisqa davr mobaynida byudjetga tushumlar kamayishiga olib kelsa ham, istiqbolda jamg'armalar, investisiya va

daromadlar ko'payishi tufayli byudjet tushumlari oshadi. Soliq stavkasi optimumini etish uchun egri chiziq (Laffer egri chizig'i) chizilgan.

Laffer egri chizig'i

Unga ko'r a, soliq ortishi bilan davlat byudjetiga tushumlar ortavermaydi. Aksincha, shunday ma'lum chegara borki, undan ortiq soliq stavkasi byudjetga tushumlarni kamaytiradi, chunki yuqori soliqlar xo'jalik faoliyatiga bo'lgan qiziqishni (rag'batni) kamaytiradi va ishlab chiqarish xajmlarining pasayishiga olib keladi. Demak, ma'lum xollarda soliq stavkalari pasaytirish ishlab chiqarishning faqat o'sishigina olib kelmasdan, byudjetga soliq tushumlarining o'sishiga ham olib keladi.

Bunday siyosat Rfda 2000 yildan boshlab amalga oshirildi, soliq stavkalari barcha uchun 13% ga tushurildi va yaxshi natija bermoqda.

9.4. Ekonometrikaning hozirgi zamon asosiy yo'nalishlari

Yuqorida iqtisodiyotdagi matematik uslublar to'g'risida fikr yuritgan edik (Kurno, Tyunen). Unda iqtisodiyotni dastlab matematika, statistikadan foydalanib tahlil etish usullari berilgan. XX asrda bu yo'nalish yana yuqori bosqichga ko'tarildi. Bu yo'nalishning muhim xususiyati shuki, uning namoyandalari iqtisodiy ta'limotlar va iqtisodiy tahlillarda matematika uslublarini keng qo'llaydilar, iqtisodiyotga liberal yondoshuv mavjud.

Davr taqozosi tufayli iqtisodiyotdagi ekonometrika yo'nalishi ham tobora rivojlanib, takomillashib bormoqda. Evolyusiya davomida uning namoyandalari qo'llaydigan tushunchalar o'zgarimoqda, bugungi kunga kelib miqdoriy tahlil usullari ham rivojlanmoqda, tahlil sohasi ham kengayib bormoqda. Quyidagi omillar bu yo'nalishning rivojini zarur qilib qo'ydi:

1. Tahlilning matematik va statistik uslublarining rivoji, ayniqsa matematik programmalash, turli o'yinlar nazariyasi, matematik statistikaga oid ishlarning ko'payishi;

2. Ilmiy-texnika taraqqiyotining rivoji, fanning yangi tarmoqlarining paydo bo'lishi, xususan kibernetika, elektron-hisoblash texnikasi, kompyuterlar tizimi,

iqtisodiyot sohasidagi informasiyaning tobora ko'payishi, bu informasiyani tayyorlash, uzatish, qabul qilish va qayta ishlash hajmlarining keskin ortib ketishi;

Umuman hozirgi davrda hayotni, uning muhim qismi bo'lgan iqtisodiyotni bu yo'nalishsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shu sababli ekonometrika ham ilmiy, ham amaliy jihatdan muhim bo'lib qoldi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Lozanna universiteti professori L.Valras kapitalistik iqtisodiyotning «umumiy iqtisodiy muvozanati» modelini qurdi. Bu yo'nalish Valras ishining davomchisi, italyan olimi Vilfredo Pareto (1848-1923) tomonidan keng rivojlantirildi. U «eng yuqori naf» nazariyasini hal etish, iste'mol ne'matlarining nafi (foydaliligi)ni hisoblash uchun harakat qildi va matematik usullardan keng foydalandi. Pareto o'z tahlili asosiga daromad miqdori va tovarlar bahosini qo'ydi.

Iste'mol ne'matlari to'plami turlicha bo'lishi tabiiy. Shu sababli Pareto «ideal muvozanat» sxemasini oladi, bunda avtomatik ravishda paydo bo'ladigan «xususiy muvozanat» har bir iste'molchining optimal tanlovidan vujudga keladi. Bu usul bilan Pareto «eng yuqori naf» nazariyasini boshi berk ko'chadan olib chiqa olmadi, lekin uning «afzal ko'rish» va «loqaydlik egri chiziqlari» nazariyasidan ekonometrik tadqiqotlarda foydalanib kelinmoqda. U Valrasning umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasini takomillashtirishga harakat qildi. U ustozidan farqli ravishda ishlab chiqarish funksiyasining mahsulot chiqarish hajmiga bog'liqligi koefficientining o'zgarishi mumkinligini tan olgan. «Pareto qonuni»da kapitalistik mamlakatlarda aholi daromadlarining taqsimlanish giperbolasining tenglamasi beriladi (1897).

Foydalilik (naf) funksiyasini topish uchun ne'matlar to'plami afzalligi konsepsiyasi Jon fon Neyman tomonidan yanada rivojlantirildi. U o'yin nazariyasiga asoslanib, individuumning maksimum yutuqqa intilishi sharoitidan kelib chiqib, iste'molchining o'zini tutish modelini ishlab chiqdi. Bunda ne'matlar foydaliligi konsepsiyasi psixologik talabni qondirish mezonlari bilan bog'lab o'rganiladi.

R.Xuker (Buyuk Britaniya) tomonidan korrelyasion tahlil o'tkazilgan, bunga rus statisti *A.A.Chuprov* ham ancha hissa qo'shgan. Ekonometrika alohida ilmiy yo'nalish sifatida iqtisodiy nazariya, matematika va statistikadan 20-30 yillarda ajralib chiqdi, bu xususan *G.Mur* va *G.Shuls* (AQSh) asarlari tufayli ro'y berdi. «Ekonometriya» matni birinchi bor polshalik iqtisodchi *P.Chompa* (1910) tomonidan ishlatildi (ekonometrika va ekonometriya iboralari teng kuchli hisoblanadi), ilmiy qo'llanuvga esa norvegiyalik iqtisodchi *R.Frisk* (1926) kiritdi. U **I.Fisher**, **I.Shumpeter**, **Ch.Rouz** va boshqa amerikalik olimlar bilan birga «Xalqaro ekonometriya jamiyati»ning tashkilotchisi hamdir (1930). Bu jamiyat 1933 yildan «Ekonometrika» jurnalini nashr etadi.

U.Mitchell va u boshqargan «iqtisodiy barometrlar»ning Garvard maktabi vakillari ham bu yo'nalishga katta hissa qo'shmoqdalar. Keyingi davrda italiyalik iqtisodchilar E.Barone va M.Pantaleoni, amerikalik I.Fisher, G.L.Mur, E.Chemberlin, shvesiyalik K.Viksell, G.Kassel va boshqalar bu sohada muhim yutuqlarni qo'lga kiritdilar. I.Fisher I.Shumpeter

30-yillardagi tadqiqotlar asosan iqtisodiy sikl muammolari bilan bog'liq bo'lib, ular bu sikl sabablari va iqtisodiy kon'yunktura xarakterini aniqlashga bag'ishlangan. I.Fisher, R.Frish, M.Kaleskiy va ayniqsa Ya.Tinbergen bu sohada qator tadqiqotlarni o'tkazdilar. Niderlandlik olim Tinbergen ba'zi sikllar konsepsiyalarini iqtisodiy modellar yordamida tekshirishga urinib ko'rdi. U bunday sikllardan 1919-1932 yillardagi AQSh, 1870-1913 yillardagi Angliya va 1923-1937 yillardagi Niderlandiya iqtisodiy modellarini tuzib chiqdi: ular ahamiyatga ega bo'lmasa-da, matematik-statistik uslublarning rivojiga katta turtki bo'ldi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, odatda o'zgaruvchilar yoki ularning logarifmlari orasidagi bog'lanish chiziqli bo'ladi, ya'ni ularning grafigi to'g'ri chiziq bo'ladi. Shunday tenglamalar yo'li bilan talab (narxlar, mahsulot hajmi, daromad, soliq va boshqalar), taklif, chiqimlar, import-eksport va boshqa funksiyalarni ifodalash mumkin. Ishlab chiqarish funksiyalari ham shu tipdagi tenglamalar guruhiga kiradi. Birinchi, eng oddiy ishlab chiqarish funksiyasi Ch.Kobb va P.Duglas (AQSh, 1928) tomonidan tuzildi, keyin R.Solou, K.Arrou (AQSh)lar tomonidan umumlashtirildi, unda ishlab chiqarish ko'lami, texnika taraqqiyoti va boshqa omillar ham hisobga olindi. Bunday regressiv modellar alohida mahsulotlar uchun, korxonalar va firma, tarmoq va umumxalq xo'jaligi uchun ham tuzilishi mumkin.

30-yillarda Ya.Tinbergen (Niderlandiya), 50-yillarda L.Klayn (AQSh), R.Stoun (Buyuk Britaniya) korrelyasion ko'p faktorli modellarni tuzdilar, unda alohida kapitalistik mamlakatlar iqtisodiyotidagi ishlab chiqarish, shaxsiy va davlat talabi, narx, soliq, tashqi savdo oboroti, kapitalning ishlatilishi va jamg'arilishi, ishchi kuchi taklifi va boshqa o'zgaruvchilar o'rtasidagi statistik aloqadorlik o'z aksini topgan.

Xalq xo'jaligi tarkibini tahlil etish maqsadida tarmoqlararo balans tipidagi modellardan foydalaniladi. Dastlab bunday model 1925-26 yillarda sobiq SSSRda **P.I.Popov** (1872-1950) rahbarligida ishlab chiqildi. Keyinchalik bu uslub **V.Leontev** (asli rossiyalik, AQSh) tomonidan rivojlantirildi va moliya oqimlari tarkibini o'rganish uchun R.Frish tomonidan tadbiiq qilindi.

Marksning qayta ishlab chiqarish sxemasi modeli sovet iqtisodchisi G.A.Feldman (1928) tomonidan tayyorlandi. Kapitalistik sikllarning iqtisodiy dinamika modellari

V.Leontev Tinbergen, Frish, M.Kaleskiy, J.Xiks, R.Xarrot, P.Samuelson va boshqalar tomonidan ishlab chiqildi.

Ekonometrika uslublari ko'pincha ekstrapolyasiya tenden-siyalariga asoslangan.

Sovet olimi **L.V.Kantorovich** chiziqli programmalash (1939) uslubining asoschisi hisoblanadi. U *V.V.Novojilov*, *A.L.Lure* (SSSR), *T.Kumpans*, *J.Dansig* (AQSh) va boshqalar bilan birga resurslarni optimal taqsimlash va foydalanishga oid iqtisodiy masalalarni hal qilishga imkon berdi.

Lekin shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, sobiq SSSRda bu yo'nalish, ayniqsa kibernetika, elektron-hisoblash mashinalaridan foydalanishga mafkuraviy tus berildi, kibernetika, genetika fanlari burjua manfaatlari uchun xizmat qiladigan soha deb qaraldi, bu soha olimlari tazyiq ostiga olindi. Faqat keyingi yillarda bu xatolik to'g'rilandi va ekonometrika faniga e'tibor kuchaydi.

Ekonometrikaning muhim xususiyati shuki, u ham ilmiy, ayniqsa amaliy ahamiyatga ega. Ko'pgina etakchi mamlakatlarda iqtisodiy matematik uslublardan foydalanish

L.V.Kantorovich iqtisodiyotning ma'lum sohalari, tarmoqlari bo'yicha sikl modellari ishlab chiqilmoqda va amalda qo'llanilmoqda. Ayniqsa, AQShda bu sohada muhim yutuqlar qo'lga kiritildi. L.Kleyn va A.Goldberger AQShning (1929-52 yillar) mukammal modelini tuzib chiqdilar. Kvartal, yillik, besh yillik va boshqa modellar mavjud.

Buyuk Britaniyada ham qayta ishlab chiqarish iqtisodiy modeli (1961) 1948-56 yillardagi parametrlar asosida A.Kleyn, R.Boll, E.Xezlvud, P.Vandom tomonidan tuzilgan. R.Staun Kembridj modeli (1960-70 yillar) ham diqqatga sazovor.

Ekonometrik modellashtirish Yaponiya, Fransiya, Niderlandiya va Norvegiyada keng qo'llaniladi va iqtisodiy prognozlashtirishda bevosita foydalaniladi. Iqtisodiy tahlilning tarmoqlararo balans metodini tuzish 30-yillarda amerikalik iqtisodchi (asli rossiyalik) **V.Leontevning** tadqiqotlari asosida yuzaga keldi va bu tadqiqotlar «*xarajat - chiqarish*» modeli nomi bilan ma'lum. 1973 yilda Nobel mukofoti laureati bo'lgan V.Leontev (1906-1999) metodi iqtisodiyotda bir mahsulotning boshqa turdagi mahsulot bilan to'ldirilishi jarayonlarini tadqiq qilishga yo'naltirilgan. U 1941 yil «1919-29 yillarda «**Amerika iqtisodiyotining strukturasi**» kitobini nashr qildi va unda o'z uslubini taklif etdi. Hozirgi davrda deyarli barcha mamlakatlarda «xarajat - chiqarish» jadvallari mavjud. Bu metod ayniqsa prognozlash, kelajakni aniqlash borasida qo'l kelmoqda. Ayniqsa turli sharoitlarda (agar ..., unday yoki bunday bo'lsa...) iqtisodiy siyosat oqibatlarini taxmin qilinadi va shunga xos taktika, strategiya ishlab chiqiladi.

Hozirgi davrda chop etilayotgan iqtisodiyotga oid kitoblar, ayniqsa Farb asarlari turli-tuman sxema, jadval, grafiklar bilan jihozlangan, har bir fikr, g'oya, matematik va statistik ma'lumotlar bilan izohlab boriladi, bu esa materialni yaxshi

o'zlashtirish, uni to'g'ri va tez tushunishga yordam beradi (masalan, «Ekonomiks» kitobi).

Keyingi yillarda iqtisodiyotda prognoz va kelajak masalalari muhim bo'lib qolmoqda va futurologiya («kelajak» degani) nazariyalari vujudga kelmoqda. Bu borada turli soha mutaxassisleri *D.Bell, J.Ellyul, G.Kan, L.Martel, V.Braun, R.Xeylbroner*larning g'oyalari diqqatga sazovordir. Ular 200 yildan keyin bo'ladigan (superindustrial) jamiyat to'g'risida optimistik fikr yuritmoqdalar. Shu bilan birga pessimistik, tashvishli va halokatli prognozlar ham bor (E.Fromm, O.Toffler), global, umumbashariy o'zgarishlar oqibati halokatli bo'lishi ham taxmin etilmoqda. Rim klubi va V.Leontevning mualliflar bilan birga bildirgan fikrlari «**Jahon iqtisodiyoti kelajagi**» (1979) kitobida aks ettirilgan bo'lib, unda hozirgi zamon qarama-qarshiliklari, texnik-iqtisodiy va sosial masalalarning o'zaro bog'liqligi ko'rsatilgan.

Sobiq SSSR davrida iqtisodiyotda matematik usullarni qo'llash borasida ham muhim tadqiqotlar olib borildi. Markaz (Moskva), Ukraina (Kiev) va O'zbekistonda (Toshkent) ilmiy markazlar vujudga keldi. Toshkentda O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshida Kibernetika (1966) ilmiy tadqiqot instituti (hozir ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi) tashkil etildi. Uni tashkil etish, shakllantirish va rivojlantirishga, malakali kadrlar tayyorlashga akademik **V.Qobulov** (1921 yilda tug'ilgan) katta hissa qo'shdi. Bu olimning ilmiy faoliyati hisoblash texnikasini **V. Qobulov (1921)** fan-texnika va xalq xo'jaligining turli sohalariga joriy etish bilan bog'liq. U ayniqsa iqtisodiy kibernetika sohasida samarali ijod qildi. U respublikada kibernetika maktabi asoschisidir. Iqtisodiyotga matematik uslublarni qo'llash borasida Toshkent Xalq xo'jaligi instituti (hozirda Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti) olimlarining roli nihoyatda katta. Universitet qoshida respublikada yagona «*Iqtisodiy kibernetika*» (1969) - hozirgi «*Informatika va boshqarish*» (1992) fakulteti tashkil etilgan (hozirgi paytda «*Axborotlar texnologiyasi va menejment*» fakulteti deb nomlanadi) va u kadrlar tayyorlash o'chog'i hisoblanadi. Bu erda «*Iqtisodiy kibernetika*», «*Iqtisodiy informatika*», «*Iqtisodiy informatsiyani avtomatik qayta ishlash sistemalari*» va boshqa kafedralar mavjud.

Akademik *S.S.Fulomov*, i.f.d., professorlar *T.Shodiev, B.Berkinov, A.Qodirov, I.Ubaydullaev, R.Alimov, Q.Alimov, Sh.Komilo, B.Begalov* va boshqalar matematik metodlarni iqtisodiyotda qo'llash, ayniqsa ishlab chiqarish tarmoqlarini modellashtirish yo'nalishida muhim tadqiqotlarni amalga oshirganlar V.Qobulov asos solgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni algoritmlash bo'yicha maxsus yo'nalish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni, ayni paytda ulardagi jarayonlarni tadqiq etishda akademik V.Q.Qobulov tomonidan asos solingan algoritmlashtirish uslubiyoti

markaziy o'rinni egallaydi. Algoritmallashtirish uslubiyoti ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga matematika va u bilan bog'liq fanlarni qo'llashning tub mohiyatini ochib beradi. Mazkur uslubiyot iqtisodiy nazariya va amaliyot uchun zarur bo'lgan vosita va usullarni, yo'nalishlar va tamoyillarni, «inson - kompyuter» muloqotidagi samaradorlikni ta'minlashda xizmat qiladi, har qanday makro- yoki mikro-iqtisodiy jarayonlarning asl holati bilan ular to'g'risidagi sub'ektiv bilimlar o'rtasidagi farqlanishning eng kichik darajada bo'lishiga erishish vositasi hisoblanadi.

Iqtisodiy jarayonlardagi yaxlitlik va qismiylikka uzluksizlik va uzilishlarni barqarorlik va boshboshdoqlikni, davriylik va davomiylikni, bog'liqlik, aloqadorlik va boshqa holatlarni sifat va miqdoriy jihatdan muqobillikda tadqiq etuvchi vosita va usullarning majmuasi algoritmallashtirish fanini tashkil etadi.

Algoritmallashtirish ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar faoliyatini tadqiq etishda bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Bular amaliyot - tajriba, qonunlar, masalalar, matematik andozalar, algoritmlar, dasturiy-matematik ta'minot, hisoblashlardir. Albatta, bu keltirib o'tilgan bosqichlar teskari aloqaga asoslangan yopiq boshqaruv tizimini tashkil etadi. Ular o'z xususiyatlariga ko'ra tasniflanadi. Har bir bosqich ayrim amaliy o'zgarishlar asosida ramziy ma'nodagi «bank»lar nomi bilan ataladi. Algoritmallashtirilgan tizimning amaliy tarkibi V.Q.Qobulovning tavsiyasiga ko'ra oltita asosiy va ikkita yordamchi algoritmik banklardan iborat bo'ladi. Asosiy banklar: ma'lumotlar banki N 1, qonunlar banki N 2, belgi-xususiyatlar banki N 3, andozalar banki N 4, algoritmlar banki N 5, amaliy dasturlar banki N 6. rdamchi banklar: masalalar qo'yish banki N 0 va operasion bank N 7.

Har bir bank ikki qismga: ma'lumot qismi va shu ma'lumotlarni qayta ishlash (kiritish-chiqarish, o'chirish, o'zgartirish, saqlash va boshqalar) vositalari qismiga bo'linadi.

Shunday qilib, algoritmallashtirish uslubiyoti ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar taraqqiyotini hisobga olishda va faol ta'sir o'tkazish bo'yicha vosita hisoblanadi. Mazkur uslubiyotni sun'iy tafakkur («intellekt») yaratishning alifbosi desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni zamonaviy kompyuterlarda kuzatish, tahlil etish va boshqarish uchun keltirilgan uslubiyotni qo'llash talab etiladi.

V.Q.Qobulov mazkur yo'nalishni «algoritmik kibernetika» deb ta'riflagan. Bu yo'nalishni amaliyotga tadbiiq etish turli yirik ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishni tezlashtiradi. Chunki algoritmallashtirish yo'nalishida matematik statistika, ekonometriya, iqtisodiy kibernetika va boshqa sohalarda erishilgan yutuqlarni o'zaro uyg'unlik asosida qo'llash ko'zda tutilgan.

QISQACHA XULOSALAR

Eng so'nggi davrdagi iqtisodiy ta'limotlarda neoklassik sintez etakchi bo'lib qoldi, bu yangi yo'nalish odatda amerikalik P.Samuelson va uning «Ekonomiks» kitobidagi g'oyalar bilan bog'liq. Shunga ham ta'kidlab o'tish kerakki, bu kitobning boshqa mualliflar tomonidan chiqarilgan variantlari ham mavjud bo'lib, ularda ham aynan shu masalalar tahlil etiladi. Yangi qarashdagi o'ziga xos asosiy xususiyat shuki, unda avvalgi davrda paydo bo'lgan iqtisodiy g'oya, nazariya va ta'limotlar har tomonlama o'rganilib, ularning barchasidagi rasional fikrlar jamlanadi, bunda eng asosiy maqsad «foyda maksimumga erishganda, optimal hajm qancha bo'lishi kerakligi» tahlil etiladi.

Buni boshqacha talqin etiladigan bo'linsa, «cheklangan resurslardan foydalanilib, doimo o'sib boruvchi ehtiyojlarni to'laroq qondirish» masalasi ko'rib chiqiladi.

Neoklassik sintezda keynschilik, neoklassik, neoliberal g'oyalarning ijodiy qorishmasidan foydalaniladi.

Ayniqsa iqtisodiyotga ekonometrika uslublari tobora chuqur kirib bormoqda. Ekonometrika uslublari barcha iqtisodiy ta'limot yo'nalishlari tomonidan amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Bu borada Respublikamizda ham yaxshi natija to'plangan.

Asosiy tushuncha va iboralar

Neoklassik sintez ; Samuelson; inqirozsiz iqtisodiy sikl; Nobel mukofoti laureatlari; «Ekonomiks»; cheklangan resurs; o'sib boruvchi iste'mol; Ekonometrika evolyusiyasi; ekonometrika sohasidagi respublikamiz olimlari.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. Neoklassik sintezning mohiyati.
2. P.Samuelsonning «Ekonomiks» asaridagi asosiy g'oyalar.
3. «Ekonomiks» asarida qaysi olimlarning fikrlari tanqid qilinadi?
4. Yangi yo'nalishning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotlari qachondan beri topshiriladi? Bir necha mashhur laureatlarga xarakteristika bering.
6. Ekonometrikaning hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlari qanday muammolarni hal etadi?
7. Respublikamiz olimlarining ekonometrika sohasidagi ishlarini izohlab bering.

10-MAVZU. IQTISODIYOT BO'YICHA NOBEL MUKOFOTI LAURIYATLARI KONSEPSIYALARI.

REJA:

10.1. Neoklassik sintez tushunchasi.

10.2. Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti sovrindorlari

10.1. Neoklassik sintez tushunchasi.

Har qanday zamonaviy davlat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng dolzarb muammosi inflyatsiya va ommaviy ishsizlikka qarshi kurashdir. Bu ikki "ijtimoiy-iqtisodiy kasallik" – "19-asr oxiri–20-asr vabosi" ning "davosi" ni izlash. "Bu keyingi asrda jamiyatning asosiy vazifasidir. Bu kasalliklar jamiyatning boshqa kasalliklarini, jumladan, jinoiy muhitning kuchayishini keltirib chiqaradi.

Zamonaviy iqtisodchilar ustida ishlayotgan asosiy strategik savollar quyidagilardan iborat: barqaror barqaror iqtisodiy o'sishga, barqaror va to'liq bandlikka, aholining real daromadlari o'sishiga qanday erishish va iqtisodiy tsikldagi inqirozlarni bartaraf etish.

Surunkali keskin tanazzullar, jadal sur'atlarda inflyatsiya, ishsizlikning o'sib borishi olimlarni davlatning ularga qarshi kurashning o'tmishdoshlari tomonidan kashf etilgan barcha usul va usullarini-siyosiy imkoniyatlarni, fiskal va pul vositalarini yana bir bor tahlil qilishga majbur qildi.

Pol Samuelson shunday xulosa qiladi: "Bu bizni neoklassik sintezga olib boradi. Ko'proq yoki kamroq barqaror bandlikka erishish mumkin bo'lgan vazifa deb hisoblagan holda, zamonaviy iqtisodchilar daromad olish jarayonini tushuntiruvchi zamonaviy tamoyillar va klassik siyosiy iqtisod qoidalarining kombinatsiyasiga asoslangan "neoklassik sintez" tushunchasidan foydalanishlari mumkin. "Neoklassik sintez" atamasi oldingi davrga qaraganda kengroq ma'noda qo'llaniladi. Hozirda biz bu atamani g'oyalarning keng doirasiga-o'rnatilgan haqiqatlarning sinteziga murojaat qilish uchun ishlatamiz. klassik siyosiy iqtisod va daromad olishning zamonaviy nazariyalari tomonidan tasdiqlangan qoidalar hozirgi vaqtda G'arbdagi ko'pchilik iqtisodchilar "neoklassik sintez"ga erishish uchun Smit va Marshallning klassik mikroiqtisodiyotini samarali pul-kredit va soliq-byudjet siyosati orqali daromadlarni aniqlashning zamonaviy makroiqtisodiyoti bilan uyg'unlashtirishga harakat qilmoqdalar.

Har ikkala yondashuvda ham barcha salomatlikni birlashtiradi.

P. Samuelsonning "neoklassik sintezi" eng yaxshi zamonaviy neokeyns va neoliberal pozitsiyalar va haqiqatlarning ulardan oldingi neoklassiklar bilan, shuningdek, klassik siyosiy iqtisodning ba'zi postulatlarini bilan, birinchi navbatda, "zamonaviy nazariyalari bilan bog'liq holda" birikmasidir. daromad olish."

Boshqa olimlar "sintez" ni boshqa ta'limotlarning aralash shakli sifatida taqdim etadilar. Masalan, S.Nosova «hozirgi vaqtda makroiqtisodiy tartibga solishning asosini uchta asosiy nazariya simbiozi tashkil etadi: turli modifikatsiyalari bilan keynschilik, taklif iqtisodiyoti nazariyasi va monetarizm», deb hisoblaydi.

Bir narsa mutlaqo aniq: hozirgi vaqtda, avvalgidek, zamonaviy iqtisodiy fanning ko'plab muammolari bo'yicha yangi universal ta'limot sifatida yana bir iqtisodiy kontseptsiya - "neoklassik sintez kontseptsiyasi" ning shakllanish jarayoni davom etmoqda.

Vaqt o'tadi va jamiyat keyingi iqtisodiy muammolarga duch keladi va olimlar ularga munosib javob berishadi va haqiqat - bu ma'lum nazariyalarni amalga oshirish jarayonida amaliyotda sinab ko'riladi.

10.2. Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti sovrindorlari

20-asr boshlarida Shvetsiya Milliy banki Shvetsiya Fanlar akademiyasi uchun Alfred Nobel nomidagi maxsus esdalik mukofotini ta'sis etdi va har yili eng yaxshi olimlarning yutuqlarini zamonaviy ilm-fanning cho'qqisi sifatida baholash jahon an'anasiga asos soldi. bilim va yutuqlar. 1968 yilda Shvetsiya Milliy banking 300 yilligi munosabati bilan iqtisodiyot fanlari bo'yicha Nobel mukofoti ta'sis etildi va 1969 yildan. darhol taqdirlash boshlandi.

Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotining birinchi laureatlari ikki iqtisodchi-matematik - gollandiyalik Yan Tinbergen va norvegiyalik Ragnar Frish - iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishning matematik usullarini ishlab chiqqani uchun. Keyingi 30 yil ichida 40 dan ortiq olim bu sharafiga sazovor bo'ldi – bu ularning insoniyat oldidagi xizmatlarining jahon miqyosida e'tirofi. Hamyurtimiz L.V. Kantorovich va ikki nafar rossiyalik: Simon Kuznets va Vasiliy Leontiev.

Pol Antopi Samuelson (1915) — amerikalik iqtisodchi, iqtisod bo'yicha 1970-yilda Nobel mukofoti sovrindori, Massachusetts universiteti professori, Iqtisodiy jamiyat (1951), Amerika iqtisodiy assotsiatsiyasi (1% 1), Xalqaro iqtisodiy assotsiatsiya (1965—68) prezidenti. , Oq uyning iqtisodiy masalalar bo'yicha maslahatchisi (1961-68), Amerika san'at va fanlar akademiyasining a'zosi.

Ilmiy murabbiylar: I. Shumpeter, E. Xansen, V., Leontiev (Garvard Oliy maktabi) "Samuelson mukofotlarning ikkinchi" taqsimotida "Nobel mukofoti" laureati bo'ldi - 1970 yilda. 20 yoshida professor va hamkasblarini lol qoldirgan, 25 yoshida esa 20-asr iqtisodiy tafakkur durdonasi hisoblangan asar yozgan vunderkind bola iqtisod bo'yicha eng yosh laureatlardan biri bo'lib chiqdi. nazariyasi va iqtisodiyotdagi umumiy tahlil darajasini oshirishga hissa qo'shdi.

Mashhur "Iqtisodiyot" darsligi 1948 yilda birinchi nashrda paydo bo'lib, 13 ta nashrdan o'tdi va mohiyatan butun dunyo bo'ylab millionlab odamlar uchun iqtisod bo'yicha darslik bo'ldi. U Rossiyada ikki marta nashr etilgan: 1964 yilda. (ilmiy kutubxonalar uchun) va 1992 y.

Iqtisodiyotning o'ziga xosligi shundaki, u ijtimoiy-institutsional va neoklassik yo'nalishlarda zamonaviy iqtisodiy fikrning eng yaxshi yutuqlarini o'z ichiga oladi. Taqdimotning izchilligi va analitikligi, matematika yordamida iqtisodiy nazariyaning asosiy qoidalarining ajoyib illyustratsiyasi, tarixiy va iqtisodiy yondashuvdan foydalanish darslikni dunyodagi eng mashhur kitoblardan biriga aylantirdi.

P. Samuelson darslikda doimiy ravishda iqtisodiy nazariya tarixiga murojaat qilib, muayyan muammolarga e'tibor qaratadi:

- 2-bob, 1-jild - Maltusning aholi nazariyasi - "E'tibor bering, Maltus aholining bunday (geometrik) nisbatda o'sishini da'vo qilmagan. Bu faqat tendentsiyadir, agar uni hech narsa to'xtatmasa.

- Z Ch. 2t. u A. Smitning muhimligini ta'kidlaydi - "Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini o'rganish" ... zamonaviy iqtisodiy nazariyaning yoki siyosiy iqtisodning boshlanishi, "u e'lon qilgan printsiptga ko'ra", har bir shaxs, faqat o'zining g'arazli maqsadlari, go'yo ko'rinmas qo'li bilan hamma uchun eng katta yaxshilikka erishish manfaatlariga yo'naltirilgandir", shuning uchun "erkin raqobat sohasiga hukumatning har qanday aralashuvi deyarli zararli oqibatlariga olib keladi".

- 3 bobida - "Iqtisodiy ta'limotlar tarixining qisqacha tavsifi", bu erda iqtisodiy fikr tarixidagi asosiy fikrlarning mohiyati tavsiflanadi va iqtisodchilar tomonidan mikro va makroiqtisodiyotning davom etayotgan kombinatsiyasi haqidagi xulosa bilan yakunlanadi " "neoklassik sintez" ga erishish

- 40-bobda. - "O'zgarishlar shamoli: iqtisodiy ta'limotlar evolyutsiyasi" – A.Smitdan to hozirgi kungacha bo'lgan iqtisodiy tafakkurning yo'nalishlari va bosqichlari to'g'risidagi qarashlarining batafsil bayoni: "Xalqlar boyligi – siyosiy iqtisodning tug'ilgan kunidir"., "asr" asri", undan oldingi barcha narsa - " iqtisodiyotning tarixdan oldingi tarixi "

- o'sha yerda - "Keyns inqilobi" - "Fiz va pul bandligining umumiy nazariyasi J.M. 1936 yilda nashr etilgan Keyns "iqtisodning" o'zgarishsiz qolishiga yo'l qo'ymadi "va" Sey qonuniga oddiy ishonch yo'qoldi.

- Xulosa qilib, Samuelson xulosa qiladi - "zamonaviy postkeynslik siyosiy iqtisod" davridagi iqtisodiyotning asosiy yo'li haqida va bu yo'lga qarshi "konservativ hujumlar" haqida - Ikkinchi jahon urushidan keyin ishlab chiqarish va turmush darajasining misli ko'rilmagan o'sishi. erishildi. Lekin asosiysi shundaki, "aralash iqtisodiyot hech qanday tarzda hatto oltin asrni ham keltirmagan", iqtisodiy siyosatning yagona mukammal modeli hali topilmagan, "bu bizni to'liq bandlik va narx barqarorligi o'rtasida tanlov qilishdan xalos qiladi. ."

- Samuelson institusionalizmning jiddiy iqtisodiy harakat sifatidagi ahamiyatini ta'kidlab, "Post-Keyns davridagi iqtisodiyotning asosiy oqimini qattiq tanqid qiluvchi maktablar" haqida qisqacha ma'lumot berdi - 1) "Chikago maktabi", (shu jumladan M. Fridman) - "erkin raqobat havorilari", 2) J.K. Gelbraith, u uchun juda ko'p "juda zarur va foydali", ayniqsa iqtisodiyotdagi pravoslavlikni tanqid qilish, 3) "yangi chap" - o'zlarini "radikal iqtisodchilar" deb ataydigan amerikalik iqtisodchilar, garchi aslida "kichik va yo'qotish" bilan shug'ullansalar ham. ularning ma'no masalalari."

A.Anikin Samuelsonning ahamiyati haqida shunday yozadi: "Ehtimol, Samuelson qilgan eng ko'zga ko'ringan narsa uning mashhur neoklassik sintezi bo'lsa kerak... 30-yillarda iqtisodda inqiroz vujudga keldi, u qaysidir ma'noda XX asr boshidagi klassik fizikaning inqiroziga o'xshaydi. 19 va 20 asrlar davomida yirik firmalar tomonidan bozorlarning monopollashuvi va omillarning uzoq davom etishi an'anaviy qiymat va taqsimot nazariyasi, bozorlar va raqobat, kapital va foyda tamoyillariga putur etkazgandek tuyuldi. Keyns g'oyalariga asoslanib, Samuelson 40-50-yillarda makroiqtisodiyotning ushbu tamoyillariga qaytdi va

yangi sharoitlarda depressiya va inflyatsiya kabi makroiqtisodiy muammolarni davlat byudjeti va pul-kredit (pul) siyosati yordamida hal qilish mumkinligini optimistik tarzda ta'kidladi. . Bu sintez: klassik mikroiqtisodiyot yangi makroiqtisodiyot bilan birlashtirilgan " Vasiliy Vasilyevich Leontiev (1906) - rossiyalik yetakchi amerikalik iqtisodchilardan biri, AQSh Iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi direktori (1948), Amerika iqtisodiy assotsiatsiyasi prezidenti, iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti sovrindori (1973).

1924 yilda. 1925-28 yillarda Leningrad universitetini tamomlagan. Berlin universitetida o'qigan, 1928 yilda olingan. 1928—31 y. fan nomzodi - Keele universiteti qoshidagi Jahon iqtisodiyoti instituti xodimi, oraliqda (1928-29) - Nankindagi iqtisodiy maslahatchi, 1931 yilda Buyuk Britaniya Iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi direktorining taklifiga binoan. Mitchell AQShga Garvard universiteti professori, 1975 yildan Nyu-York universiteti professori sifatida ko'chib o'tdi. 1946 yilda Garvard Iqtisodiy tadqiqot institutiga asos solgan, 1978 yilda. Iqtisodiy tahlil institutiga asos solgan. 1988 yilda. SSSR Fanlar akademiyasining xorijiy a'zosi etib saylangan. 1989 yilda. unga BMTda maslahatchi maqomi berildi, unga ko'ra u 2000 yilgacha bo'lgan davrda kutilayotgan jahon iqtisodiyotidagi o'zgarishlarning asosiy tendentsiyalarini o'rganishga rahbarlik qildi. 1993 yilning yozida uning ishtirokida V.V. Leontyev Rossiya iqtisodiyot fani sohasidagi tadqiqotlarni rivojlantirish maqsadida Sankt-Peterburgda.

1973 yilda. "Kirish-chiqish" bashoratli iqtisodiy tahlil usulini ishlab chiqqani uchun u iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti laureati unvoniga sazovor bo'ldi. "1930-1940-yillarda Leontiev tomonidan yaratilgan kirish-chiqish tahlili (kirish-chiqish balansi) 20-asr iqtisodiyotining eng muhim yutuqlaridan biri edi. ...O'tmishda shunga o'xshash masalalar bilan shug'ullangan va Leontefning o'tmishdoshlari deb hisoblash mumkin bo'lgan buyuk iqtisodchilar orasida Fransua Kesney odatda o'zining "iqtisodiy jadvali" bilan ataladi. Karl Marks o'zining takror ishlab chiqarish sxemalari va Leon Valras o'zining umumiy muvozanat tizimi bilan Lenot'ev birinchi bo'lib kirish-chiqish balansi modelini statik to'ldirishni ta'minladi, ushbu materialni matematik qayta ishlash usullarini yaratdi va natijalarni empirik uchun qo'lladi. aniq iqtisodiy jarayonlar va qadriyatlarini tahlil qilish va prognoz qilish "

Leontiev ushbu usuldan AQShning kirish-chiqish balanslari jadvallarini tuzish uchun asos sifatida foydalangan, bu ijtimoiy mahsulotning ayrim qismlarini boshqalar bilan almashtirish jarayonlarini prognozlashni yaxshilashga imkon berdi, mamlakat tuzilishi va dinamikasini o'rganishga yordam berdi. ishlab chiqarishdagi texnologik, tarkibiy va keng ko'lamli o'zgarishlar natijasida yuzaga keladigan bevosita va bilvosita oqibatlarini, shuningdek, iste'mol talabi, narx-daromad nisbati, investisiya va tashqi savdodagi o'zgarishlarni baholashni hisobga olgan holda uni rivojlantirishning uzoq muddatli tendentsiyalarini aniqlash. .

Leontiev matematik usullar, modellar va formulalarni iqtisodiy tahlil qilishda o'z o'rnini va rolini o'ynaydi va shu asosda - iqtisodidagi metodologiya. 1937 yilda. neo-Kembrij maktabini tanqid qilgan maqolasida u "iqtisodiy muhokamalardagi uslubiy masalalar yo yillar davomida jim bo'lib qolgan yoki

shubhali tarzda kechiktirilganini" ta'kidladi. U mantiqiy dalillarning "oddiyligi" uchun umumiy qabul qilingan mezon yo'qligini eslatadi. Shuning uchun shuni yodda tutish kerakki, turli odamlar uchun fikrlash jarayonining tabiati, uning jarayonida ma'lum bir nazariy pozitsiyaning qanchalik "qiyin" ekanligi aniqlanadi. Uning xulosasi: "Bir iqtisodchiga algebraik formulaning besh qatorini tushunish besh varaq og'zaki isbotni o'qishdan ko'ra osonroq bo'lsa, boshqasi bir tenglamani tushunishdan ko'ra yigirma besh sahifa matnni o'qishni afzal ko'radi". Va xulosa qiladi; "Kembrij maktabining mantiqiy texnikasi nazariy xatolar va noto'g'ri xulosalar ehtimolini sezilarli darajada oshiradi"

Milton Fridman (1912) - amerikalik iqtisodchi, Chikago universiteti professori, iqtisod bo'yicha 1976 yilgi Nobel mukofoti sovrindori, "iste'mol, pul tarixi va nazariyasi sohasidagi tadqiqotlari uchun" taqdirlangan.

Asosiy ishlari: "Pulning miqdoriy nazariyasi sohasidagi tadqiqotlar" (1956), Anna Shvarts bilan hamkorlikda "AQSh pul tizimi tarixi, 1987-1960 yillar" (1963), "Pozitiv iqtisodiy fan metodologiyasi" (1953), va boshqalar.

M.Fridman hozirgi zamon iqtisodiy nazariyasida Chikago valyuta maktabining yetakchisi va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning Keynscha kontseptsiyasining asosiy raqibi sifatida tanilgan. Fridmanning monetar konsepsiyasi, amerikalik iqtisodchi G.Ellis ta'biri bilan aytganda, inflyatsiyaning deyarli umumjahon o'sishi tufayli "pulning qayta kashf etilishi"ga olib keldi.

Monetarizm neoklassik yo'nalish maktablaridan biri bo'lib, bozor iqtisodiyoti o'zini-o'zi avtomatik tartibga solishga qodir bo'lgan muvozanatli iqtisodiyotdir. Monetarizmning asosiy tamoyillari:

- pul-kredit sohasidagi o'zgarishlar mamlakatdagi umumiy iqtisodiy vaziyatga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi;
- davlat banki iqtisodiy vaziyatning o'zgarishidan qat'i nazar, pul massasi o'sishi barqarorligini saqlab turishi shart.

M.Fridman takror ishlab chiqarish jarayonida pul katta rol o'ynaydi, deb hisoblaydi, chunki ular narxlar darajasiga, ssuda uchun foiz stavkalarining qiymatiga va shu orqali milliy daromadning o'sish darajasi va sur'atlariga, ijtimoiy ishlab chiqarish hajmiga, aholi bandligiga ta'sir qiladi. Iqtisodiyotdagi barcha salbiy hodisalar (inqirozlar, inflyatsiya, ishsizlik) noto'g'ri pul-kredit siyosatining natijasidir, ya'ni. pul massasi va yalpi milliy mahsulot o'sish sur'atlarining muomalasi o'rtasidagi nomuvofiqlik. Xulosa: davlat pul massasining barqaror o'sish sur'atini iqtisodiy tsikl fazasidan, byudjet holatidan, ishsizlik darajasidan va boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan qat'i nazar yiliga 4-5% darajasida saqlab turishi kerak. Asosiy talab - davlat xarajatlarini kamaytirish, chunki uning o'sishi pulning ortiqcha bo'lishiga va inflyatsiyaga olib keladi. Bu g'oyalar 1980-88 yillarda Reygan davrida qo'llanildi. Ular qat'iy choralarni o'z ichiga oldi: ijtimoiy nafaqalarni, ish haqini qisqartirish, yollanma ishchilarga to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita soliqlarni oshirish, tadbirkorlar va yirik korporatsiyalar uchun soliqlarni kamaytirish. Natijada qashshoqlik chegarasidan pastda yashayotganlar soni 26,1 million kishidan oshdi. 1979 yilda. 1982 yilda 35,3 gacha. inflyatsiyani pasaytirish, bozorda taklifni oshirish, iqtisodiy o'sish sur'atlarini barqarorlashtirish bilan birga.

M. Fridman juda ko'p qirrali, ayniqsa, metodologiya sohasida. Uning hukmlari g'ayrioddiy Masalan: iqtisodiy nazariya mazmunli farazlar yig'indisi sifatida qabul qilinadi, agar u to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi va qabul qilinishi yoki rad etilishi haqidagi faktik ma'lumotlarni tushuntira olsa. O'z navbatida, faktlar hech qachon gipotezani isbotlay olmaydi, chunki ular faqat uning xatosini aniqlashlari mumkin. U iqtisodiy nazariyani bashorat qilishdan ko'ra tavsiflovchi sifatida taqdim etishni nomaqbul deb hisoblaydi, niqoblangan oddiy matematikaga aylanadi. Uning fikricha, iqtisodiy hodisalarning xilma-xilligi va murakkabligi to'g'risida fikr yuritish ilmiy faoliyat ma'nosini o'zida mujassam etgan bilimlarning o'tkinchi xususiyatini inkor etish demakdir, shuning uchun ham "har qanday nazariya majburiy ravishda o'tkinchi xususiyatga ega bo'lib, taraqqiyoti bilan o'zgarib turadi. bilim".

Iqtisodiyot yo'nalishi bo'yicha 2014-yilgi Nobel mukofoti bozorlar va ularning nazorati – "bozor hokimiyati" fenomenini tahlil qilgan fransiyalik Jan Tirolga nasib qildi, deb xabar bermoqda Gazeta.

Ushbu yo'nalishdagi Nobel mukofoti 2013-yilda "aktivlar narxlarining empirik tahlili" uchun amerikalik olimlar Yujin Fama, Lars Piter Xansen va Robert Shillerga berilgan edi.

Thompson Reuters kompaniyasi bu yilgi mukofot tadbirkorlik bo'yicha tadqiqotlar bilan shug'ullangan Uilyam Jek Baumol va Israel Kirznerga berilishini taxmin qilgan edi. Shuningdek, asosiy nomzodlar qatorida fransiyalik Filipp Agyon, kanadalik Piter Xauitt va amerikalik Mark Granovetter ham ko'rsatilgan edi.

Fridrix fon Xayek va iqtisodiyot bo'yicha 1974-yilgi Nobel mukofoti.

Fridrix fon Xayek o'zining ilk ilmiy ishlarini hali Avstro-Vengriya imperiyasi fuqarosi bo'lgan paytlarda, ya'ni, 1920-yillarda yozgan. Uning pul va iqtisodiy o'zgarishlar nazariyasiga oid ishlari aslida shunchaki moliyaviy iqtisodiyot emas, balki, davlat va jamiyat qurilishining iqtisodiy ta'minoti masalalari uchun ham taalluqli edi. fon Xayekning ilmiy ishlarida rejali iqtisodiyotning noto'g'ri siyosat ekanligi ilmiy asoslab berilgan. U rejali iqtisodiyot aslida samarasiz mexanizm ekanligini, bunda erkin bozor munosabatlari buzilib, jamiyatda va davlat strukturalarida korrupsiyaning avj olishiga sharoit yaratishini ochib beradi. Fon Xayek maqolalarida rejali iqtisodiyot orqali nafaqat sanoat yoki iste'mol sohalari, balki, jamiyatdagi fikr erkinligi va xususiy mulkdorlik tamoyillari ham hukmron tuzum tomonidan cheklanishi ko'rsatib berilgan edi. E'tibor bering, fon Xayekning bu boradagi ishlari 1920-yillarda, ya'ni, tarixda rejali iqtisodiyotga tayanib ish ko'rgan eng katta davlat – SSSRning hali davlat sifatida oyoqqa turmagan paytlarda yozilgan. Shunga qaramay, SSSRda fon Xayekning nazariyasini hatto o'rganilmagan ham bo'lsa kerak...

Oqibatda, fon Xayekning fikrlari haq ekani 1985-1990 yillarda sobiq ittifoqning moliyaviy va siyosiy inqirozga yuz tutishi orqali amalda isbotlandi. Haqiqatan ham, rejali iqtisodiyot ustiga qurilgan butun boshli davlat iqtisodiy siyosati, mamlakat har qancha ulkan va tabiiy resurslarga boy bo'lmasin, baribir o'zini oqlamadi. SSSR kuchli inqiroz iskanjasida parchalanib ketdi.

10) Albert Kamyu va adabiyot bo'yicha 1957-yilgi Nobel mukofoti. «Inson vijdonini uyg'otuvchi asarlari bilan adabiyotga ulkan hissa qo'shgani uchun».

Albert Kamyuning falsafaga yo'g'rilgan asarlarida odamzotning dunyoga kelib nima maqsad bilan yashab o'tishi, undan bu dunyoda qoladigan iz haqida yoziladi. «Vijdonni uyg'otuvchi» - izohi bu o'ringa biroz hissiyotga berilgandek tuyuladi. Aslida, odamzotga bu olamdagi yashashning asl mohiyati haqida falsafa o'quvchi asarlar Kamyudan avval ham bo'lgan. Oqil va imonli kishilar avvallari ham bu hayotda sof vijdon bilan yashab o'tishga intilishgan va o'zganing haqidan qo'rqish, omonatdorlik, hamda boshqa oliyjanob insoniy fazilatlarni o'zlariga fe'l va tabiat qilib olishgan. Faqat, Albert Kamyuning asarlarida bunday fazilatlar zamonaviy g'arb kishisi uchun go'yoki qaytadan ochib beriladi.

IQTISODIYOT BO'YICHA NOBEL MUKOFOTI LAUREATLARI
RO'YXATI 1969 yil - Tinbergen Yan (1920 y. tug'ilgan), Niderlandiya; Frish Ragner (1895-1973), Norvegiya

1970 yil - Samuelson Pol (1920), AQSH

1971 yil - Kuznes Saymon (1901-1985), AQSH

1972 yil - Xiks Jon Richard (1904-1989), Angliya; Errou Kennet (1921), AQSH

1973 yil - Leontyev Vasiliy (1906), AQSH

1974 yil - fon Xayek Fridrix Avgust (1899-1992), Angliya; Myurdel Karl Gunnar (1898-1987), Shvetsiya

1975 yil - Kupmens Tyalling Charlz (1910-1985), AQSH; Kantorovich Leonid Vitalevich (1912-1986), SSSR

1976 yil - Fridman Milton (1912), AQSH

1977 yil - Ulin (Olin) Bertil (1899-1979), Shvetsiya Mid Jeyms Edvard (1907), Angliya

1978 yil - Saymon Gerbert (1916), AQSH

1979 yil - Luis Vilyam Artur (1915-1991), Angliya; Teodor Shuls (1902), AQSH

1980 yil - Kleyn Lourens Robert (1920), AQSH

1981 yil - Tobin Jeyms (1918), AQSH

1982 yil - Stigler Jorj Jozef (1911), AQSH

1983 yil - Debryo Jerar (1921), AQSH

1984 yil - Stoun Jon Richard Nikolas (1913), Angliya

1985 yil - Modil Yani Franko (1918), AQSH

1986 yil - Bukenen Jeyms Maktill (1919), AQSH

1987 yil - Solou Robert Marton (1924), AQSH

1988 yil - Alle Moris (1911), Fransiya

1989 yil - Xaavelmo Tryugve (1911), Norvegiya

1990 yil - Markovis Garri Maks (1927), AQSH; Miller Merton (1923), AQSH; Sharl Uilyam (1934), AQSH

1991 yil - Kouz Robert Lourens (1910), Angliya

1992 yil - Bekker Garri (1931), AQSH

1993 yil - Nort Duglas (1921), AQSH Fogel Robert (1926), AQSH
1994 yil - Raynxard Selten (1930), Germaniya; Jon Nesh (1928), AQSH; Jon Xarsani (1920), Budapesht, Vengriya
1995 yil - Robert Lukas (1937), AQSH
1996 yil - Vilyam Vikri (1914-1996), Kanada (mukofot e'lon qilingach olamdan o'tgan); Jeyms Mirlis (1936), Buyuk Britaniya
1997 yil - Merton Robert (1944) va Sholz Mayron (1941), AQSH
1998 yil - Sen Amarta (1933), asli Hindistonlik, AQSH da ishlaydi
1999 yil - Mandell Robert A. (1932), Kanada
2000 yil - Xekman Jeyms va Mak Fadden Daniel, AQSH
2001 yil - Akerlof Jorj, Spens Maykl va Stiglis Jozef, AQSH

11- MAVZU. TRANSFORMATSIYALASHUV DAVRI KONSEPSIYALARI REJA:

- 11.1. Kishilik jamiyati taraqqiyotining amal qilishi va rivojlanishini belgilovchi asosiy omillar.**
- 11.2. «Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi» kursining predmeti, vazifasi va bilish usullari.**
- 11.3. Jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini belgilash konsepsiyasi va mezonlari.**

11.1. Kishilik jamiyati taraqqiyotining amal qilishi va rivojlanishini belgilovchi asosiy omillar.

Iqtisodiyot nazariyasi tarixiy fan sifatida kishilarning ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash va iste'mol jarayonlaridagi xulq-atvorlarini, munosabatlarini o'rganadi. Jamiyatning rivojlanib borishi bilan bu munosabatlar ham o'zgarib, takomillashib boradi.

Kishilik jamiyati o'z tarixiy taraqqiyotida turli holat (bosqich)larni bosib o'tgan. Shunga ko'ra, iqtisodiyot nazariyasi ham har bir holat (bosqich)ning muayyan tizimga solingan nazariy ifodasini aks ettiradi. Biroq, jamiyat, unga xos bo'lgan iqtisodiy munosabatlar turli barqaror holatlarini amal qilishining o'zi uning boshqa sifat jihatlarini taqozo etadi. Ya'ni, bir barqaror holatdan boshqa biriga o'tish davrlari, maxsus o'tish holatlariga xos bo'lgan o'tish davri iqtisodiyoti vujudga Keladi.

Har qanday fan real voqyelikni aks ettirar ekan, ayni paytda tabiat va jamiyatdagi o'zgarishlarni ham o'z ichiga qamrab oladi. Bu o'zgarishlar esa, o'z navbatida, muayyan predMet yoki hodisalarning bir holatdan boshqa biriga «o'tishi»ni taqozo etadi. Shu ma'nodagi «o'tish» obyektning sifat o'zgarishlari, uning mazmun tavsiflarining almashuvini anglatadi.

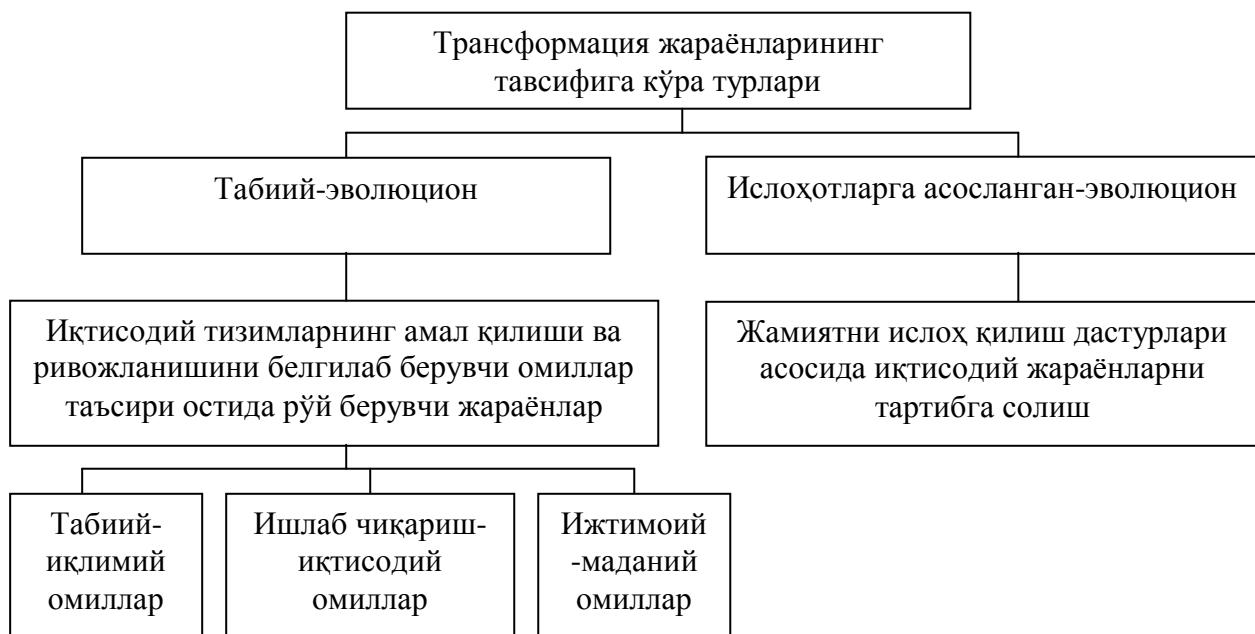
Tabiat va jamiyatdagi transformasiyalar doimiy tavsif kasb etib, turli tuman tarzda amalga oshadi. Ayniqsa, o'zgarishlar juda tez amalga oshuvchi ijtimoiy hayotdagi o'tish jarayonlarida bu holatlar yanada yaqqol namoyon bo'ladi. «Transformasiya» jarayonlarining qonuniyligi «transformasiya holati»ning mavjud bo'lishini ham shartlaydi. Transformasiya holati o'ziga xos o'tish davri

sifatida maydonga tushadi. Agar tabiatda mazkur davr bir lahzadan tortib milliard yillargacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga olsa, ijtimoiy hayotda u oylar, yillar, o'n yilliklardan iborat bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlarining o'ziga xos belgisi bo'lib uning beqarorligi hisoblanadi. Bu iqtisodiyotda eski va yangi holatlarning unsurlari aralash holda amal qiladi. Iqtisodiy tizimlar transformasiyasi mavjud tizimdagi beqarorlikni yanada kuchaytirishga qaratilgan bo'lib, pirovardida mazkur tizim o'zining o'rnini yangi iqtisodiy tizimga sekin-asta bo'shatib beradi.

Transformasiya jarayonlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy tizimlar transformasiyasining tarixan turli ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular jarayonlarning miqyosi va tavsifiga ko'ra farqlanadilar. Umumbashariy (global) transformasiya jarayonlari butun insoniyat tarixi uchun xosdir. Masalan, eramizdan avvalgi birinchi ming yillikka qadar insoniyat yagona sivilizasiyadan ikki, ya'ni g'arb va sharq sivilizasiyalariga o'tgan edi. Hozirda esa kelajakda yangidan yagona jahon sivilizasiyasining paydo bo'lishiga olib keluvchi tendensiyalar amal qilmoqda. An'anaviy iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga, undan esa kelajakdagi iqtisodiyotga o'tish jarayonlari ham shunday tavsif kasb etadi.

Trasnformasiya jarayonlari o'z tavsifiga ko'ra ikkita turga bo'linadi (1-rasm).

1-rasm. Transformasiya jarayonlarining tavsifiga ko'ra turlari

Birinchi turdagi iqtisodiyotga iqtisodiy tizimlarning amal qilishi va rivojlanishini belgilab beruvchi omillar ta'siri ostida ro'y beruvchi jarayonlar xos bo'ladi. Bu omillar uch guruhga bo'linadi:

- 1) tabiiy-iqlimiy;
- 2) ishlab chiqarish-iqtisodiy;
- 3) ijtimoiy-madaniy.

Birinchi tur tarixiy evolyusiyaning tabiiy tarzdagi borishini ifodalaydi va shartli ravishda transformasiya jarayonlarining tabiiy-evolyusion turi deb ataladi.

Ikkinchi tur transformasiya jarayonlarining islohotlarga asoslangan-evolyusion

turi deb ataladi. Buning mohiyati ongli ravishda ishlab chiqilgan jamiyatni isloh qilish dasturlari asosida iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish orqali namoyon bo'ladi. Ma'lum darajada ongli ravishda amalga oshirilgan islohotlar tabiiy evolyusiyaning jadallashuvi uchun yo'l ochib berishi mumkinligi sababli, iqtisodiy tizimlar transformasiyasida mazkur ikki turning o'zaro birikib ketishi ham ro'y berishi mumkin.

Har qanday turdagi transformasiyalashuv davri iqtisodiyotida takror ishlab chiqarish jarayoni muqarrar tarzda amalga oshiriladi. «Sof» tizimdagi takror ishlab chiqarishga nisbatan uning umumiy xususiyatlari transformasiya davri iqtisodiyoti amal qilishining maxsus qonuniyatlari deb ataladi. Ular qatoriga quyidagilar kiritiladi: takror ishlab chiqarishning inersiyaliligi hamda yangi shakl va munosabatlarning intensiv ravishdagi ustun rivojlanishi.

Takror ishlab chiqarishning inersiyaliligi takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi bilan bog'liq. Bu uzluksizlik dastlab barcha eski jihatlarni butunlay yo'q qilib, so'ngra uning negizida barcha yangiliklarni barpo etish tamoyili bo'yicha rivojlanishni inkor etadi. Bu uzluksizlik shuningdek mavjud shakllarni boshqalari bilan Keskin almashtirish («karaxt qilib davolash») mumkin emasligini ham belgilab beradi. Bu kabi xatti-harakatlar muqarrar ravishda ishlab chiqarishdagi boshboshdoqlikka, uning tanazzulga yuz tutishiga olib keladi. Takror ishlab chiqarishning inersiyaliligi, shu ma'noga ko'ra, transformasiyalashuv davri iqtisodiyotida eski iqtisodiy shakllarni nisbatan uzoq muddat davomida saqlanib qolishini taqozo etadi. Bu eng avvalo qandaydir vaqt ichida ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasining saqlanib qolishida namoyon bo'ladi, chunki bu jarayon nisbatan uzoq muddatni taqozo etadi. Jamiyatning tarkib topgan ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi, mavjud institutlar, tarmoqlararo, ichki tarmoq aloqalari, xo'jalik mexanizmi va boshqalarning xatti-harakati tezlik bilan o'zgara olmaydi.

Transformasiyalashuv jarayonlariga kadrlarning holati ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Bu yerda ham inersiyalilik o'ziga xos o'rin tutib, kadrlar tayyorlashdagi tub o'zgarishlarni tezlik bilan amalga oshirib bo'lmaydi. Takror ishlab chiqarish jarayonining inersiyaliligi bir qator oqibatlarini keltirib chiqaradi. Birinchidan, u transformasiya davri iqtisodiyotini uning dastlabki holati bilan chuqur izchillikda bo'lishini shartlaydi. Ikkinchidan, inersiyalilik ilgari tarkib topgan ijtimoiy mentalitetning saqlanib qolishini kuchaytiradi. Takror ishlab chiqarish jarayonining inersiyaliligini inkor etish ijtimoiy evolyusiya obyektiv tavsifini yetarli darajada baholamaslik hisoblanib, bu volyuntarizm hukmronligining aniq namoyon bo'lishidir. Bunday holat Rossiyada 1917 yildan keyin hayotiy tajribada boshdan kechirildi.

Boshqa bir qonuniyat – yangi shakl va munosabatlarning intensiv ravishdagi ustun rivojlanishidir. Agar birinchi qonuniyat avvalo o'tish davri iqtisodiyotining izchilligini aks ettirsa, mazkur qonuniyat bir bosqichdan boshqa biriga o'tish mexanizmini ta'kidlaydi.

Ko'rib chiqilayotgan qonuniyat xatti-harakatini hisobga olish yangi munosabatlar rivojlanishi «mexanizmi»ni to'g'ri tushunishni ham taqozo etadi. Birinchidan, bu ilgari hukmron bo'lgan tizimlar shart-sharoitiga xos bo'lmagan, o'z mazmuniga ko'ra yangi shakllarning paydo bo'lishidir. Ikkinchidan, yangi

munosabatlarning paydo bo'lishi eski shakllar mazmunining o'zgarishi yo'li orqali amalga oshishi mumkin. Masalan, hozirgi sharoitda davlat mulki yoki mulkchilikning jamoa shakli saqlanib qolgani holda, ilgari mavjud bo'lib kelgan ma'muriy-byurokratik tavsifini bartaraf etib, o'zining real mazmunini o'zgartirishi mumkin. Uchinchi, pirovardida yangi shakllar o'zining hukmronligini o'rnatib, o'z umrini o'tab bo'lgan eski shakllarni siqib chiqarishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining hozirgi transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- birinchidan, u islohotlarga asoslangan-evolyusion turdagi o'tish iqtisodiyoti bo'lib, uning amal qilishida ilmiy jihatdan asoslangan va maqsadga yo'naltirilgan dasturlar muhim rol o'ynaydi;

- ikkinchidan, mazkur maqsadga yo'naltirilganlik muntazam ravishda rivojlanib hamda hayotga tatbiq etilib boradi.

Hozirgi zamon transformasiyalashuv davri iqtisodiyotining xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- bozor iqtisodiyotiga an'anaviy iqtisodiyotdan emas, balki alohida, o'ziga xos – markazlashgan rejali iqtisodiyotdan o'tilishi. Bu o'rinda bugungi kungacha ma'lum bo'lmagan muammolar hal etilishi taqozo etiladi. Bularning barchasi transformasiya jarayonlarining mushkulliklarini Keltirib chiqaradi;

- islohotlarga asoslangan-evolyusion rivojlanish yo'llarini tartibga solish iqtisodiyotni buyruqbozlik-byurokratik usullarining salbiy ta'siridan tozalash bilan bog'liq bo'lib, bu samarali rivojlanishning umumiy o'zaniga qaytish imkonini beradi;

- transformasiyalashuv jarayoni XX asr oxirida, ya'ni o'ziga xos tarixiy sharoit – umumbashariy o'tish jarayonlarining kengayib borishi sharoitida ro'y bermoqda. Rivojlangan industrial mamlakatlar postindustrial jamiyatga o'tish ostonasida turibdilar. An'anaviy iqtisodiyot unsurlari sezilarli rivojlangan mamlakatlar hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyotining zamonaviy shakllariga tezlik bilan o'tmoqdalar. Shu bilan bir vaqtda, ishlab chiqarish va ayirboshlashni umumlashtirish, baynalminallashtirishning intensiv ravishda ro'y berayotgan jarayoni ularga postindustrial bosqichning bir qator yutuqlariga erishish imkonini beradi.

Jahondagi global transformasiyalashuv jarayonlari O'zbekistonning o'tish davri iqtisodiyotiga, undagi jarayonlarning mazmuni va ularning pirovard yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatmasligi mumkin emas. Shu ma'noda O'zbekistondagi transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti ham noyob lokal (mahalliy) va umuminsoniy global tendensiyalarning birikmasini namoyish etadi.

Jamiyatning evolyusion jarayoni pog'onama-pog'ona tavsif kasb etadi. Har bir alohida pog'ona o'zining taraqqiyotida uchta asosiy bosqichdan o'tadi:

- qaror topish va yuqorilab rivojlanish;

- yetuklik holati;

- yangining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan pasayib boruvchi rivojlanish.

Bu jarayon umuminsoniy taraqqiyotning uzluksizligi bilan belgilanadi. Mazkur uzluksizlik mehnat vositalari, texnologiyalar, ishlab chiqarish tashkiliy shakllari va nihoyat, asosiy ishlab chiqaruvchi kuch va ijtimoiy munosabatlar subyekti

sifatidagi insonning muntazam ravishda takomillashib borishini o'z ichiga oladi. U har bir tarixiy pog'ona qaror topishining doimiyligini taqozo etadi. Uzluksizlik va doimiylik jamiyatda iqtisodiyot har bir yangi bosqich vujudga kelayotgan davrda ham, uning inqirozi davrida ham o'z faoliyatini to'xtatmayotganini anglatadi.

Har bir tarixiy pog'ona ikki bosqichdan o'tadi. Qaror topish va yuqorilab boruvchi rivojlanish uning o'ziga xos holatini namoyon etadi: unga xos bo'lgan belgilarning to'liq emasligi, yaxlitlikning mavjud emasligi, ham eski, ham yangi iqtisodiyot unsurlarining bir vaqtda amal qilishi va h.k.

Har qanday pog'onaning qaror topish bosqichi bir vaqtning o'zida oldingi pog'onaning pasayib boruvchi harakat bosqichi bo'lib ham hisoblanadi. Pasayib boruvchi harakat esa doimiy ravishda yangi pog'onaning vujudga kelishi va rivojlanishi bilan bog'liq. Shuning uchun transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti jamiyatning bir tarixiy pog'onadan boshqa biriga o'tish davrida amal qilganida o'z tabiatiga ko'ra iqtisodiyot evolyusiyasidagi o'ziga xos holat hisoblanadi. Transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti go'yo jamiyatning «oralik» holatini, o'zgaruvchi iqtisodiyotni tavsiflaydi. Transformasiyalashuv davri iqtisodiyotini «odatdagi» iqtisodiyot – u yoki bu pog'ona iqtisodiyotidan farqlovchi o'ziga xos tavsifi ham shundan kelib chiqadi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti to'g'risida ijtimoiy evolyusiyaning har qanday turkumlanishida ham to'xtalib o'tish mumkin. Masalan, uni uchta pog'onaga – an'anaviy, bozor va aralash iqtisodiyotga ajratilganda; formasion yondashuv mezonlari bo'yicha ishlab chiqarish usullariga ajratilganda; ijtimoiy-iqtisodiy mezonlari bo'yicha ijtimoiy formasiyalarga ajratilganda va h.k. Pog'onalarning har qanday ajratib ko'rsatilishida ular rivojining siklikligi (qaror topish, yuqorilovchi rivojlanish, yetuklik, yangining paydo bo'lib borishi bilan bog'liq holdagi pasayib boruvchi rivojlanish) va maxsus o'tish holatlarining tuzilishi saqlanib qoladi.

Shunga ko'ra, jamiyat turli barqaror holatlarini amal qilishining o'zi, unga xos bo'lgan iqtisodiy munosabatlar uning sifat jihatidan o'zgacha holatini taqozo etadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti tavsifiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar uch guruhga bo'lingan:

1. Tabiiy-iqlimiy omillar. Ular jamiyatning tabiiy bazasi bilan bog'liq. Tarixan tabiiy-iqlimiy omillar jamiyatning bir holatdan boshqa biriga o'tishini rag'batlantirishda belgilovchi ta'sir ko'rsatgan davrlar ham mavjud bo'lgan. Masalan, eramizdan avvalgi birinchi ming yillikning dastlabki davrida ro'y bergan iqlimning sovub ketishi ekvator yaqinidagi sivilizasiyaga ahamiyatli ta'sir ko'rsatmagan bo'lsada, xususiy mulkchilik hukmronligiga asoslangan yangi, nisbatan samarali ijtimoiy tuzumni qaror toptirishga intilishni rag'batlantirish orqali grek sivilizasiyasiga ta'sir ko'rsatgan.

2. Ishlab chiqarish-iqtisodiy omillar. Ular inson hayotiy faoliyatini ta'minlashning tabiiy bazasining davomi hisoblanadi. Bu omillar shuningdek mehnat va ishlab chiqarishni tashkil qilish shakl va tavsifi – xususiy yoki ijtimoiy shakl, iqtisodiyot darajasi va h.k.ni ham ko'rsatib beradi.

Aynan ishlab chiqarish-iqtisodiy omillarning holati, birinchi navbatda, yo barqarorlikni, yoki tegishli miqdoriy yoki sifat siljishlarini taqozo etuvchi inqirozli

beqaror holatni tavsiflaydi. Ularning o'zgarishi birinchi navbatda tizimdagi o'zgarishlarga yoki transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti, transformasiya holatining boshlanishiga olib keladi. Mazkur omillarning ta'siriga klassik misol qilib bir jamoa mulkchiligidan yakka tartibdagi mehnat qurollarining rivojlanishi bilan bog'liq xususiy mulkchilikka o'tilishini keltirish mumkin.

3. Ijtimoiy-madaniy omillar. Bu inson (jamiyat) ma'naviy-bunyodkorlik faoliyatining paydo bo'lishini anglatadi. Ular ishchining ishlab chiqarish-iqtisodiy faoliyati bilan mustahkam bog'liq bo'lib, insonning ma'naviy rivojlanishi uning qadriyatlarini, mehnatga, mavjud ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan qarashlarini, ijtimoiy xulq-atvorini belgilab beradi.

Global miqyosda ushbu omillar tegishli ijtimoiy mentalitetni shakllantiradi. Shuningdek mafkura va din ham katta ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy omillar o'z ichiga ma'lum an'analarni, u yoki bu xalqning madaniyatini oladi. Aynan ijtimoiy-madaniy omillar jahonda tarkib topgan ikki – sharq va g'arb sivilizasiyasining farqini ko'p jihatdan belgilab beradi. G'arb sivilizasiyasi uchun tarixan insonning shaxsiy ozodligi, munosabatlarning gorizontali tipi, demokratiya xos bo'lsa, sharq sivilizasiyasi uchun shaxs faoliyati ustidan qat'iy nazorat, munosabatlarning vertikal tipi, mustabidlik xos bo'lgan.

Vaqt o'tishi bilan o'zgarishlar ro'y berib, urf-odatlar, an'alar rivojlanmoqda, umumiy holda xalqlar ma'naviy madaniyatining boyib borishi ro'y bermoqda. Ijtimoiy ahamiyatdagi omillarning nisbatan mustaqilligi va barqarorligini ta'kidlab o'tish joizdir. Bu borada bugungi kunda barcha ro'y berayotgan o'zgarishlar sharoitida g'arb va sharq sivilizasiyasi mamlakatlari o'rtasidagi barqaror tafovutlarning saqlanib qolishi guvohlik beradi.

11.2. «Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi» kursining predmeti, vazifasi va bilish usullari

Ma'lumki, umumiy iqtisodiyot nazariyasi – bu ijtimoiy fan bo'lib, cheklangan resurslar sharoitida ehtiyojlarni qondirish maqsadida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida kishilar va guruhlarning xulq-atvorini o'rganadi.

Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi – umumiy iqtisodiyot nazariyasi doirasidagi xususiy nazariyadir. Yaxlit o'tish iqtisodiyotining u yoki bu tizim (pog'ona) iqtisodiyoti bilan taqqoslagandagi o'ziga xos xususiyatlari uni umumiy iqtisodiyot nazariyasi doirasidan tashqariga chiqarib yubormaydi. Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi fanining predmeti bo'lib kishilar o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlari hisoblanadi. Biroq, o'z mazmuniga ko'ra, bu munosabatlar ko'proq jamiyatning transformasiyalashuv holatiga xos bo'lgan maxsus jihatlar bilan bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiyot nazariyasi dastlab 1615 yilda merkantilizm maktabi namoyandasi, fransuz olimi Antuan Monkreyenning «Siyosiy iqtisod traktati» nomli asaridan kelib chiqqan holda siyosiy iqtisod atamasini olgan edi. Biroq, siyosiy iqtisod umumiy iqtisodiy nazariya sifatida bozor industrial tizimi davrining mahsuli hisoblanadi. Fiziokratlar ham, klassik maktab vakillari ham rivojlanib

borayotgan burjua jamiyatidagi tahlil qilingan hodisalarga tabiiy tartib sifatida qarashlari ham aynan shu bilan izohlanadi. Shular bilan birga D.Rikardo ham, A.Smit ham iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi haqida hech qanday fikr yuritishmagan.

Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari ba'zi bir olimlar tomonidan barchaga ma'lum bo'lgan tasodif sifatida tushunilib, undan oldinga qarab ham (Sen-Simon), orqaga qarab ham (Mirabo, Sismondi) yo'l yurish mumkin bo'ladi.

XIX asr oxirida «tabiiy tartib» konsepsiyasi o'rniga kapitalistik bozor tizimining tanqidi hamda uni boshqa tuzum bilan almashtirish mumkinligi to'g'risidagi nazariyalar paydo bo'lib, bunday g'oyalarning tarafdorlari sifatida Veblen (1857-1929), Y.Shumpeter (1883-1950) larni ko'rsatish mumkin.

XX asrda jahondagi transformasiya jarayonlarining ikkinchi to'lqini rivojlanishi asosida yangi tendensiyalar yanada kuchaydi. Kapitalizmning yuqori bosqichi – imperializm vujudga keldi.

Fanning tadqiq etish usuli iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasining ham muayyan tarkibiy tuzilmaga ega bo'lishini taqozo etadi.

Birinchi, har qanday iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlarining umumiy belgilari.

Ikkinchi, belgilarning tizim ko'rinishidagi ifodasi, u orqali belgilar, shu jumladan transformasiya shakllari ichki o'zaro muvofiqligining ochib berilishi.

Uchinchi, transformasiyalashuv davri iqtisodiyotining amal qilish qonuniyatlari, ya'ni yangi va eskining o'zaro aloqasi tavsifi, bir tizimdan boshqa biriga o'tishning yakunlanish mexanizmi.

To'rtinchi, xususiylik, umumiylik va alohidalik shakllarining tavsifi. Aynan shular orqali u yoki bu sharoitlardagi transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti amaliyotining abstrakt nazariya bilan mustahkam aloqasi namoyon bo'ladi.

«Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi» kursining vazifasi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- transformasiyalashuv davri iqtisodiyotining o'zgaruvchan jarayonlari to'g'risida yaxlit tasavvur hosil qilish;
- bozor iqtisodiyoti paydo bo'lishi va qaror topishining obyektiv qonuniyatlari va tendensiyalarini kuzatish va o'rganish;
- olib borilayotgan islohotlar sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning mumkin bo'lgan variant va muqobil yo'llarini belgilash.

Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi iqtisodiyot nazariyasining alohida bo'limi hisoblanganligi sababli, u o'zining predetini tadqiq etishda aynan iqtisodiyot nazariyasi fani doirasida qo'llaniluvchi usullardan foydalanadi. Biroq, iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi predmetidagi o'ziga xoslik mazkur usullarning ustuvorligiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bilishning dialektik usuli qoidalari iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasining umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga,

ushbu fanning muammolarini tadqiq etishda ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, mantiqiylik va tarixiylikning birligi, eksperiment, makro va mikroiqtisodiy tahlilni qo'shib olib borish, induksiya va deduksiya, iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishning taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan keng foydalaniladi.

Shu o'rinda, iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi nuqtai nazaridan iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil qilishda ham professor Sh.Shodmonov tomonidan ilgari surilgan hamda ko'plab nazariy muammolarni hal etishda samarali foydalanilgan ikki tomonlama yondashuv usulini alohida ta'kidlash zarur.¹

O'zbekiston Respublikasining transformasiyalashuv davri iqtisodiyotini o'rganishda nazariy-metodologik asos bo'lib O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlari xizmat qiladi. Bu asarlarda mamlakatning ijtimoiy yo'naltirilgan bozor munosabatlariga o'tish sharoitida amal qiluvchi rivojlanish yo'nalishlari va qonuniyatlari, jamiyatning sifat jihatidan yangi holatiga o'tishning asosiy tamoyillari ishlab chiqilgan.

11.3. Jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini belgilash konsepsiyasi va mezonlari

Hozirgi dunyo jamiyat tabiiy tarixiy taraqqiyotining natijasi hisoblanadi. Turli iqtisodchi olimlar tomonidan tarixiy jarayonni tushunish farq qilib, bu holat mazkur jarayonni tavsiflash uchun turli mezonlardan foydalanish bilan izohlanadi.

Rivojlanish bosqichlari mezonlarini tanlash turli tarixiy sharoitlarda u yoki bu omilning ustun ta'siri bilan bog'liq.

1. Taraqqiyotning dastlabki pog'onalarida tabiiy-iqlimiy omillar ahamiyatli rol o'ynagan.

Mehnat quroli mezoni insoniyat taraqqiyotini qadim davrlardan buyon tosh, bronza, temir asri kabi global turkumlanishini shartlab bergan. Jamiyat taraqqiyoti dastlabki davrini L.Morgan (1818-1881) tomonidan yovvoyilik, varvarlik, sivilizasiyaga bo'lib turkumlanishi ham eng avvalo mehnat qurolining mezon tariqasida foydalanilishi bilan bog'liq.

2. Ishlab chiqarish-iqtisodiy omillarning ustuvorligi jamiyatni davrlarga ajratishning mehnat qurollariga nisbatan murakkabroq mezonlarini shakllantiradi.

Kishilik jamiyati ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'zaro birligi va ziddiyati asosida taraqqiy etib borib, uning turli bosqichlariga o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlar muvofiq keladi. Insoniyat taraqqiyoti bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlarni o'rganish iqtisodiy jarayonlarni, ularni o'zgaruvchan ekanligini bilishda muhim ahamiyatga egadir. Shunga ko'ra, ko'plab olimlar tomonidan kishilik jamiyati taraqqiyotining bosqichlari turlicha yondashuvlar asosida alohida guruhlarga ajratib kelindi. Jumladan, Sh.Shodmonov va U.G'afurovlar tomonidan tayyorlangan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida taraqqiyot bosqichlarini bilishdagi yondashuvlardan asosiylari sifatida quyidagilar ajratib ko'rsatilgan:

---

¹ Бу усулнинг назарий ва амалий аҳамияти проф. Ш.Шодмонов ва доц. Г.Баубекова томонидан тайёрланган «Инновационные методы в преподавании экономической теории» китобида батафсил баён этилган.

- tarixiy-formasion yondashuv;
- madaniylashish (sivilizasiya) darajasi jihatdan yondashuv;
- texnika va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondashuv;
- sosial-iqtisodiy shakllar o'zgarishi jihatidan yondashuv.²

Yangi burjua tuzumining qaror topishi, fuqarolik jamiyatining shakllanishi undan oldin keluvchi feodal-krepostnoylik jamiyati bilan kurash orqali boradi. Iqtisodiy fanlarda jamiyat bunday holatlarining farqi nafaqat mehnat qurolining tavsifi bilan, balki ularni jamiyatda qo'llash shakli, ishlab chiqarish jarayonida kishilar munosabatlarining tavsifi bilan bog'liq bo'ladi.

Dastlabki pog'onalarni ajratish mezonlari sifatida ishlab chiqarish usuli maydonga tushadi. Bunday yondashuvda ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilishga e'tibor berilgan.

Masalan, A.Smit (1723-1790) feodal va quldorlik ishlab chiqarish usullari o'rtasidagi tafovutlarni tahlil qilib bergan edi. Bunday yondashuv David Yum (1711-1776) asarlarida yanada chuqurroq qo'llanilib, u so'nggi rivojlanish bosqichi sifatida kapitalistik jamiyatni ko'rsatib bergan.

Ishlab chiqarish usuli ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish (iqtisodiy) munosabatlarining birligidan iborat. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim mezoni va umumiy ko'rsatkichidir. Ishlab chiqarish har doim muayyan ijtimoiy shaklga ega bo'ladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining muayyan darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining u yoki bu turini taqozo qiladi.

Insoniyat jamiyati tarixida bir-biri bilan izchil almashinib turgan qator ishlab chiqarish usullari va shunga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy formasiyalar ajralib turadi.

Ishlab chiqarish usullari almashinishining klassik namunasi Yevropada namoyish qilingan Deb hisoblanadi. Yevropa hududida bir-biri bilan almashinib, ibtidoiy jamoa, quldorlik, Feodal va kapitalistik munosabatlar izchil tarkib topdi. Boshqa qit'alarga kelganda esa, bu yerda kapitalizmga bo'lgan davrda mana shu marralarning hammasi aniqroq qayd etilgan. Osiyo, Afrika, Avstraliyada Yevropa mustamlakachiligining ta'siri Seziladi. Adabiyotlarda osiyocha ishlab chiqarish usuli deb atalmish usul haqida ham qayd qilinadi. Bu usulning shakllanishida mamlakatlarning katta turkumiga xos bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining sug'orish tizimlarini markazlashtirilgan tarzda tartibga solib turish va davlatning ana shu sharoitlarda alohida roli bilan bog'liq sifat xususiyatlari aks etadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining uzviy birligi sifatidagi ishlab chiqarish usullarining mezon tariqasidagi roli boshqa olimlar tomonidan insoniyat taraqqiyoti bosqichlarini turkumlashda qo'llanilgan. O'zlaridan avvalgi olimlardan farqli o'laroq, ular kapitalistik ishlab chiqarish usulining nisbatan rivojlangan, yetuk munosabatlarini tahlil qilganlar. Uning avvalgi ishlab chiqarish usullariga nisbatan progressiv tomonlarini ta'kidlab, uning tarixiy tavsifini ko'rsatishga harakat qilganlar.

² Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). - T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005, 86-87-b.

G'arbiy Yevropa jamiyati taraqqiyotiga tatbiqan tarixiy jarayon ko'plab olimlar tomonidan beshta ishlab chiqarish usuli almashinuvi ko'rinishida tasvirlangan. Ishlab chiqarish usuli nafaqat tabiat ne'matlariga erishish va ularni o'zgartirishning ma'lum usuli, balki ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik shakli va unga muvofiq ravishda mehnatning ijtimoiy shakli bilan shartlangan qo'shimcha mahsulotni o'zlashtirishning o'ziga xos usuli hamdir.

Formasion yondashuv jamiyat tarixiy taraqqiyotidagi qonuniy bosqichlarni ochish hamda ishlab chiqarishning beshta usulini ajratib berish imkonini berdi.

Bugungi kunda ishlab chiqarishning beshta usulini klassik ajratilishi bir qator sabablarga ko'ra munozarali hisoblanadi. Bu usullar faqat G'arbiy Yevropaga xos bo'lib, umumiy ahamiyat kasb etmaydi. Bu yondashuvga ishlab chiqarishning osiyocha usuli, Xitoy, Hindiston sivilizasiyasi muvofiq kelmaydi. Shunga ko'ra jahon taraqqiyoti jarayonlarini moddiy ishlab chiqarish usuli formasiyalari darajasida ko'rib chiqish jahondagi ro'y bergan barcha jarayonlarni qamray olmaydi. Shu sababli bunday yondashuvning ma'lum tarzda cheklanganligi shubhasizdir.

Iqtisodiy adabiyotlarda ijtimoiy hayotdagi hodisa va jarayonlarni tahlil qilish uchun boshqa mezonlardan foydalanishga urinishlar ham kuzatiladi.

Taniqli amerikalik olim Uolter Rostou tarixni beshta bosqichga ajratadi: 1) an'anaviy jamiyat (qoloq texnika, qishloq xo'jaligi, yirik yer egalarning hukmronligi); 2) o'tish jamiyati (markazlashtirilgan davlat, tadbirkorlik); 3) «siljishlar» (sanoat inqilobi va uning oqibatlarini); 4) «yetuklik» bosqichi (FTR, urbanizasiya); 5) «ommaviy iste'mol» bosqichi (xizmat ko'rsatish sohasi hamda iste'mol tovarlari ishlab chiqarishning Belgilovchi roli).

Zamonaviy xorijiy iqtisodiy g'oyalar «jamiyatning industrial jihatdan rivojlanish darajasi» mezonidan foydalanish asosida quyidagi bosqichlarni ajratib ko'rsatadi: industrial; postindustrial; noindustrial (axborotlashgan) jamiyat (J.Gelbreyt, R.Aron).

Iqtisodiy fanda ijtimoiy taraqqiyotni sivilizasiyaning tarixiy rivojlanish tiplari natijasi sifatida o'rganish ham muhim o'rin tutadi. «Sivilizasiya» so'zi lotinchada fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga fransuz faylasuflari tomonidan nisbatan yaqin vaqt – ikki asr oldin kiritilgan bo'lib, tafakkur va erkinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarni tavsiflash uchun qo'llanilgan. Bugungi kunda mazkur tushuncha quyidagi o'rinlarda qo'llaniladi:

- jamiyat madaniyati darajasini baholash;
- yovvoyilik davri o'rniga kelgan kishilik jamiyati rivojlanish bosqichini tavsiflash (L.Morgan, F.Engels);
- biqiq guruhlar, xalqlar va davlatlar taraqqiyotining madaniy-tarixiy sikli (N.V.Danilevskiy, A.Toynbi);
- madaniyat taraqqiyotining so'nggi bosqichi, uning tugashi fazasi (O.Shpengler);
- ijtimoiy hayot asosiy tarkibiy qismlari – inson salohiyati, moddiy Ne'matlar ishlab chiqarish usuli, atrof-muhitning majmui.³

³ Экономическая теория (политэкономия): Учебник/ Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, акад.

Umuman olganda sivilizasiya rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning oqilona tashkil etilgan tuzumi sifatida talqin etiladi.

Jamiyat taraqqiyotini sivilizasiya nuqtai-nazaridan o'rganishda sivilizasiyalarning almashuvi nazariyasi muhim o'rin tutadi. Bu nazariya tarafdorlari quyidagi 7 ta bosqichdan iborat sivilizasiyani ajratib ko'rsatadilar:

- 1) davomiylik muddati 30-35 asrni o'z ichiga olgan neolit davri;
- 2) davomiylik muddati 20-23 asrni o'z ichiga olgan sharqiy quldorlik davri (bronza asri);
- 3) davomiylik muddati 12-13 asrni o'z ichiga olgan antik davr (temir asri);
- 4) davomiylik muddati 7 asrni o'z ichiga olgan erta Feodal davri;
- 5) davomiylik muddati 4,5 asrni o'z ichiga olgan industrilashishdan oldingi davr;
- 6) davomiylik muddati 2,5 asrni o'z ichiga olgan industrial davri;
- 7) davomiylik muddati 1,3 asrni o'z ichiga olgan yuqori industrilashish davri.⁴

Bu qayd qilingan bosqichlardan ko'rinib turibdiki, ushbu nazariyada turli qarashlar va yondashuvlarni aralashtirish holatiga yo'l qo'yilib, jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini ajratishning aniq bir mezonini yoki belgisi mavjud emas.

Jamiyat taraqqiyoti bosqichlariga texnologik yondashuv ham ma'lum bir oqim hisoblanadi. Ular jamiyat tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y berayotgan o'zgarishlar ko'lamini va xarakterini yaxshiroq tushunib olish uchun ishlab chiqarishning turli texnologik usullarini tahlil etish, mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanish tarixiga murojaat qilish zarur deb hisoblaydilar.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish bilan birgalikda ishlab chiqarishning texnologik usuli deyiladi.

Ular o'rtasidagi chegaralarni jamiyat taraqqiyoti tarixining yirik bosqichlari ajratib turadi. Bir texnologik ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tish asosan mehnat vositalarining xarakteridagi o'zgarishlar, fan va texnika taraqqiyoti bilan Belgilanadi.

Ishlab chiqarish texnologik usullarining dastlabki uchta bosqichlari alohida farqlanadi. Bular oddiy kooperasiya, manufaktura va mashinalashgan ishlab chiqarish. Oddiy kooperasiya – bu bir xil ishni yoki xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushishi, birgalashib ma'lum tartib asosida ishlaydigan kishilar guruhidir. Kooperasiyaning yakka tartibdagi hunarmandchilik ishlab chiqarishiga nisbatan afzalliklari quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

- ko'plab ishchilarning birgalikdagi mehnati ishchi kuchidagi alohida tafovutlarning yo'qolishiga, ularning sifat jihatidan bir xilligiga olib keldi;
- bino va inshootlardan birgalikda foydalanish natijasida yoqilg'i, yoritish va boshqa shu kabi xarajatlarning kam sarflanishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish vositalarining tejalishiga olib keldi;

Г.П.Журавлевой. – 4-е изд. - М.: ИНФРА-М, 2004. С.51.

⁴ Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005. С.55.

- birgalikdagi mehnat bellashuvni keltirib chiqarib, mehnat unumdorligini oshirdi.

Mashinalashgan ishlab chiqarishga olib boruvchi yo'lda manufaktura, ya'ni Mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperasiya muhim rol o'ynaydi. Manufaktura davrida ishlab chiqarishning umumlashuv jarayoni davom etadi. Yalpi ishchi kuchi tarkib topadi, har bir ayrim xodim esa yalpi ishchi kuchining tarkibiy qismiga aylanadi. Bunda oddiy kooperasiyadagidek qo'l mehnatiga va qo'l mehnatiga asoslangan qurolga tayanadi.

Manufaktura ixtisoslashtirilgan qurol va asboblarning vujudga keltirib hamda ishchini tor operatsiyalarni bajarishga bog'lab, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga o'tish uchun zarur shart-sharoit tayyorlaydi. Bu davrda ishlab chiqarishni tashkil etish, Mehnatning mazmuni va xarakterida, ishlab chiqarishning butun texnologik usulida, iqtisodiy munosabatlarda va butun ijtimoiy hayotda ham tub o'zgarishlar ro'y beradi. XVIII asrning so'nggi 30 yili ichida boshlangan sanoat revolyusiyasi natijasida yirik mashinalashgan ishlab chiqarish vujudga keldi.

Kooperasiyaning bu shakli xuddi manufaktura singari, mehnat taqsimotiga asoslanadi, lekin undan mashinali mehnatga asoslanishi bilan tubdan farq qiladi. Fabrika ichidagi mehnat taqsimoti tamomila mashinalarning vazifalari bilan belgilanadi.

Mashinalar tizimiga asoslangan fabrika bugun ham ko'p jihatdan ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning asosiy bo'g'ini rolini saqlab kelmoqda. Shu bilan birga fan va texnikadagi inqilobiy o'zgarishlar, EHMning paydo bo'lishi va rivojlanishi, yagona axborot tizimlarining yaratilishi, ishlab chiqarish umumlashuvining yanada o'sishi uning texnikaviy bazisini jiddiy ravishda o'zgartirib yubordi.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, texnika va texnologiyadagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotida asosiy rol o'ynaydi va tashkiliy, boshqaruv tizimlarining, ishchi-xizmatchilar tarkibining o'zgarishiga, mehnat unumdorligining o'sishiga olib keladi. Lekin bu texnik o'zgarishlarga qarab bir tomonlama yondashuv bilan jamiyat taraqqiyoti qonunlarini aniqlab bo'lmaydi. Ayniqsa, iqtisodiy tizimlar va ularning xarakterini bilishda ham texnika ham ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning birgalikda olib, ularning o'zaro bir-biriga ta'sirini va shu dialektik aloqadorlik va ta'sir natijasida sodir bo'ladigan taraqqiyot qonunlarini o'rganish zarurdir.

Jamiyat taraqqiyotiga, jumladan texnika va texnologiyaning rivojiga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning kuchli ta'sirini shunda ko'rish mumkinki, bir necha ming yillab rivojlanmay yotgan texnika va texnologiya taraqqiyoti tovar xo'jaligi va bozorning vujudga kelishi bilan gurkirab o'sib ketdi.

Texnika taraqqiyotining hamma bosqichlari ya'ni oddiy kooperasiya, manufaktura, mashinalashgan ya'ni industrilashgan ishlab chiqarish, yuqori darajadagi industrilashgan, axborotlashgan jamiyat bosqichlari keyingi 250-300 yilga, ya'ni tovar xo'jaligi rivoj topgan davrga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham

keyingi paytda ko'pgina iqtisodchilar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini iqtisodiy tizimlarga bo'lib o'rganadilar.⁵

Xo'jalik yuritish erkinligi darajasini e'tiborga olgan holda jahon iqtisodiy adabiyotlarida xo'jalik tizimlarini ikkita belgiga ko'ra turkumlash kengroq tarqalgan:

- ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik shakli;
- iqtisodiy faoliyatni muvofiqlashtirish va boshqarish usuliga ko'ra.

Mazkur belgilar asosida quyidagi tizimlar farqlanadi:

1. Buyruqbozlik yoki totalitar iqtisodiyot. Bunday iqtisodiyotda aksariyat korxonalar davlat mulkida bo'ladi. Ular o'z faoliyatini davlat direktivalari asosida amalga oshirib, jamiyatdagi moddiy ne'matlarni va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bo'yicha barcha qarorlar davlat tomonidan qabul qilinadi.

2. Bozor iqtisodiyoti. Bu iqtisodiyot resurslarga xususiy mulkchilik, iqtisodiy faoliyatni muvofiqlashtirish va uni boshqarish uchun bozor va narx tizimidan foydalanish bilan tavsiflanadi.

Erkin bozor iqtisodiyotida davlat resurslarni taqsimlashda hech qanday rol o'ynamaydi. Bu boradagi barcha qarorlar bozor subyektlari tomonidan o'z tavakkalchiligi asosida mustaqil qabul qilinadi.

3. Aralash iqtisodiyot. Mazkur iqtisodiyotda davlat ham, xususiy sektor ham mamlakatdagi barcha resurslar va moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'molda muhim rol o'ynaydi. Davlat zarur hollarda iqtisodiyotga aralashib, uni tartibga solib turadi.

Kishilik jamiyati taraqqiyotida transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti alohida o'rin tutadi. Transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti – ham bir xo'jalik doirasida, ham bir xo'jalik turidan boshqa bir turiga o'tish, o'zgarishlar holatida bo'lgan iqtisodiyot. Transformasiyalashuv davri iqtisodiyotini jamiyat taraqqiyotidagi o'tish davridan farqlash lozim. Jamiyat taraqqiyotidagi o'tish davri natijasida bir turdagi ijtimoiy munosabatlarning boshqalari bilan almashuvi, jamiyatning yangi sifat bosqichiga o'tishi ro'y beradi.

Qisqacha xulosalar

1. Iqtisodiy tizimlar transformasiyasining o'ziga xos belgisi bo'lib uning beqarorligi hisoblanadi. Bu iqtisodiyotda eski va yangi holatlarning unsurlari aralash holda amal qiladi. Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari mavjud tizimdagi beqarorlikni yanada kuchaytirishga qaratilgan bo'lib, pirovardida mazkur tizim o'zining o'rnini yangi iqtisodiy tizimga Sekin-asta bo'shatib beradi.

2. Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi fanining predmeti bo'lib kishilar o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlari hisoblanadi. Biroq, o'z mazmuniga ko'ra, bu munosabatlar ko'proq jamiyatning o'tish holatiga xos bo'lgan maxsus jihatlar bilan bog'liq bo'ladi.

3. Transformasiyalashuv jarayonlarining tavsifiga ko'ra transformasiyalashuv davri iqtisodiyotining ikki turi farqlanadi. Bularning

---

⁵ Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). - T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005. 89-93-b.

birinchisi tarixiy evolyusiyaning tabiiy tarzda borishini ifodalaydigan va shartli ravishda tabiiy-evolyusion deb nomlanadigan tur deb ataladi. Ikkinchisi, islohotlarga asoslangan-evolyusion tur deb ataladi.

4. Har qanday turdagi transformasiyalashuv davri iqtisodiyotida takror ishlab chiqarish jarayoni muqarrar tarzda amalga oshiriladi. «Sof» tizimdagi takror ishlab chiqarishga nisbatan uning umumiy xususiyatlari transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti amal qilishining maxsus qonuniyatlari deb atalib, ular qatoriga quyidagilar kiritiladi: takror ishlab chiqarishning inersiyaliligi hamda yangi shakl va munosabatlarning intensiv ravishdagi ustun rivojlanishi.

5. O'zbekiston Respublikasining hozirgi transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti quyidagilar bilan tavsiflanadi: u islohotlarga asoslangan-evolyusion turdagi o'tish iqtisodiyoti bo'lib, uning amal qilishida ilmiy jihatdan asoslangan va maqsadga yo'naltirilgan dasturlar muhim rol o'ynaydi; mazkur maqsadga yo'naltirilganlik muntazam ravishda rivojlanib hamda hayotga tatbiq etilib boradi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Tabiiy-iqlimiy omillar – jamiyatning tabiiy bazisi bilan bog'liq bo'lgan va iqtisodiy tizimning amal qilishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

Ishlab chiqarish-iqtisodiy omillar – jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini ifoda etuvchi va iqtisodiy tizimning amal qilishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar – kishilarning ma'naviy-ruhiy holati bilan bog'liq bo'lgan va iqtisodiy tizimning amal qilishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

Jamiyat taraqqiyoti bosqichlari mezonlari – jamiyatning rivojlanish darajasini baholashda qo'llaniluvchi turli ko'rsatkich va o'lchamlar.

An'anaviy iqtisodiyot – jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichiga to'g'ri keluvchi, turli an'analar va urf-odatlar asosida yuritiluvchi iqtisodiy tizim.

Bozor iqtisodiyoti – tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun – qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizim.

Transformasiyalashuv davri iqtisodiyotining tabiiy-evolyusion turi – tashqaridan hech qanday aralashuv va tartibga solishlarsiz, o'z ichki rivojlanish qonuniyatlari asosida amal qiluvchi iqtisodiyot.

Transformasiyalashuv davri iqtisodiyotining islohotlarga asoslangan-evolyusion turi – maqsadga yo'naltirilgan dasturlar ta'siri asosida amal qiluvchi iqtisodiyot.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transformasiyalashuv davri iqtisodiyotining o'ziga xos belgisi qanday?
2. O'z tavsifiga ko'ra transformasiyalashuv davri iqtisodiyotining qanday turlari farqlanadi?
3. Transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti amal qilishining maxsus qonuniyatlari nimalardan iborat?
4. Takror ishlab chiqarishning inersiyaliligi hamda yangi shakl va munosabatlarning intensiv ravishdagi ustun rivojlanishi qonuniyatlarining

mazmunini tushuntirib bering.

5. O'zbekiston Respublikasining transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti qanday belgilar bilan tavsiflanadi?

6. Hozirgi zamon transformasiyalashuv davri iqtisodiyotining xususiyatlari qanday?

7. Transformasiyalashuv davri iqtisodiyoti tavsifiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qanday guruhlariga bo'linadi?

8. Iqtisodiy tizimlar transformasiyalashuvi jarayonlari nazariyasi fanining pRedMeti nima?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li». - T.: O'zbekiston, 1992. 3-8-b.

2. Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. - T.: O'zbekiston, 1993. 3-5, 10-12, 16-21, 23, 39-b.

3. Ekonomika: Uchebnik. 3-ye izd., PeRerab. i dop. /Pod Red. d-ra ekon. nauk prof. A.S.Bulatova– M.: Ekonomist', 2005. S.625-630.

4. Armenskiy A.Ye. Ekonomika ustoychivogo razvitiya: proгyвныe idei i texnologii./ - M.: Sosialnyy proyekt, 2009. – 24-27 s.

5. Nosova S.S., Novichkova V.I. Ekonomi cheskaya teoriya dlya bakalavrov: ucheb. pos. - M.: KNO RUS, 2009. – 68-71 s.

6. Xudokormov A.G Ekonomicheskaya teoriya: Noveyshiye Teheniniya zapada. - M.: INFRA-M, 2009. – 41-48 s.

7. Teoreticheskiye problemy perexodnoy ekonomiki: Ucheb.-Metod. posobiye/ Pod red. V.V.Radayeva. – M: Ekonomicheskiy fakultet MGU, TEIS, 2003. S.9-10.

8. Shodmonov Sh.Sh., Baubekova G.D., Xalikova G.T. Innovatsionnyye metody obucheniya v ekonomicheskoy obrazovani. – T.: Fan, 2003.

9. Shodmonov Sh.Sh., Baubekova G.D. Pedagogicheskoye masterstvo i innovatsii v prepodavani. ekonomicheskoy Teorii. - T.: Yangi asr avlodi, 2004.

10. Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). - T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005. 86-87, 89-93-b.

12-MAVZU. O'ZBEKISTONNING BOZOR MUNOSABATLARIGA O'TISH KONSEPSIYASI

REJA:

12.1. Bozor iqtisodiyotiga o'tish kontsepsiyasining mohiyati

12.2. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li, huquqiy asoslari va bozor infratuzilmasining yaratilishi

12.3. Ko'p ukladli iqtisodiyot va mulkdorlar tabaqasining shakllanishi

O'zbekiston o'z mustaqilligini e'lon qilgach, ijtimoiy yo'naltirilgan, bozor iqtisodiyotiga asoslangan, ochiq demokratik davlat barpo etishni maqsad qilib qo'ydi. «Pirovard maqsadimiz ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor

iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir».

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning jahon miqyosidagi tarixiy tajribasi o'rganilib, bozor iqtisodiyotiga o'tish kontseptsiyasi² yaratildi. O'zbekistonning mavjud sharoitlari, xususiyatlarini hisobga olgan holda o'ziga xos yo'li ishlab chiqildi. Ular:

1. O'zbekistonda qadimdan taraqqiyot uzoq yillar evolyutsion tarzda rivojlangan «Osiyocha ishlab chiqarish usuli» va uning an'analari saqlanib qolishi bilan bog'liq. Bular dehqonchilikni sug'oriladigan erda olib borilishi, erni hosilbay ijaraga olib ishlov berish, ko'pgina ishlarni jamoa bilan bajarish (hashar), jamoa bo'lib yashash, mahalla kabi o'z-o'zini boshqarish tizimining saqlanishi, mahalla mulkining mavjudligi, mayda ishlab chiqarish va mayda savdo-sotiqqa moyillik, mayda dehqon xo'jaligining yuksak darajada tovar xo'jaligi bo'lishi va hokazolardan iborat. Tom-orqa xo'jaligining saqlanishi mayda tovar xo'jaligi an'analari g'oyat kuchli ekanligidan dalolat beradi.

2. O'zbekistonning qator o'ziga xos xususiyatlari bir tomondan, sotsialistik iqtisodiy tizim asosida, ikkinchi tomondan, Sovet imperiyasi tarkibida rivojlanishi bilan bog'liq.

3. O'ziga xos sotsial-demografik vaziyatning mavjudligi. Respublika aholisi tarkibida yoshlar juda ko'p. Aholining 60% i qishloqlarda yashaydi. Aholi o'troq, ish kuchining siljishi (migratsiya-si) g'oyat sust. Aholi milliy urf-odat, an'analarni hurmat qiladi, ular hayot tarziga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

4. Aholining asosiy qismi musulmon bo'lib, diniy dunyoqarash ham aholining turmush tarziga ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonning mehnatsevar, saxiy, mehmondo'st xalqi — uning haqiqiy boyligidir.

5. O'zbekiston tuprog'i turli-tuman tabiiy resurslarga boy. Respublikamizda mashhur Mendeleev davriy sistemasidagi deyarli barcha elementlar bor. Xozirga qadar 2,7 mingdan ortiq turli foydali qazilma konlari va ma'dan bor istiqbolli joylar aniqlangan bo'lib, ular 100 ga yaqin mineral xom ashyo turlarini o'z ichiga oladi. Umumiy xom ashyo potentsiali 3,3 trillion AQSh dollardan ortiq baholangan, 900 dan ortiq topilgan kon zaxiralari esa 970 milliard AQSh dollariga teng. Bu esa investitsiya uchun juda katta imkoniyat, faoliyat doirasi yaratadi. Bulardan tashqari, respublikamizning yana bir qancha o'ziga xos jihatlari borki, ular ham albatta uning o'ziga xos xususiyatlari shakllanishida katta rol o'ynaydi.

O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, uning bozor iqtisodiyotiga o'tish kontseptsiyasi ishlab chiqildi. Bu kontseptsiya Prezidentimiz I. A. Karimovning qator asarlarida, Oliy Majlis qabul qilgan qonunlar va qarorlarda o'z ifodasini topgan. «O'zbekiston modeli»ning o'ziga xos tomoni, boshqa mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish modellaridan farqi bozor iqtisodiyotiga o'tish tamoyillarida o'z aksini topgan. Bu tamoyillarning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi. Bu tamoyilga binoan iqtisodiyotni

mafkuradan batamom xoli qilish, uning siyosatdan yuqori turishi ta'kidlanadi. Lekin shuni eslatish kerakki, mafkuradan [batamom xoli qi-lish](#), bu umuman mafkuradan

voz kechishni anglatmaydi, chunki birorta ham jamiyat ijtimoiy ongning san'at, din, siyosat, axloq kabi turli shakllarda mujassamlashgan muayyan g'oyalar, tasavvurlar, tushunchalardan tashqari rivojlana olmaydi.

Kontseptsiya (lotincha conception-tushunish, tizim) bosh g'oya, etakchi fikr, konstruktiv printsiplarni talqin etish usuli. Bozor iqtisodiyotiga o'tish kontseptsiyasida bozor iqtisodiyotiga o'tish qonun-qoidalari va uning O'zbekistondagi xususiyatlariga oid ilmiy qarashlar majmui bayon qilinadi. Iqtisodiyotning siyosatdan ustun turishi uning ichki mazmunini tashkil qilmog'i lozim. Aynan iqtisodiyotni yanada rivojlantirish, dolzarb muammolarni hal qilishi hozirgi yuritilayotgan siyo-satning asosiy mazmunidir.

Bu tamoyil iqtisodiy faoliyatning, ijtimoiy hayotning birlamchi asosi ekanligidan kelib chiqadi. Tarixiy taraqqiyot shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyot qanday bo'lsa, jamiyat hayotining boshqa hamma tomonlari ham shunga qarab tarkib topadi, rivojlanadi.

Ma'lumki, davlatlarning rivojlanish darajasi iqtisodiy ko'rsatkichlarga, eng avvalo, aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan yalpi milliy mahsulot, ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan milliy daromad asosida aniqlanadi. Bu bejiz emas. Chunki aholining turmush darajasi bevosita ana shu ko'rsatkichlarga bog'liq. Xalq farovon yashashi uchun yuksak rivojlangan iqtisodiyot zarur.

Mamlakatimiz milliy mustaqillikni qo'lga kiritdi. Siyosiy mustaqillik iqtisodiy jihatdan ta'minlanmasa, to'laqonli mustaqillik bo'lolmaydi. Qoloq iqtisodiyot va past turmush darajasi bilan haqiqiy mustaqillikni ta'minlab bo'lmaydi. Buni nazarda tutgan holda iqtisodiyotni rivojlantirishga alohida ahamiyat beriladi. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. Buyuk kelajakning mustahkam poydevori — bu muttasil rivojlanib boruvchi iqtisodiyotdir. Iqtisodiyot barqaror o'sishi uchun ijtimoiy-siyosiy bar-qarorlik, xalqimizning tili bilan aytganda, tinchlik-totuvlik, xotirjamlik bo'lishi zarur. Undan tashqari, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi, rag'bat beruvchi kuch zarur. Ana shunday kuch bozor iqtisodiyotida mavjud bo'lib, buni yuksak darajada rivojlangan mamlakatlar tajribasi tasdiqlab turibdi.

Iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi iqtisodiy taraqqiyotda mafkuraning, siyosiy omilning ahamiyatini, uning maqsadlarini, umumiy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyasini belgilashdagi rolini aslo inkor etmaydi. Iqtisodiyotning siyosatga nisbatan ustun ahamiyatga ega bo'lishi bu iqtisodiyotni ichki taraqqiyot qonunlariga zid bo'lgan o'zboshimchalikdan, siyosiy boshqaruv usulidan ozod qilishdir.

2.Davlat — bosh islohotchi. Yangi jamiyat qurish davrida, ayniqsa o'tish bosqichida davlat iqtisodiyotni boshqarish jilovini qo'ldan bermasligi zarur. Davlatning boshqaruvchilik roli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning yana bir g'oyat muhim shartidir. O'tish davrida davlatning iqtisodiyotdagi rolga yangicha yondashib, islohotlarni keng jamoatchilik ishtirokida davlat ishlab [chiqqan dasturlar asosida](#), uning bevosita ishtiroki va rahbarligida amalga oshirish zarur. Bozor

islohotlari umumiqtisodiy, umummilliy o'zgarishlar bo'lganidan uni ayrim jamoa, siyosiy partiya, jamoat tashkilotlari amalga oshira olmaydi, chunki ular shu guruh manfaatlarini himoya qilish bilan cheklanib qolishlari mumkin. Davlat esa jamiyat barcha a'zolari manfaatlarini ifodalaydi, shu manfaatlarni amalga oshirishni ko'zlaydi.

Iqtisodiyot sohasida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar, hal qilinayotgan vazifalarning serqirraligi, bozorni shakllantirishga qaratilgan aniq chora-tadbirlarning murakkabligi bilan ajralib turadi. Bu jarayon iqtisodiyotni boshqarishni tashkil etish, bozor infrastrukturasi yaratish, jahon iqtisodiyotiga qo'shilish bilan bog'liqdir.

Boshqarishni qayta tashkil etish sohasida markazlashtirilgan tartibda ish ko'ruvchi davlat tuzilmalarini tugatib, bozor iqtisodiyotiga xos tuzilmalar barpo qilishga kirishildi. Davlat reja qo'mitasi tugatilib o'rniga Davlat istiqbolni belgilash va statistika qo'mitasi tuzildi. Keyinchalik, u Makroiqtisodiyot vazirligiga aylantirildi. Davlat ta'minot qo'mitasi Respublika ulgurji va birja savdosi aktsiyadorlik jamiyati bilan almashtirildi. Davlat narx qo'mitasini batamom tugatish asosida Moliya vazirligi tizimida maxsus Demonopoliyalash va monopol narxlar ustidan nazorat qilish Bosh boshqarmasi tashkil etilib, u 1996 yilda Antimonopol qo'mitaga aylantirildi.

Bank tizimida ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Qisqa muddat ichida Davlat soliq qo'mitasi va davlat bojxona qo'mitasi tashkil etildi. Ko'p ukladli iqtisodiyotni rivojlantirishda tashkil etilgan Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash Davlat qo'mitasining rag'batlantiruvchi ahamiyati katta. Davlat bozor iqtisodiyotining qaror topishiga zarur sharoit yaratarkan, mulkchilikning turli shakllari, raqobatchilikni vujudga keltirilishiga alohida ahamiyat beradi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida jamiyatda yuz berayotgan tabaqalanish natijasida odamlarning hayot kechirishida kata farq bo'lishining oldini oladi.

3.Qonunlarning ustuvorligi. Butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanmog'i zarur. Iqtisodiy o'zgarishlar sinalgan, amaliy kuchga ega bo'lgan qonunlarga tayangandagina muqarrar bo'lishi, sezilarli natijalar berishi mumkin. Qonun hamma narsadan ustun bo'lishi kerak. Bu tamoyil qonun oldida barchaning baravarligini ko'rsatadi. Jamiyatning har bir a'zosi kim bo'lishi, qanday lavozimda ishlashidan qat'i nazar, qonunlarga rioya qilishi shart. «O'zbekiston modeli»da bozor iqtisodiyoti qonunchilikka tayanib, unga xos bo'lgan faoliyat, iqtisodiy munosabatlar qabul qilingan qonunlar asosida olib borilishiga alohida ahamiyat beriladi. Buning uchun esa avvalo ko'zlangan maqsadni amalga oshirishni ta'minlovchi, har jihatdan puxta qonunlar qabul qilinishi lozim. Respublikada amalga oshirilayotgan huquqiy islohot O'zbekistonda amalga oshirilayotgan umumiy islohotlarning tarkibiy qismidir.

Ma'lumki, huquqiy islohot faqat huquqiy doira bilan chegaralanmaydi, chunki huquqiy islohotning o'zgartiruvchi kuchi ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qamrab oladi. Xuquqiy islohot bo'lmas ekan, siyosiy tizimni, iqtisodiy hayotni isloh qilishga, uni samarali amalga oshirishga umid bog'lab bo'lmaydi.

Shuning uchun ham islohotlar, eng avvalo O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini qabul qilishdan boshlangani bejiz emas. Chinakam demokratik qonun oliy yuridik kuchga ega.

Shuning uchun ham u oliy hokimiyat organi tomonidan yaratiladi. Qabul qilingan qonun boshqa barcha yuridik hujjatlardan ustun turadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiya va qonunlar ustuvorligi asosida o'zining huquqiy, demokratik davlat tuzishga intilayotganini e'lon qildi. Qonun ustuvorligini ta'minlash jamiyat uchun muhim ahamiyatga ega, [chunki u](#) fuqarolarga, davlatning o'ziga, uning organlari va mansabdor shaxslarga qonunlarga muvofiq ish olib borish majburiyatini yuklaydi va bu bilan odamlarning yuz berishi mumkin bo'lgan zo'rvonliklardan himoyalanihini kafolatlaydi.

Qonunni hurmat qilish, unga rioya qilish — huquqiy davlat, erkin fuqarolar jamiyatini shakllantirishning zarur shartidir. Qonunlar nazar-pisand qilinmagan, buzilgan joyda tartibsizlik, iqtisodiy parokandalik kelib chiqadi. Madaniylashgan bozor iqtisodiyoti qonunchilikka, qonunga tayanadi. Yaxlit bozor tizimi vujudga kelishi uchun uning turli tomonlariga oid barcha qonunlar o'zaro muvofiqlashgan bo'lishi zarur. Bozor munosabatlarini tartiblashda iqtisodiy hayotga oid qonunlar alohida o'rin tutadi. Bular: mulkchilik, tadbirkorlik, moliya-kredit tizimi, raqobat, antimonopol faoliyat, tashqi iqtisodiy fao-liyat, ijara, erga egalik qilish, soliqlar, sanatsiya, milliy iqtisodiyotni himoya qilish, kapital bozori, sug'urta, garov, dehqon xo'jaligi va boshqalar to'g'risidagi qonunlardir.

«Isloh qilishning birinchi bosqichida, biz huquqiy asoslarni yaratishda o'zimizga xos yondashuvlarni, qonun hujjatlarini ishlab chiqarish va qabul qilish bo'yicha o'z mexanizmimizni vujudga keltirdik». Qonunlarning o'zi qabul qilinganicha turib qolmaydi, u davr talabi bilan o'zgaradi. Yangilari qabul qilinadi, eskilariga tuzatishlar kiritiladi.

4.Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida kuchli ijtimoiy siyosat yuritish.

Respublikaning nufuzi, tarixiy-madaniy xususiyatlarini albatta hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosat o'tkazish, aholining kam ta'minlangan tabaqalarini, qariyalar va bolalarni himoya qilish lozim. «Demografiya sohasidagi real ahvolni, aholining mavjud turmush darajasini hisobga olgan holda bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda odamlarni ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni oldindan amalga oshirish kerak. Ijtimoiy himoyalash va kafolatlarning kuchli, ta'sirchan mexanizmi mavjud bo'lgandagina, ijtimoiy-siyosiy «O'zbekiston modeli»ning eng muhim jihatlaridan biri unda aholini ijtimoiy himoya qilishga alohida ahamiyat berilishidir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishdan asl maqsad insonlarning hayoti farovon bo'lishini ta'minlash uchun sharoit yaratishdir. Lekin bozor iqtisodiyotiga o'tish bir qator ijtimoiy muammolarning vujudga kelishi bilan — jamiyatning tabaqalashuvi, inflyatsiya, ishsizlik, turmush darajasining pasayishi, ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuvi bilan birga yuz beradi. Shunday sharoitda aholi turmush darajasining haddan tashqari pasayib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun uni ijtimoiy himoya qilishga alohida e'tibor qaratiladi. [Ijtimoiy](#) siyosat har bir jamiyatning o'ziga xos ijtimoiy himoya qilish mexanizmiga asoslanadi. O'tish

davrida ijtimoiy himoyalashning o'tkinchi mexanizmi amal qiladi. Davlat va nodavlat mexanizmlari birikib, aholining ijtimoiy himoyasini birgalikda amalga oshiradilar. Ximoya byudjet va byudjetdan tashqari moliyaviy manbalar hisobidan ta'minlanadi.

Kuchli ijtimoiy yo'naltirilgan siyosatning mohiyati shundaki, davlat butun jamiyatni aniq ishlab chiqilgan, ya'ni bozor munosabatlariga o'tishdagi qiyinchiliklarni yumshatadigan ijtimoiy himoya tizimi bilan qamrab olishga harakat qiladi.

Aholini ijtimoiy himoya qilish — bu aholining normal hayot kechirishini ta'minlash uchun davlat tomonidan belgilangan kafolatlar tizimidir. «O'zbekiston modeli»ga binoan ijtimoiy siyosat ta'sirchan, sharoitga tez moslashadigan, ustuvor chora-tadbirlarni aniq belgilashni ko'zda tutadi. **Dastlab aholini yoppasiga himoya**

qilish amalga oshirilgan bo'lsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida aholining tabaqalanishi kuchaygan sari **adresli yordam ko'rsatish** asosiy o'ringa chiqdi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida O'zbekistondagi ijtimoiy siyosatning asosiy yo'nalishlari quyidagicha:

- aholi daromadlarini tartibga solish, katta moddiy-ijtimoiy farqlarga yo'l qo'ymaslik;
- aholi ijtimoiy himoyasini ta'minlash;
- ish bilan ta'minlanganlik muammosini hal etish;
- ekologik zararli ishlab chiqarishni tugatish;
- sog'liqni saqlash, madaniyat, ta'lim sohalarini moliyalashtirishni qayta tashkil etish.

Aholini ijtimoiy himoya qilish uchun belgilangan chora-tadbirlar bizning aholi uchun odat tusiga kirmagan xususiyatlardan kelib chiqadigan kishilardagi ruhiy taranglikni yo'qotishga yordam berishi kerak. Bozorning rivojlanishi odamlarning ish bilan bandligi muammosini tubdan o'zgartirib yuboradi. Borgan sari xususiy sektorning ahamiyati ortib boradi.

Ishsizlik muammosi — bozor iqtisodiyotining muqarrar yo'ldoshi. Shuning uchun ishsizlik bo'yicha nafaqalar joriy etish, ish bilan bandlik xizmatini va ish bilan bandlik fondini tashkil etishga qaratilgan ijtimoiy siyosat olib boradi. Xozirgi paytda ish bilan bandlik fondiga har bir firma, korxonalar ish haqi fondining ikki foizini ajratishi shart.

Aholini ijtimoiy himoya qilish quyidagi ijtimoiy yordam ko'rsatish turlari orqali amalga oshiriladi. Bular — nafaqalar, turli imtiyozlar, uzluksiz bo'lmagan moddiy yordamlar berish va hokazolar.

Aholining quyidagi qatlamlari: nafaqa yoshidagi kishilar, nogironlar, boquvchisini yo'qotgan bolalar; kam ta'minlangan oilalar; ishsizlar; homilador ayollar va ishlamayotgan, yosh bolasini boqish bilan band bo'lgan onalar; kasalligi tufayli vaqtincha ishlamayotganlar; o'qiyotgan yoshlar; mehnatga layoqatli bo'lib nogironlarga qarayotgan kishilar ijtimoiy himoya qilinadi.

Aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatishda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining xususan mahallaning huquqlari kengaytirilishi va mas'uliyatining

oshirilishi muhim rol o'ynaydi. Aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatish uchun manba sifatida davlat mablag'lari bilan bir qatorda mehnat jamoalari va xayriya tashkilotlari jamg'armalarining mablag'larini ham keng jalb qilish amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda qashshoqlikka qarshi kurashga alohida ahamiyat berilishi nochor ahvolga tushib qolgan va tushib qolishi mumkin bo'lgan oilalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ijtimoiy siyosatning tamal toshidir.

Xozirgi paytda turli ijtimoiy ehtiyojlarga sarflanadigan xarajatlar davlat chiqimlarining

deyarli 40% ini tashkil etmoqda. Respublikada vujudga keltirilgan ijtimoiy himoya tizimi borgan sari takomillashib bormoqda. «Bugungi kunda aholining moddiy farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsata oladigan omillar deyarli yo'q. Aksincha, barqarorlashuvchi, aholining turmush darajasi o'sishi uchun shart-sharoit va kafolatlar yaratib beruvchi omillar tobora ortib bormoqda».

5. Bozor iqtisodiyotiga asta-sekin, bosqichma-bosqich o'tish.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bu o'zini oqlamagan totalitar rejali iqtisodiy tizimdan istiqboli amalda tasdiqlangan erkin rivojlanuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu tizimlarning negizlari xilma-xil, rivojlanish qonun va qoidalari ham bir-biridan tubdan farq qiladi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyotiga o'tishda shoshilish yaramaydi. Yangi iqtisodiy, bozor munosabatlariga puxta o'ylab, bosqichma-bosqich o'tish zarur.

Bozor iqtisodiyotiga evolyutsion yo'l bilan o'tish muhim ahamiyatga ega. Bozor munosabatlarining mamlakatimiz hayotiga tatbiq etishning «jadallashtirilgan», «shok holatiga tushirib davolash» g'oyasi bizning respublikamiz uchun nomaqbul yo'ldir. Chunki, ko'nikib qolgan turmush tarzidan, qaror topgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardan yangisiga o'tish, kishilarning unga moslashishi mashaqqatli bo'lib, qiyin kechadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish mavjud ma'muriy-rejalashtirishga asoslangan totalitar iqtisodiyotni ta'mirlash, davr talabiga moslashtirish «qayta qurish» emas. Aksincha, iqtisodiyotning tamomila yangilanishi, o'zini oqlamagan totalitar, markaziy rejalashtiriladigan iqtisodiy tizimdan istiqboli rivojlangan va shu yo'lni tanlagan mamlakatlar tajribasida sinalgan bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tishdir. Bu tizimlar bir-biridan tubdan farq qiladi. Shuning uchun totalitar tizim o'z-o'zidan bozor tizimiga aylana olmaydi. Tarixda hech qachon bir iqtisodiy tizimdan ikkinchisiga qisqa vaqt ichida o'tilmagan.

Bozor iqtisodiyoti murakkab tizim. Uning tarkibi ketma-ket shakllanadigan unsurlardan iborat bo'lib, ularni birdan yaratib bo'lmaydi. Rivojlangan mamlakatlarda [bozor iqtisodiyoti](#) uzoq yillar davomida shakllangan. U tegishli infrastrukturani, huquqiy asoslar bo'lishini, qonunlarni amal qilishini ta'minlovchi mexanizmni vujudga keltirishni talab qiladi. Vujudga keltirilgan mexanizm ham birdaniga ishga tushib ketmaydi, u asta-sekin izga tushadi, takomillashib boradi.

Mamlakatimizda ham avvalo tegishli huquqiy asosni, bozor infrastrukturasi, yangi sharoitda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak. Odamlarning fikri, dunyoqarashining o'zgarishini yangicha fikrlashga

o'rgatish kerak. Eskicha fikrlashdan xoli bo'lmay isloh qilish yo'lidan olg'a borish, tamomila yangicha munosabatlarni joriy etish mumkin emas.

«O'zbek modeli» bozor iqtisodiyotiga katta sakrashlar, tubdan vayron qilish yo'li bilan emas, balki bir bosqichdan ikkinchi bosqichga ketma-ket o'tishga asoslanadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning har bir bosqichi amalga oshirilayotgan islohotlar strategiyasining bir halqasi bo'lib, unga strategik jihatdan ustuvor yo'nalishlar belgilanadi.

«Islohotni amalga oshirishda uning bosqichlari izchil bo'lishi muvaffaqiyat garovidir. Erkin bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan demokratik jamiyat barpo etishdan iborat pirovard maqsad unga olib boruvchi har bir bosqichda o'z ifodasini topmog'i kerak». Xar bir bosqichda aniq maqsad qo'yilib, uni amalga oshirish uchun vazifalar belgilanadi. Belgilangan vazifalarni hal etish uchun puxta ishlab chiqilgan real mexanizmni shakllantirish zarur. Bir bosqichni tamomlagandan keyingina zarur sharoitlarni yaratib, yangi bosqichga o'tish mumkin.

Shu bilan birga, shuni ta'kidlab o'tish lozimki, «Besh tamoyilning hammasi ham demokratik va iqtisodiy o'zgarishlarni muvaffaqiyatli isloh qilib borishda birday muhim ahamiyatga egadir. Shu bilan birga bozorga bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida ahamiyatga ega. Bu etakchi tamoyillardan biridir. U iqtisodiy islohotlarning butun ichki mantiqini, rivojlanib borishi va xarakterini belgilab beradi».

Bozor iqtisodiyotiga o'tish, totalitar tizimning vayron bo'lishi iqtisodiy tushkunliklar bilan birga yuz berdi. Natijada xalqning turmush darajasi pasayishiga olib keldi. Tarixchi N. Verneka Sodre reformalar davrida jamiyatning rivojlanishini kvadrat shaklidagi g'ildirakning aylanishiga qiyoslagan. Bunday g'ildirak nihoyatda qiyinchilik bilan aylanadi, har bir siljishi uchun nihoyatda ko'p kuch talab etiladi. Jamiyatning barcha a'zolari birgalikda g'ildirakni joyidan siljitishga harakat qilsa, uning yurishi engillashadi va borgan sari silliqlashib, aylana shaklini oladi.

«Birinchii bosqich — totalitar o'tmishdan hozirgi, zamonaviy [bozor munosabatlariga](#) o'tishga qaratilgan chora-tadbirlar zanjiridagi boshlang'ich bo'g'indir. Mazkur davrning xususiyati ham, murakkabligi ham ana shunda». Birinchi bosqichda ikkita hal qiluvchi vazifani birdaniga amalga oshirildi. Birinchisi, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi oqibatlarini engish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish; ikkinchisi, respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizini shakllantirish. Bu vazifalarni bajarish uchun avvalo bozor iqtisodiyotiga o'tishning huquqiy asoslarini vujudga keltirish, so'ngra kichik privatizatsiyani amalga oshirish iqtisodiyotni barqarorlashtirish va qisman liberallashtirish, bozor infrastrukturasi poydevorini, xususiyy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoit yaratish, moliya va soliq, pul-kredit, narx-navo va pulning qadrsizlanishiga qarshi siyosat sohasida ustuvor yo'nalishlar belgilandi.

Bugungi bosqichda belgilangan vazifalar umuman muvaffaqiyatli hal etildi. Etakchi, tarkibiy jihatdan hal qiluvchi tarmoqlarda ishlab chiqarishning hajmi kamayishi to'xtashiga erishildi. Vaholanki, 1991—1992 yillar respublikamiz uchun og'ir sinov yili bo'lgan edi. Sobiq Ittifoqning parchalanishi, an'anaviy

xo'jalik aloqalarini buzilishi bilan respublika moliyaviy va strategik jihatdan muhim xom ashyo resurslarining taqchilligi iskanjasida qoldi. Bunda butun diqqat-e'tibor ichki resurslarni safarbar etishga qaratildi.

O'tkir ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishning eng qulay yo'llari izlandi. Natijada yalpi ichki mahsulotni haddan tashqari pasayib ketishiga yo'l qo'yilmadi, O'zbekiston aholisining turmush darajasini keskin pasayishi ro'y bermadi. Iqtisodiy islohotni amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri bozor iqtisodiyotining huquqiy negizi yaratildi. Xuquqiy asoslarni yaratishda respublikaga xos yondashuvlarni, qonun hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilish bo'yicha o'z mexanizmimizni vujudga keltirdik. Qonun iqtisodiy hayotni, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning asosiy vositasi bo'lib qolishi kerak.

Buning uchun puxta, chuqur o'ylab ishlangan, har tomonlama mukammal, uzoq muddat davomida amal qiladigan qonunlarga ega bo'lish kerakligini nazarda tutgan holda, islohotlar jarayonini davlat huquqiy jihatdan boshqarishining yaxlit tizimi tarkib topdi. Eng avvalo asosiy qonun — O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, hamda iqtisodiy mustaqillikni ta'minlashning huquqiy negizini barpo etadigan 100 dan ortiq asosiy qonun hujjatlari qabul qilindi. «O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi to'g'risida», «Joylarda davlat hokimiyati to'g'risida»

1 O'sha asar, 11-bet

2 O'sha asar, 19-bet

«Fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida» va boshqa tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan qonunlar qabul qilindi. Sifat jihatdan yangi iqtisodiy munosabatlarga, avvalo yangi mulkchilik munosabatlariga asos soladigan qonunlar majmui yaratildi. Mulkchilik to'g'risida, er to'g'risida, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida, ijara to'g'risida, davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to'g'risida va boshqa qonunlar shu jumlagi kiradi.

Bundan tashqari, xo'jalik yuritish va institutsional o'zgarishlarni bozor iqtisodiyoti talablariga mos ravishda amalga oshirishni huquqiy asoslari yaratildi. Xo'jalik yuritish faoliyatini tartibga soluvchi korxonalar to'g'risida, kooperatsiya to'g'risida, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida, bozor infrastrukturasi yaratish va uning faoliyatiga xos jarayonlarni tartibga solishni ta'minlaydigan banklar va bank faoliyati to'g'risida, tadbirkorlik to'g'risida, sug'urta to'g'risida, birjalar va birja faoliyati to'g'risida, auditorlik faoliyati to'g'risida qimmatli qog'ozlar va fond birjalari to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi.

Iqtisodiy jihatdan erkin bo'lgan korxonalar va fuqarolarning davlat bilan o'zaro munosabatlari mexanizmi soliqlar tizimi orqali belgilab beriladigan qonun va me'yoriy hujjatlarda o'z aksini topdi. Monopolistik faoliyat cheklab qo'yilgan, garov huquqi joriy qilindi. Korxonalarining bankrot bo'lishi qonun yo'li bilan e'tirof etildi. Shu bilan birga, O'zbekistonning xalqaro munosabatlarda teng huquqli sub'ekt sifatida qatnashishini ta'minlovchi huquqiy normalar yaratildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida O'zbekiston Respublikasining etakchi xalqaro tashkilotlarga a'zoligi to'g'risida, asosiy xalqaro paktlar va bitimlarning

O'zbekiston tomonidan imzolanishi respublikamizning jahon miqyosida tashqi aloqalarini rivojlantirish uchun sifat jihatdan yangi sahifalar ochdi.

Insonning ishonchli konstitutsion va yuridik huquqlarini, ijtimoiy kafolatlarini, aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydigan qonunlar: jumladan, ish bilan bandlik to'g'risida, nogironlarni ijtimoiy himoyalash to'g'risida, fuqarolarning pensiya ta'minoti to'g'risida, vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonunlar, bozorga o'tishning murakkab sharoitida aholining eng muhtoj tabaqalari manfaatlarini qonun kuchi bilan himoya qilishgagina emas, balki odamlarning ma'naviy, iqtisodiy imkoniyatlarini namoyon qilishga, islohotlar uchun mustahkam ijtimoiy zamin yaratishga ham imkon berdi.

Natijada davlat mulkini xususiylashtirish va ko'p ukladli iqtisodiyot asoslarini shakllantirish imkoni yaratildi. Birinchi bosqichda «Kichik xususiylashtirish» dasturi amalga oshirildi. Savdo, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, mahalliy sanoat korxonalarini xususiy va jamoa (shirkat) mulkiga aylantirildi. Uyjoylar xususiylashtirildi. Xususiylashtirish jarayonida ilgari davlat ixtiyorida bo'lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95% idan ortig'i aholining xususiy mulki bo'ldi. Bunda har 3 kvartiraning bittasi egalariга imtiyozli shartlar bilan yoki bepul berildi. Urush faxriylari, o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari va ilmiy xodimlar, ijodiy ziyolilar kvartiralarning bepul egalari bo'lishdi.

Kam daromadli, mehnatga layoqatsiz va yolg'iz keksa shaxslar, birinchi marta qurilgan yosh oilalar hamda fuqarolarning ijtimoiy himoyalanganmagan, kam ta'minlangan boshqa toifalari, uy-joyga muhtojlar uchun aniq maqsadli maxsus kommunal uy-joy zaxiralari tashkil etildi. Ular boshqaruv organlari huzurida bo'lib, xususiylashtirilmaydi. Ulardan shartnoma asosida foydalaniladi. Korxonalar va tashkilotlarga o'z xodimlari va nafaqadagilarning uy-joy qurish yoki kvartiralarni xususiylashtirish uchun olgan ssudalari yo bo'lmasa kreditlarini batamom yoki qisman to'lab yuborish huquqi berildi.

Uy-joy fondi xususiylashtirilishi kommunal xizmat ko'rsatish tizimida tub o'zgarishlarga olib keldi. Bu tizim butunlay mahalliy boshqaruv organlari ixtiyoriga o'tdi. Kichik xususiylashtirishning amalga oshirilishi hamda boshqaruv va xo'jalik tizimlarida tegishli tajriba orttirilishi 1994 yil o'rtalaridan ommaviy xususiylashtirish

bosqichini boshlashga imkon berdi. Birinchi bosqichda qishloq xo'jaligini isloh qilish, agrar munosabatlarning yangi turini yaratishga ustunlik berildi.

Institutsional (muassasalar sohasidagi) o'zgarishlar amalga oshirilib, boshqarishning yangi strukturasi yaratildi. Eng chuqur tarkibiy o'zgarishlar respublika iqtisodiyotining [tarmoqlari va ayrim](#) sohalarini boshqarish tizimida yuz berdi. Endi iqtisodiyotni tartibga solishning davlat mexanizmi bilan yonma-yon bozor mexanizmi ham ishlay boshladi. Respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida ayniqsa narxlarni erkinlashtirish masalasiga alohida e'tibor berildi. Chunki, u iqtisodiy islohotlarning eng asosiy muammolaridan biri bo'lib, uni hal etishga qarab, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib kelishi namoyon bo'ladi.

Shuning uchun narxlarni birdaniga erkin qo'yib yuborish bizning sharoitimizda salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligi hisobga olindi. Bosqichma-bosqich o'tish tamoyili narxlarni erkinlashtirish, uning strategiyasi va taktikasini aniqlashda namoyon bo'ldi.

Narxlar 1992 yil yanvardan boshlab bosqichma-bosqich, ohistalik bilan aholini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan kuchli choralarni oldindan ko'rgan holda erkinlashtirildi. Narxlar liberallashtirilar ekan, aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziqovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi. Aholiga ko'rsatiladigan ayrim turdagi xizmatlarning ham eng yuqori ta'riflari joriy etildi.

Don, bug'doy etishtirish uchun, un, boshqa oziq-ovqat mollarini ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlarning bir qismi respublika byudjetidan to'landi. Maktab o'quvchilari va talabalarga bepul nonushta va imtiyozli ovqat berishdan ko'rilgan zarar ham davlat hisobidan qoplandi. Bolalarga mo'ljallangan ayrim turdagi tovarlarni, dori-darmonlarni ishlab chiqarishga ham dotatsiya berildi.

1993 yilda qat'iy belgilangan va tartibga solib turiladigan narxlarda sotiladigan tovarlar va xizmatlarning ro'yxati ancha qisqardi. Ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish batamom to'xtatildi. 1994 yil oktyabr-noyabr oylari narxlarni erkinlashtirish jarayonida muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda xalq iste'moli mollari asosiy turlarining narxlari erkin qo'yib yuborildi, transport va kommunal xizmatlarning tariflari oshirildi. Non va uning narxlari, uy-joy kommunal xo'jaligi hamda shahar umumiy transporti xizmatlarining tariflarigagina qisman dotatsiya beriladigan bo'ldi.

Davlat turli kompensatsiya jamg'armalari tuzdi, bolalar uchun nafaqalar joriy etdi, eng kam ish haqi, pensiya, stipendiya, nafaqalarni muntazam suratda oshirib bordi. Muhtojlarga mahalla qo'mitalari orqali yordam berdi, imtiyozli soliq stavkalari joriy etdi. Shu tufayli korxonalar kompensatsiya qiladigan sarfining 50% i byudjetga ajratmalar ulushini kamaytirish hisobiga qoplanib, aholi manfaatlarini ishonchli tarzda himoyalaniishi ta'minlandi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'la erkinlashtirish bilan tugadi. U ijtimoiy larzalarsiz o'tdi. Birinchi bosqichda bozor infrastrukturasi shakllantirish sari dastlabki qadamlar tashlanib, borgan sari jadallashib bordi. Tovar xom ashyo birjasi, moliya bozori vujudga keldi.

Milliy pul tizimi shakllantirilib, «So'm» 1994 yil 1 iyuldan boshlab muomalaga kiritildi. Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va jahon iqtisodiy hamjamiyatiga qo'shilish borasida ham arzirli muvaffaqiyatlarga erishildi. O'zbekistonni 150 dan ortiq davlat tan oldi, 74 tasi bilan diplomatik aloqalar o'rnatildi.

O'zbekiston poytaxti Toshkentda 30 dan ortiq davlatlarning elchixonalari ish boshladi. Dunyoning 20 dan ortiq, ya'ni AQSh, Germaniya, Frantsiya, Turkiya, Xindiston, Rossiya va boshqa davlatlarida O'zbekistonning diplomatik elchixonalari tashkil qilindi. Qator xalqaro iqtisodiy hamkorlik tashkilotlari faoliyatida qatnashishni boshladi, Birlashgan Millatlar Tashkilotining iqtisodiy muassasalari, Jahon banki, Xalqaro Valyuta fondi, Xalqaro Moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot, Xalqaro mehnat tashkiloti, Jahon sog'liqni

saqlash tashkiloti kabi obro'-e'tiborli xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi. Ko'pgina xalqaro tashkilotlar — BMT, XVF, Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Evropa Ittifoq Komissiyasi va boshqa tashkilotlar respublikada o'zlarini mintaqaviy vakolatxonalarini ochdilar.

Xalqaro Valyuta fondi mutaxassislari ishtirokida O'zbekiston iqtisodiyotini isloh qilish maqsadida muntazam o'zgartirishlar dasturi, XVF va Jahon Banki, Xalqaro Moliya korporatsiyasi ishtirokida qator loyihalar: jumladan kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga ko'maklashish loyihalari ishlab chiqib, uni hayotga tatbiq etishni amalga oshirishga kirishildi. O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari bilan birgalikda Turkiya, Eron va Pokiston tomonidan tuzilgan Iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lib kirdi.

1994 yilning iyun oyida O'zbekiston Tariflar va savdo Bosh Bitimi (GATT)da kuzatuvchi maqomini oldi. MDXga kirgan mamlakatlar bilan bevosita va ko'p tomonlama munosabatlarni rivojlantirish tashqi siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, O'zbekiston hamdo'stlik g'oyasini qo'llab-quvvatladi, yaqinlashuv va kooperatsiya aloqalarini mustahkamlash o'zaro tenglik, manfaat asosida ish olib borish tarafdori.

«Barcha islohotlarning — iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat».

Aholining eng himoyasiz va muhtoj tabaqalarini o'z vaqtida qo'llab-quvvatlash islohotlarni muvaffaqiyatli o'tkazish garovidir. Iqtisodiy ahvol murakkab bo'lishiga qaramay, moddiy va moliyaviy imkoniyatlar cheklangan sharoitda ham doimo ijtimoiy ahamiyatga loyiq bo'lgan eng muhim vazifalarni hal etish uchun zarur vositalar qidirib topildi. «Islohotlarning butun birinchi bosqichi davomida ijtimoiy himoyalash xarajatlari respublika byudjetining salkam uchdan bir qismini tashkil etdi».

Birinchi bosqichda xalqning ma'naviyati va madaniyati, tarixi va o'ziga xosligini qayta tiklashga alohida ahamiyat berildi. Iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy barqarorlikning ta'minlanishi islohotlar birinchi bosqichining eng asosiy yakuni bo'ldi. Iqtisodiyot va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi, sifat jihatdan yangi bosqichga o'tishi uchun mustahkam sharoit tayyorladi.

Respublikamiz isloh qilishning birinchi bosqichini yakunlab, ikkinchi bosqichiga o'tdi. Iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bos-qichi maqsadi va muddaolaridan kelib chiqqan holda kuchg'ayrat va resurslarimizni safarbar etishimiz kerak bo'lgan asosiy to'rt vazifa qo'yildi: «**Birinchi** va ehtimolki, **asosiy vazifa** davlat mulklarini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga etkazishdan iborat».

12.2. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li, huquqiy asoslari va bozor infratuzilmasining yaratilishi

Bozor iqtisodiyoti tovar-pul munosabatlariga asoslangan va ularga xos iqtisodiy qonunlar asosida ishlaydigan iqtisoddir. Bozor iqtisodiyoti qadim

zamonlardan boshlab ming **yillar davomida shakllanib**, takomillashib kelmoqda. Iqtisodiy taraqqiyotda bozor munosabatlari ikki xil shaklda namoyon bo'ldi. Birinchisi, tartibsiz, stixiyali faoliyat yurituvchi bozor iqtisodiyoti. Bunda ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar tarqoq, o'zi-bo'larchilik asosida, maqsadi va harakati oldindan kelishilmagan holda faoliyat yuritadilar. Ikkinchisi, davlat, iqtisodiy qonunlar va iqtisodiy vositalar bilan tartibga solinadigan, boshqariladigan bozor iqtisodiyoti. Uning xususiyatlari:

- tovar ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy erkin bo'ladilar;
- kishilar mulk egasi bo'ladi, o'zi ishlab chiqargan mahsulot egasi bo'lib, uni o'zi xohlaganicha sotishi va sotmay turishi mumkin;
- tovar oldi-sottisi sotuvchi bilan xaridorning erkin va ixtiyoriy munosabatiga asoslanadi;
- tovar ishlab chiqaruvchilar bozorda erkin raqobatda bo'ladilar;
- bozorda ishlab chiqaruvchi emas, iste'molchi o'z shartini qo'yadi, chunki pul uning qo'lida bo'ladi;
- bozorda nimaga talab oshsa, shu narsani ishlab chiqarish foydali bo'ladi;
- jamiyat a'zolari o'z daromadiga ko'ra tabaqalanadi.

Jahon tarixi tajribasi guvohlik beradiki, insoniyat birdaniga tartibga solinuvchi bozor iqtisodiyotini yaratolmagan, necha ming yillar davomida stixiyali bozor iqtisodiyoti sharoitida yashab, vaqt-vaqti bilan iqtisodiy larzalarni, chuqur iqtisodiy inqirozlarni boshidan kechirgan.

XX asrda jahon sivilizatsiyasi insoniyat manfaatlarini yo'lida yanada jadal taraqqiy etdi. Bu jarayon iqtisodiy tafakkurga ijobiy ta'sir etib, tartibga solinuvchi bozor iqtisodiyoti g'oyasini keltirib chiqardi. Unga amal qilgan davlatlarda iqtisodiyot jadal o'sa boshladi, aholi turmushi, farovonligi yaxshilanib bordi. Shu tariqa dunyoda tartibga solinadigan bozor munosabatlari iqtisodiyotning yetakchi shakliga aylanib bordi.

Sobiq Ittifoqda esa hokimiyat tepasida turgan kommunistlar mulkni yoppasiga davlat ixtiyoriga olish, resurslarni markazlashtirilgan tarzda ma'muriy-buyruqbozlik, rejalashtirish asosida boshqarish va taqsimlash yo'li bilan ijtimoiy adolatni qaror toptirish va xalq farovonligini oshirishga urinib ko'rdi.

70 yil davom etgan bu sinov o'zini oqlamadi, ijtimoiy adolat ham qaror topmadi, xalq uchun farovon turmush ham yaratilmadi. Aksincha, millionlab odamlar qancha-qancha balo-qazolarga uchradi, bunday g'ayri-tabiiy yo'lga qarshi chiqqanlarning umri xazon bo'ldi. Oxir oqibatda ma'muriy-buyruqbozlik asosida boshqariladigan o'ta siyosiylashgan, mafkuralashgan iqtisodiyot tanazzulga uchradi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston iqtisodiyotidagi yangilanish, tub o'zgarishlarni o'rganishga kirishar ekanmiz, avvalo, mustabid sovet tuzumidan bizga qanday iqtisodiyot meros bo'lib qolganini tushunib, chuqur anglab yetishimiz lozim.

O'zbekiston qaramlik davrida o'z **tabiiy boyliklariga**, yer-suv, o'rmon va boshqa resurslariga o'zi egalik qila olmasdi, iqtisodiy taraqqiyot yo'lini o'zi belgilay olmasdi. Respublika hududida qurilgan va faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar markazga, uning manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. O'zbekiston

rahbariyati, xalqi o'z hududida qancha mahsulot ishlab chiqarilayotganini, ular qayerda realizatsiya qilinayotganini va qancha daromad keltirayotganidan bexabar edi.

Moliya-kredit, bank siyosati yuritishda qaram edi, o'zining milliy valutasiga, valuta jamg'armasiga ega emasdi. Sobiq Ittifoqdan mo'rt, zaif xomashyo yetishtirishga yo'naltirilgan, ya'ni arzon xomashyo va strategik mineral resurslar tayyorlanadigan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi. Respublika iqtisodiyotida boy mineral xomashyo resurslaridan ayovsiz, nazoratsiz foydalanish hukmronlik qilardi.

Umri tugagan sovet tuzumidan iqtisodiy boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usuli, "Qayta qurish" davrida batamom barbod bo'lgan iqtisodiyot, izdan chiqqan moliyaviy narx-navo tizimi, baqiriy-chaqiriy, o'g'rilik, buzuqlik avj olgan ijtimoiy- iqtisodiy muhit meros bo'lib qolgan edi. Respublika korxonalari sobiq Ittifoq bo'yicha boshqa korxonalar bilan bog'langan bo'lib, endi ular o'rtasidagi aloqalar uzilib, xo'jalik yuritish murakkablashib qolgan edi.

Mavjud korxonalar chetdan keltiriladigan texnologik asbob-uskunalar va butlovchi qismlarga butunlay qaram edi. O'zbekiston yoqilg'i va oziq-ovqat masalasida markazga qaram edi. Ekin ekiladigan yerlarning paxta maydonlariga aylantirilishi, paxta yakka hokimligining o'rnatilishi natijasida O'zbekiston un, go'sht, sut mahsulotlari va boshqa eng muhim oziq-ovqat mollari, xalq iste'moli tovarlari, tayyor mahsulotlarni chetdan keltirishga mahkum etilgan edi. Paxta, oltin, rangli metallar, strategik ahamiyatga ega bo'lgan boshqa materiallar tashib ketilar, ularni sotishdan keladigan daromad O'zbekiston xazinasiga tushmas edi.

O'ziga qarashli bo'lgan mablag'ni markazdan dotatsiya sifatida so'rab, yolvorib olishga majbur edi. Aholi turmush darajasi bo'yicha nochorlik, sobiq Ittifoq miqyosida eng oxirgi o'rinlardan biri meros bo'lib qoldi. Rossiya, Ukraina va Belorusiyadan farqli o'laroq, O'zbekiston aholisining deyarlik uchdan ikki qismi qo'l uchida tirikchilik qilardi.

Eski mustabid tuzumdan o'tkir **ijtimoiy**, ekologik muammolar meros bo'lib qolgan edi. Aholi yerning nihoyat darajada sho'rланishi, havoning va Suv zaxiralarning ifloslanganligi, radioaktiv ifloslanish, Orol dengizining qurib borishi oqibatida juda katta ekologik xavfga duch kelib qolgan edi. Mutaxassislarning ma'lumotlariga ko'ra, birgina Orolning qurib qolgan tubidan yiliga bo'ron tufayli 15-75 million tonna chang-to'zon ko'tarilib, uzunligi 400 km va eni 40 km maydonni ifloslantirardi, aholini turli-tuman kasalliklarga muhtalo qilardi. "Bugun o'sha davr to'g'risidagi haqiqatni xolisona aytadigan bo'lsak, u zamondagi hayotimizni jahon tarixi va amaliyoti bilan taqqoslaydigan bo'lsak, shuni ochiq aytish kerakki, u paytda O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga - markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan yarim mustamlaka mamlakat qatoriga aylangan edi".

Mustaqillik xalqimizni iqtisodiy zug'um, mutelikdan ozod etdi, o'z yeri, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zaxiralarga to'la egalik qilish huquqini berdi. O'z hududimizdagi barcha mulk, korxonalar O'zbekiston tasarrufiga olindi, mustaqil iqtisodiy siyosat yuritish, o'z iqtisodiy taraqqiyot yo'lini o'zi belgilash erkinligi qo'lga kiritildi.

Iqtisodiy mustaqillik mamlakatimizga mustaqil moliya-kredit, bank siyosatini yuritish, o'z davlat budjetini yaratish va unga to'la egalik qilish, milliy valuta, oltin zaxirasi va valuta jamg'armasini tashkil etish va ulardan xalqimiz farovonligi, yurtimiz obodonligi yo'lida mustaqil foydalanish imkoniyatini yaratdi.

Iqtisodiy mustaqillik tufayli ishlab chiqarish munosabatlarini ma'muriy-buyruqbozlik, markaziy rejalashtiruvchi mexanizmdan erkin, bozor iqtisodiyoti sharoitlariga o'tkazish, jahon xo'jaligi aloqalari tizimiga kirish mumkin bo'ldi. Davlat mustaqilligi qo'lga kiritilgach, O'zbekiston umumbashariy, jahon siyilizatsiyasining katta yo'liga tushib oldi.

O'zbekiston bozor munosabatlarini shakllantirish, milliy an'analarga asoslangan o'z taraqqiyot yo'lini tanlab oldi. Chunki turli mamlakatlardagi **bozor iqtisodiyoti**, u xoh Amerika yoki Germaniyada bo'lsin, xoh Yaponiya yoki Janubiy Koreyada bo'lsin, baribir umumiy qonunlar bo'yicha rivojlanib borgan holda har biri o'zining o'ziga xos xususiyatlariga ham ega bo'lgan. Bu xususiyatlar xo'jalikning tuzilishi va shart-sharoitlari, tabiati va iqlimi, milliy rasm-rusumlari, an'analari va milliy xarakteri orqali belgilanadi.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li ishlab chiqildi. Bu yo'lning asosiy qoidalari Prezident Islom Karimovning "O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li" nomli asarida, Respublika parlamentida qilgan ma'ruza va nutqlarida, mamlakat parlamenti qabul qilgan qonunlarda bayon etib berilgan. Bu yo'lga, birinchidan, xalqaro tajriba asos qilib olindi. Ikkinchidan, Respublikamiz xo'jalik imkoniyatlari, shart-sharoitlari, eski tuzumdan meros bo'lib qolgan muammolar hisobga olindi. "Bu yo'l va andaza iqtisodiyoti bozor munosabatlari asosiga qurilgan rivojlangan mamlakatlarning ko'p asrlik tajribasiga, shuningdek O'zbekiston xalqining milliy-tarixiy merosi, turmush tarzi, an'analari va ruhiyati xususiyatlariga tayanishi lozim".

Davlat qurilishi dasturining va O'zbekiston iqtisodini isloh etishning butun o'zagini mamlakatning birinchi Prezidenti I. A. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan besh asosiy tamoyil tashkil etdi. Ular quyidagilardan iborat:

Birinchidan, iqtisodiyotni mafkuradan batamom xoli qilish. Iqtisodiyot siyosatdan ustun turmog'i, uning ichki mazmunini tashkil qilmog'i lozim. Aynan iqtisodiyot, uni yanada rivojlantirish muammolari davlat siyosatining asosiy mazmuniga aylandi.

Ikkinchidan, davlat - iqtisodiy o'zgarishlarning tashabbuskori va bosh islohotchisi bo'lishi zarur. Davlat butun xalqning manfaatlarini ko'zlab, islohotlar jarayonining tashabbuskori bo'lishi, iqtisodiy taraqqiyotining yetakchi yo'nalishlarini belgilashi, iqtisodiyotda, ijtimoiy sohada va suveren davlatimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida tub o'zgarishlarni amalga oshirish siyosatini ishlab chiqishi va izchil ro'yobga chiqarishi kerak.

Uchinchidan, yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanmog'i zarur. Iqtisodiy o'zgarishlar sinalgan, amaliy kuchga ega bo'lgan qonunga tayangandagina sezilarli natija berishi, muqarrar bo'lishi mumkin. Qonunning ustuvorligi huquqiy davlatning asosiy tamoyilidir.

To'rtinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tishda oldindan kuchli ijtimoiy siyosatni o'tkazishdir. Iqtisodiy islohotlarning barcha bosqichlarida demografiya **sohasidagi**

real ahvolni, aholini mavjud turmush darajasini hisobga olgan holda odamlarni ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni oldindan amalga oshirish kerak. Ijtimoiy himoyalash va kafolatlarning kuchli, ta'sirchan mexanizmi mavjud bo'lganidagina ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni saqlash, bozor iqtisodiyoti sari tinimsiz rivojlanib borishni ta'minlash mumkin.

Beshinchidan, iqtisodiy islohotlarni, bozor munosabatlarini shakllantirishni puxta o'ylab, bosqichma-bosqich amalga oshirishi lozim. Besh tamoyilning hammasi ham demokratik va iqtisodiy o'zgarishlarni muvaffaqiyatli isloh qilib borishda birday muhim ahamiyatga egadir.

Shu bilan birga bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida e'tiborga loyiq. Bu yetakchi tamoyillardan biridir. Bu iqtisodiy islohotlarning butun ichki mantiqini, rivojlanib borishi va xarakterini belgilab beradi, belgilangan maqsadlarga erishish uchun mavjud kuchlarni va imkoniyatlarni mujassam etish, eng muhim va birinchi o'rindagi vazifalarni aniqlash va ularni islohotlar muvaffaqiyati yo'lida xizmat qildirishga sharoit yaratadi. Bu tamoyil bozor munosabatlarini sekin-asta, qadam-baqadam shakllantirishni, bir bosqichini oxiriga yetkazib va tegishli asos, zamin yaratib, keyin yangi bosqichga o'tishni taqozo etadi.

O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish uchun iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga kirishildi. Avvalo, iqtisodiy islohotlarning uzoqni ko'zlagan quyidagi strategik maqsadlari belgilab olindi:

- milliy boyliklarning o'sishini, kishilar turmushi va faoliyati uchun munosib sharoitni ta'minlaydigan kuchli va muntazam rivojlanib boruvchi tizim yaratish;

- ko'p ukladli iqtisodiyotni vujudga keltirish, kishining mulkdan begonalashuvini bartaraf etish, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning har taraflama o'sishi uchun asos bo'ladigan xususiy mulkchilikning davlat tomonidan himoya qilinishini ta'minlash;

- korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinliklar berish, ularning xo'jalik ishlariga davlatning to'g'ridan-to'g'ri aralashuvidan voz kechish, iqtisodni boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usullarini yo'q qilish, iqtisodiy vositalar va rag'batlantirishlarni keng qo'llash;

- moddiy tabiiy va mehnat resurslaridan unumli foydalanishni, raqobatbardosh tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishni, jahon iqtisodiyot tizimiga kirib borishni ta'minlaydigan chuqur iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirish;

- kishilarda yangicha iqtisodiy tafakkurni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o'zgartirish, har bir kishiga o'z mehnatini qo'llash sohalari va shakllarini o'zi mustaqil belgilab olishi uchun imkoniyat yaratish.

Strategik maqsadlar asosida iqtisodiy-islohotlarning asosiy va muhim tomonlari aniq belgilab olindi. **Eng avvalo**, birmuncha o'tkir ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yaqin vaqtlar ichida hal etishga yordam beradigan asosiy tarmoqlarni rivojlantirishga e'tibor qaratildi. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirildi:

- mulkiy islohotlar;
- institutsional va moliya-kredit islohotlari;
- agrar islohotlar;

- tashqi iqtisodiy faoliyat islohotlari;
- ijtimoiy sohadagi islohotlar.

Islohotlar jarayonini huquqiy jihatdan ta'minlash, qonuniy asoslarini yaratishga alohida e'tibor berildi. "Iqtisodiy islohotni amalga oshirishning asosiy nuqtalaridan biri bozor iqtisodiyotining huquqiy negizini yaratishdan iborat".

Yangi qonunlar turkumini ishlab chiqish va qabul qilish bir qancha sabablar tufayli zarur edi.

Birinchidan, ilgari amal qilib kelgan qonunlar avvalgi totalitar tuzum manfaatlariga xizmat qilardi. Ularda korxonalarining iqtisodiy erkinliklari ham, xo'jalik yuritishdagi tashabbusga ham, tadbirkorlikka ham o'rin yo'q edi.

Ikkinchidan, ilgari O'zbekistonda qabul qilingan qonun hujjatlarining hammasi umumittifoq talablariga moslashtirilgan bo'lib, respublikamizning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmas edi.

Uchinchidan, jahondagi demokratik me'yorlar va yetakchi davlatlarning qonun chiqarish sohasidagi tajribalarini o'rgangan holda O'zbekistonning o'z taraqqiyot yo'liga mos keladigan zamonaviy qonunchilikni shakllantirishi, islohotlarni huquqiy

jihatdan ta'minlash mexanizmini yaratish zarur edi. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarning huquqiy negizini yaratishga yo'naltirilgan 100 dan ortiq qonunlar qabul qilindi. Ularni bir necha yo'nalishlarga bo'lish mumkin:

1. Mulkchilik munosabatlari va ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantiruvchi qonunlar. Bu yo'nalish doirasida mulkchilik to'g'risida, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida, ijara to'g'risida, davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi.

2. Xo'jalik yuritishni tartibga soluvchi qonunlar, ya'ni korxonalar to'g'risida, kooperatsiya to'g'risida, dehqon xo'jaligi to'g'risida, shirkat xo'jaligi to'g'risida qonunlar qabul qilindi. Bozor infratuzilmasini yaratuvchi va uning faoliyatini tartibga solib turuvchi, banklar va bank faoliyati to'g'risida, pul tizimi to'g'risida, tadbirkorlik to'g'risida, sug'urta to'g'risida, birjalar va birja faoliyati to'g'risida, qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi. Korxonalar bilan davlat o'rtasidagi, korxonalar o'rtasidagi munosabatlarni yo'lga qo'yuvchi qonunlar, Soliq kodeksi, Bojxona kodeksi, monopolistik faoliyatni cheklash, korxonalarining bankrot bo'lishi haqida qonunlar qabul qilindi, Xo'jalik-protsessual kodeksi ishlab chiqildi, Xo'jalik sudi tuzildi.

3. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini belgilab beruvchi huquqiy normalar yaratildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida **qabul qilingan qonunlar**, xalqaro pakt va bitimlar, ularning O'zbekiston tomonidan imzolanishi mamlakatimiz tashqi aloqalarining rivojlanishi tarixida yangi sahifa ochdi. Respublika iqtisodiyotining huquqiy asoslari Prezident farmonlarida, hukumat qarorlari va boshqa me'yoriy hujjatlarda yanada takomillashtirib borildi. Iqtisodiy islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri bozor infratuzilmasini yaratishdan iboratdir. "Bozor munosabatlarini shakllantirishni tegishli muhimsiz - tovar, pul bozorlarida va mehnat resurslari bozorida xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida

ozaro aloqani ta'minlashi kerak bo'lgan bozor infrastrukturasisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Bozor infratuzilmasi deganda bozor munosabatlarini shakllantirish va ularni samarali yuritishga xizmat qiluvchi muassasa, tashkilot va korxonalar majmuasi tushuniladi. Respublikamizda bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi infratuzilmaning asosiy bo'g'inlari - turli muassasalar, tashkilotlar va korxonalar majmuasi yaratildi.

Avvalambor, ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi transport, aloqa, suv va energetika ta'minoti, yo'l va ombor xo'jaligi tuzilmalari yaratildi. Bozor munosabatlarini shakllantirishda birjalar alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichidayoq "Respublika ko'chmas **mulk** birjasi", "Tovar xomashyo birjasi", "Toshkent **fond** birjasi" tashkil etildi. Bu tarmoq yanada rivojlantiriladi.

1991-2000- yillarda xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun xizmat qiluvchi 58 ta tovarlar va xomashyo birjalari, 24 ta biznes inkubator, 496 ta auditorlik va konsalting firmalari, ko'plab savdo uylari, auksionlar, tijoratchilik idoralari, reklama firmalari, savdo-sotiq va ularni nazorat qiluvchi davlat muassasalari tashkil etildi.

Bozor munosabatlarini rivojlantirishda axborot infratuzilmasi alohida ahamiyatga ega. Shu boisdan iqtisodiy faoliyat uchun zarur bo'lgan axborotlar, xabarlar va ma'lumotlarni to'plovchi, umumlashtiruvchi vositalar, firmalar vujudga keladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi infratuzilma - yangi bank tizimi, o'z-o'zini kreditlash idoralari, sug'urta kompaniyalari, moliya kompaniyalari" soliq undirish idoralari, pul jamg'armalari yaratildi.

Bozor iqtisodiyotiga xizmat qiluvchi bank-moliya tizimi yaratildi. Mustaqillikning dastlabki yilida respublikamizda atigi 6 ta bank faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2002- yil da ularning soni 40 taga yetdi. Shundan 2 **tasi davlat**, 17 tasi xususiy, 4 tasi xorijiy sarmoya ishtirokidagi, qolganlari aksiyadorlik-tijorat banklaridir. Banklarning 17 tasi dunyodagi eng nufuzli banklar bilan korrespondentlik aloqalari o'rnatgan. Viloyat, shahar va tumanlarda mijozlarga xizmat ko'rsatadigan minibanklar ochildi.

2002- yilda ularning soni 530 taga yetdi. Respublika iqtisodiyotini rivojlantirishga yo'naltirilgan kredit qo'yilmalari qo'yish va chet el sarmoyalarini jalb qilishda banklar faol qatnashmoqdalar. Tijorat banklarining iqtisodiyotning real sektoriga kreditlar berish imkoniyati ortib bormoqda. 2001- yilda tijorat banklarining kredit qo'yilmalari hajmi 2205,8 mlrd. so'mni tashkil etdi. Tijorat banklari tomonidan faqat kichik va o'rta biznes subyektlari uchun ajratilgan kreditlar hajmi 2002- yilda 265 milliard so'mni tashkil etdi.

Tijorat banklarining moliya bozoridagi ishtiroki yildan yilga mustahkamlanib bormoqda. Respublikamizda tadbirkorlar va aholini ehtimoli bo'lgan turli zararlardan himoya qiluvchi sug'urta bozori vujudga keldi. Davlat ishtirokida bozor munosabatlariga xizmat qiluvchi "**Kafolat**", "**Agrosug'urta**", "**O'zbekinvest**" kabi uchta yirik sug'urta kompaniyasi tashkil etildi. Ko'plab

xususi sug'urta kompaniyalari, shuningdek, xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikda ishlaydigan qo'shma sug'urta kompaniyalari ham vujudga keldi.

2002- yilda sug'urta kompaniyalarining soni 28 taga yetdi, ular moliya bozorida mamlakatimiz fuqarolari va tashkilotlariga 150 turdan ortiq yo'nalish bo'yicha sug'urta xizmati ko'rsatmoqdalar. "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi (2002), Prezident farmoni bilan 2002- yil 1- fevralidan boshlab sug'urta tashkilotlarining 3 yil muddatga daromad solig'idan ozod qilinishi mamlakatimizda sug'urta bozorini yanada erkinlashtirish va rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ish bilan bandlik masalasi jiddiy muammoga aylanadi. Negaki, iqtisodiy tizim O'zgarayotgan paytda malakasiz kishilargagina emas, ma'lum ixtisosga ega bo'lgan xodimlarga ham talab cheklanadi, ishsizlar toifasi kengayadi. Bunday sharoitda ishsizlar sonining ko'payishiga yo'l qo'ymaslik tadbirlari ko'rildi. Respublika "**Mehnat birjasi**" va joylardagi 225 dan ortiq mehnat birjasini o'z ichiga oluvchi katta tarmoq barpo etildi.

Har bir tumanda mehnat birjasi tashkil etildi. Ishsizlarni ro'yxatga olish, ularni kasbini o'zgartirish mexanizmi yaratildi, ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lash yo'lga qo'yildi. Yangi ish o'rinlarini tashkil etishga e'tibor berildi. 1993- yilda Respublikada tadbirkorlikni rivojlantirish hisobiga 185,1 ming yangi ish o'rinlari tashkil etilgan bo'lsa, 1998- yilda bu ko'rsatkich 345,9 mingni tashkil etdi yoki 1,8 marta ko'p yangi ish o'rinlari yaratildi.

2000- yil da faqat kichik va o'rta biznes rivoji hisobiga 192,5 mingta, 2001- yilda esa 372 mingta, 2002- yil da 370 mingta yangi ish o'rinlari yaratildi. Iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichidayoq, narxlar erkinlashtirildi. Bu jarayon ijtimoiy larzalarsiz o'tdi. Negaki, davlat turli kompensatsiya jamg'armalari tuzdi, bolalar uchun nafaqalar joriy etdi, eng kam ish haqi, pensiya, nafaqalar va stipendiyalar muntazam suratda oshirib borildi.

Narxni erkinlashtirish iqtisodiyotda raqobatchilik muhitini vujudga keltirish bilan bevosita bog'liq. 1992- yil avgust oyida O'zbekiston Respublikasining "**Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida**" gi Qonuni kuchga kiritildi. Bu qonun asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir qator normativ hujjatlar ishlab chiqildi va amalga oshirildi.

Moliya vazirligi tizimida tuzilgan Antimonopol va narx-navo siyosatini o'tkazish bosh boshqarmasi monopol mavqeyidagi korxonalarni belgilab, ularning mahsulotlari bo'yicha narxlarni va rentabellikni tartibga solib turibdi. Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos yo'li ishlab chiqildi va unga amal qilinmoqda. Bozor munosabatlarini shakllantiruvchi va unga xizmat qiluvchi huquqiy negizlar hamda bozor infratuzilmasi yaratildi.

12.3. Ko'p ukladli iqtisodiyot va mulkdorlar tabaqasining shakllanishi

Bozor **iqtisodiyoti**, avvalo, turli xil mulk shakllariga, ko'p ukladli iqtisodiyotga asoslanadi. Shu boisdan O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, mulkdorlar tabaqasini shakllantirish iqtisodiy

islohotlarda birinchi o'rinda turdi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida iqtisodiyot xilma-xil mulk shakllaridan iborat bo'lishi, har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli ekanligi, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi, barcha mulk shakllarining teng huquqli ekanligi belgilab qo'yilgan.

Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat tomonidan himoya qilinadi. O'zbekistonda xususiylashtirish qandaydir kishilar manfaatiga bo'ysundirilmadi, chek (vaucher) asosida xususiylashtirishga yo'l qo'yilmadi. davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish yo'li tutildi. Shu bilan birga xususiylashtirish chog'ida imtiyozlar tizimi yaratildi. Xususiylashtirilayotgan korxonalar mehnat jamoasining xodimlariga aksiyalarni imtiyozli shartlar bilan sotib olish imkoniyati berildi.

Eskirgan asosiy fondlar, ijtimoiy infratuzilma obyektlari yangi mulkdorga tekinga topshirildi. Qishloq xo'jaligi davlat xo'jaliklarining mol-mulki, fermalar, bog'lar va uzumzorlar imtiyozli shartlar asosida xususiylashtirildi. Xususiylashtirishga davlat boshchilik qildi. Bu jarayonni tashkil etish va rahbarlik qilish uchun 1992- yil fevralda Davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish davlat qo'mitasi tuzildi, 1994- yilda uning funksiyalari kengaytirilib, Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi sifatida qayta tashkil etildi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish 1991- yil 18-noyabrda qabul qilingan mulkni Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi, (1993- yil 7-may) qonunlar va 20 dan ortiq maxsus davlat dasturlari asosida amalga oshirildi. Xususiylashtirish savdo, xizmat ko'rsatish va mahalliy sanoat korxonalarini, uy-joy fondini, qishloq xo'jalik mahsulotlarini tayyorlovchi xo'jaliklarni davlat tasarrufidan chiqarishdan boshlandi.

Bu kichik xususiylashtirish deb nom oldi. 1993-1994- yillarda davlat ixtiyorida bo'lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog'i fuqarolarning xususiy mulki bo'lib qoldi. Bunda har 3 kvartira-ning bittasi egalariga imtiyozli shartlar bilan bepul berildi. Urush faxriylari, o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari, ilmiy xodimlar va ijodiy ziyolilarga kvartiralar bepul berildi.

2002- yilga qadar Respublika uy-joy fondining 98 foizga yaqini xususiylashtirildi. 1994- yil 21-yanvarda e'lon qilingan "Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi va 1994- yil 16-martda e'lon qilingan "Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida" gi Prezident farmonlari xususiylashtirish jarayonida yangi turtki bo'ldi.

1992-1994- yillarda 54 mingga yaqin savdo, xizmat ko'rsatish, avtomobil transporti, qurilish, qishloq xo'jalik korxonalar va obyektlari davlat tasarrufidan chiqarildi. Shularning 18,4 mingtasi xususiy mulkka, 26,1 [mingtasi aksiyadorlik](#), 8,7 mingtasi jamoa, 661 tasi ijara korxonalariga aylandi. Qishloq xo'jaligida bog'larning yarmi, uzumzorlarning 40 foizi xususiy foydalanish uchun berildi. 14 mingdan ortiqroq fermer xo'jaliklari tashkil topdi, ularga 193 ming gektar yer ajratib berildi.

Xususiy tadbirkor subyektlarining soni 300 mingga yetdi, ularning 250 mingtasini patent asosida yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanadigan kishilar tashkil etdi. 1994- yilda mamlakat yalpi ichki mahsulotining deyarli yarmi iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan sektorida ishlab chiqildi, bu sektorda 4 millionga yaqin kishi ish bilan band bo'ldi.

Respublika xalq xo'jaligini, uning tarmoqlarini boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik tizimini tugatish, boshqaruvni bozor munosabatlariga moslashtirish maqsadida institutsional (muassasalar sohasida) o'zgarishlar amalga oshirildi. Mustabid sovet tuzumidan meros bo'lib qolgan markaziy iqtisodiy organlar - davlat reja qo'mitasi, davlat ta'minot qo'mitasi, davlat narxlar qo'mitasi, davlat agrosanoat qo'mitasi iqtisodiyot tarmoqlarini boshqaruvchi boshqa vazirliklar, qo'mitalar, ularning ma'muriy apparatlari tugatildi.

Makroiqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi qoshida narxlarni nazorat qilish bo'yicha maxsus boshqarma, Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi, davlat soliq qo'mitasi, davlat bojxona qo'mitasi, Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi kabi yangi boshqaruv organlari tuzildi. Ittifoq parchalanib ketgach, O'zbekiston hududida joylashgan ittifoq va ittifoqdosh respublikalar bo'ysunividagi korxonalar respublikamizning to'la mulki bo'ldi.

Endi ularni bozor iqtisodiyotiga moslab boshqarishni tashkil etish zarur edi. Iqtisodiy islohotlar davomida respublikadagi bu yirik korxonalar o'z faoliyat sohaslariga qarab ixtiyoriy ravishda davlat tarmoq uyushmalariga, konsernlarga, korporatsiyalarga, xolding kompaniyalariga aylantirildi. Noishlab chiqarish tarmoqlarini boshqarish qayta tuzilib milliy kompaniyalar tashkil etildi.

QISQACHA XULOSALAR

Jamiyat rivoji tarixi shuni aniq ko'rsatadiki, bir ijtimoiy tizimdan boshqa tizimga ko'chish uchun ma'lum o'tish davri obyektiv zaruratdir. Bu zarurat eskirgan hayot ukladi o'rniga yaratiladigan yangi ukadni vujudga keltirishdagi siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy qiyinchiliklar bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbekiston sharoitida bu o'tish davri bir necha bosqichdan iborat bo'ladi, hozirgi vaqtda birinchi bosqichdan (1991-94yillar) ikkinchi bosqich(1995-1999) amalga oshirildi va 2000yildan yangi bosqich-erkinlashtirish davri boshlandi.

O'tish davrining davom etish vaqti va bosqichlari soni o'tish davrida qo'llaniladigan qator aniq obyektiv va subyektiv omillar va uslublarga bog'liqdir. Uni nisbatan tezroq va to'fonlarsiz amalga oshirish bosh vazifa hisoblanadi. O'zbekistonda MDH davlatlari orasida birinchilardan bo'lib mustaqillikning 10 yili davomida muhim yutuqlarni qo'lga kiritdi.

Tayanch ibora va tushunchalar.

O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish zarurligi; o'tish davri xususiyatlari va bosqichlari; islohotlarning besh tamoyili; I.Karimov asarlardagi iqtisodiy g'oyalar.

Nazorat va mulohaza savollari.

1.O'zbekistonda "sosalistik" deb atalgan tuzum davrida ro'y bergan iqtisodiy o'zgarishlarning oqibati qanday bo'ldi? Ma'muriy-buyruqbozlik va rejali iqtisodiyotning yutuq va kamchiliklari nimalarga olib keladi?

2.Rivojlanish sur'atlarning pasayishi,rejali iqtisodiyot inqrozi, siyosiy-ijtimoiy va ekologik muammolarning sabablari nima?

3.Mustaqil O'zbekiston iqtisodiyotida bozor munosabatlariga o'tishning tarixiy zarurati nimalardan kelib chiqadi?

4.Boshqariladigan ijtimoiy bozor konsepsiyasining mohiyati qanday?

5.Bozorga o'tishning "shok terapiyasi" va tadrijiy usullari bir-biridan nima bilan farq qiladi?

Asosiy adabiyot.

1. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.,O'zbekiston,1998.

2. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.,Fan, 1997(15-bob,370-405-betlar).

3. To'xliyev N. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti.T.,1998.

4.Tuxliyev N., Taksanov A. Nasionalnaya ekonomicheskaya model Uzbekistana. T., O'qituvchi, 2000.

XULOSA

Ko'pgina olimlar avvallari (hozir ham uchrab turadi) o'z qarashlarini mutloq universal bekami-ko'st deb ko'rsatishga uringanlar. Albatta, «abadiy» qonuniyatlar ham mavjud bo'lib, ularni istalgan tizimda kuzatish mumkin, ammo ko'p hollarda olimlar bugungi xaqiqatning tarixiyiligini ilg'ab olishga har doim qodir emas.

Yana bir muhim masala ustida to'xtab o'tish kerakki, avval yuzaga kelgan iqtisodiy g'oyalarga shu kungi o'lchovlar bilan baho beriladi va odatda ilgarigi g'oyadagi «xato» va «kamchilik»lar aniqlanib, yangi g'oyaning undan afzalligi «isbotlanadi».

Bunda dialektik mantiq bor albatta, lekin yuqorida ta'kidlanganidek, avvalgi g'oyalar tufayli odatda yangi g'oyalar yuzaga keladi, shuning uchun bu g'oya «yaxshi», unisi «yomon» kabi baholash adolatdan bo'lmaydi. A.Smitning mashhur asarida o'zidan avvalgi davrda yuzaga kelgan antik dunyo, merkantilizm, fiziokratizm ta'limotlari tahlil etilgan, Yevropaning iqtisodiy tarixi sinchiklab o'rganilgan va yangi goya vujudga kelgan.

XIX asrning 70-yillaridan boshlab iqtisodiy ta'limotlarda prinsipial yangi yo'nalish - *marjinalizm* g'oyalari ustundir, avalgi klassik maktab vakillarining fikrlari keskin tanqidga uchradi, chunki amaliy iqtisodiyotda o'zgarishlar ro'y berdi. XX asrning boshlarida esa neoklassik (ya'ni yangi klassik) g'oyalari shakllana boshladi, bu marjinalizm g'oyalari rivojining 2-bosqichi deb qaralishi mumkin. «Siyosiy iqtisod» dan ancha farq qiluvchi «*Ekonomiks*» tushunchasi kiritiladi va iqtisodiyotga yondoshuv keskin o'zgardi.

Neoklassik yo'nalishning asosiy mafkurachisi A.Marshall hisoblanadi, u «*Ekonomiks*» iborasini birinchi bo'lib muomalaga kiritdi. Iqtisodiyot faning asosiy

vazifasini «insoniyatning normal hayot faoliyati to'g'risidagi ta'limot» deb baholaydi.

Klassik maktabning prinsipial g'oyalari himoya qilinadi (erkin baho, raqobat, davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi va b.), ammo unga marjinalistik qoidalar qo'llaniladi. Qimmat va baho shakllanishi nihoyatda original ravishda ko'rsatib berilgan, «qaychi tig'i» effekti muhimdir. Talab va taklif chiziqlarining kesishgan joyida baho aniqlanishi, «Marshall hochi» nihoyatda katta ahamiyatga ega va hozir bu qoida doimo qo'llaniladi.

XIX asrning 70-yillarida Avstriya maktabining shakllanishi iqtisodiyot fanida katta voqea bo'ldi. Uning nazariyotchilari fanda marjinalizm deb nom olgan iqtisodiy nazariyani ilmiy asoslab berdilar. Bu nazariya qoidalari klassik iqtisodiy maktabdan shu darajada farq qilardiki, u ayrim hollarda fandagi to'ntarish deb ham baholanadi. Yangicha yo'nalishni taklif qilgan iqtisodchilar tovarlar (ne'matlar) qimmatini unga bo'lgan sub'ektiv munosabatlar bilan aniqladilar. Har qanday ne'matlar kishilarning talabini qanoatlantirishi darajasiga qarab, foydalilik kasb etishi mumkindir.

«Foydalilik» va «qimmat» kategoriyalari o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, har qanday ne'mat foydalidir, lekin u qimmatli bo'lmasligi ham mumkindir. Foydali bo'lgan ne'matlarga ma'lum darajada qimmatli bo'ladilar. Foydalilik va qimmatlik kategoriyalarini ajratib ko'rsatish bilan birga marjinalistlar qiymatning mehnat nazariyasini butunlay inkor etdilar. Ular bozorlardagi iqtisodiy ne'matlarning narxini unga sarf bo'lgan mehnat va ishlab chiqarish harajatlari bilan emas, balki iste'molchining sub'ektiv ravishda bu ne'mat qimmatini belgilashida o'z o'rnini topadi, deb hisoblaydilar.

«Eng yuqori foydalilik» nazariyasi o'ta sub'ektivligi uchun tartibsizligi va to'la isbotlangan faktlardan keng foydalanganligi uchun ko'p marta haqli tanqid qilindi. Lekin hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarida Avstriya maktabining g'oyalari ayniqsa mikroekonomika bo'limida keng foydalanib kelinmoqda. Chunki bu nazariyaning ustun tomoni shu bilan belgilanadiki, unda nafaqat harajatlarning hisobi, balki ishlab chiqarish va muomalaning natijalari to'liq inobatga olinadi.

Marjinalizm inqilobi to'g'risida gap borganda Avstriya maktabi qatori Lozanna maktabini ham alohida ta'kidlashimiz zarurdir. Bu maktab asoschilari marjinalistik g'oyalarni qo'llagan holda uning qisqa, ochiq va aniq matematik ifodasini topishga harakat qildilar.

Valras foydalilik o'rniga noyoblik tushunchasini kiritdi va miqdor iste'molining kamayuvchi funksiyasini taklif etdi. Umumiy bozor muvozanati nazariyasini ishlab chiqdi va uning tenglamasini yaratdi, iqtisodiyot va matematikani bir-biriga chambarchas bog'ladi. Valras qonuni bo'yicha, bozor muvozanati sharoitida umumiy talab umumiy taklifga tengdir. Agar Valras bozor

muvozanati masalasini qo'ygan va uning qachonlardir echilishini bashorat qilgan bo'lsa, V.Pareto bu muammoni hal etishga muhim hissa qo'shdi va tartibli foydalilik tushunchasini kiritdi. V.Pareto optimal holati (eki Pareto optimumi) bu bozor ishtirokchilarining hammasi o'z foydasi uchun intilib, o'zaro manfaat va foydalar muvozanatiga erishmoqdalar.

Shved olimi K.Viksell normal almashuv sharoitida ikkala tomonning ham muvaffaqiyatga erishuvini isbotlab berdi. Ya'ni almashuvdan hamma manfaatdordir, degan g'oya ilgari suriladi.

XIX asr oxiri - XX asrlarda iqtisodiyotning monopollashuv jarayoni kuchaydi, bu sharoitda avvalgi «sof raqobat», «sof iqtisodiyot» qoidalari amaliy hayotga javob bermay qoldi. Monopol sharoitda nomukammal raqobat qonunlari yuzaga keladi. Bu hodisalar amerikalik E.Chemberlin va ingliz J.Robinson xonim tomonidan tadqiqi qilindi. Bu olimlarning tadqiqotlarida monopoliyaning asosiy mohiyati taklif ustidan nazorat ekanligi ko'rsatiladi. Monopoliya sharoitida «mahsulotning differensiasiyasi» ro'y beradi va alohida tovar alohida xaridorga xizmat qiladi, ma'lum tovarga afzallik beriladi. Bu sharoitda raqobatning baholanmagan omillarimahsulot sifati va reklasi, fabrika, firma markalari, o'ziga xos qadoqlash, rang, shakl va boshqalar ahamiyati ortadi.

«Quvvalar ortiqchaligi» fenomeni kuzatiladi, chunki tovar bahosini sun'iy oshirish yo'li tutiladi, monopol foyda nazariyasi ilgari suriladi. E.Chemberlin fikricha, monopol sotuvchilar o'rtasida ham raqobat doimo mavjud, chunki liberal g'oyalarda ham, monopoliyalarda ham sof raqobat yo'q.

Olimning so'nngi asarlarida nomukammal va monopolistik raqobatlar deyarli tenglashtiriladi va monopoliyalar tabiiy mohiyatga degan optimistik qisqacha xulosalar chiqariladi (markscha-lenincha qarashlarda ularga o'lim belgilangan). J.Robinsonning asosiy goyalari yuqoridagilardan ancha farq qiladi, monopoliya sharoitida ishlab chiqarish omillarining ekspluatatsiyasi, mayda korxonalarining yutib yuborilishi to'g'risida fikr yuritiladi. Xaridor monopoliyasi - monopsaniya tushunchasi kiritiladi. Samaradorlik yoki adolat dilemmasini echish kerak bo'ladi deb yakunlaydi olima.

Jamiyat rivoji tarixi shuni aniq ko'rsatadiki, bir ijtimoiy tizimdan boshqa tizimga ko'chish uchun ma'lum o'tish davri obyektiv zaruratdir. Bu zarurat eskirgan hayot ukladi o'rniga yaratiladigan yangi ukladni vujudga keltirishdagi siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy qiyinchiliklar bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbekiston sharoitida bu o'tish davri bir necha bosqichdan iborat bo'ladi, hozirgi vaqtda birinchi bosqichdan (1991-94yillar) ikkinchi bosqich (1995-1999) amalga oshirildi va 2000yildan yangi bosqich-erkinlashtirish davri boshlandi.

O'tish davrining davom etish vaqti va bosqichlari soni o'tish davrida qo'llaniladigan qator aniq obyektiv va subyektiv omillar va uslublarga bog'liqdir.

Uni nisbatan tezroq va to'fonlarsiz amalga oshirish bosh vazifa hisoblanadi. O'zbekistonda MDH davlatlari orasida birinchilardan bo'lib mustaqillikning 10 yili davomida muhim yutuqlarni qo'lga kiritdi.

GLOSSARIYSI

Miloddan avvalgi (m.a.) IV ming yillik - Sharqdagi dastlabki quldorlik davlatlari paydo bo'ldi, ilk iqtisodiy qarashlar shakllandi.

Xammurapi (m.a. 1792-1750 yy.) - Bobil (Vavilon) podshosi toshga o'yib yozilgan o'z qonunlarida quldorlik tuzumining xarakterli belgilarini aks ettirgan (282 ta). Bu yodgorlik Parijda Luvr muzeyida saqlanmoqda.

Zardushtiylik (Zoroastrizm, otashparastlik) - islomgacha O'rta Osiyo, Ozarbayjon va Eron xalqlarining dini. Bunda ayniqsa tabiatni va hayvonot dunyosini asrash va boshqa iqtisodiy masalalarga alohida urg'u Berilgan.

«**AVesto**» - Zardushtiylikning muqaddas to'plami, oromiy yozuvida bitilgan. m.a. VII asrda Markaziy Osiyoda qadimgi davrdagi iqtisodiy hayot aks etgan. Mehnatga, chorvachilikka alohida e'tibor Berilgan. Ko'p qismi yo'q bo'lgan, to'liq emas. Rus va o'zbek tillariga tarjima qilingan. Bu kitob 2700 yil avval yozilgan bo'lib, unda «ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal» prinsiplari ilgari suriladi.

«**Artxashastra**» - m.a. IV-III asrlarda Hindistondagi siyosiy va iqtisodiy hayotni aks ettirgan. Ish haqi tushunchasi ish vaqti bilan ifodalangan.

Konfusi (Kun-Szi, m.a. 551-479 yy.) - Xitoydagi konfusiychilik iqtisodiy ta'limotining asoschisi. «Lunyu» suhbatlar va mulohazalar to'plamini yaratgan. «Xalqlar otasi» iborasining muallifi. Oz iste'mol qilib, ko'proq ishlashni targ'ib etgan. Odat bo'yicha boshqarish tarafdori (ota-bola; podsho-xalq, oila kabi bo'lishi kerak)

Legistlar - Xitoydagi (m.a.VI-III asrlar) iqtisodiy oqim. Konfusiylikka qarshi. Boshqaruv qonunlar asosida bo'lish tarafdori. Don masalasini hal qilish bosh vazifa deb qaraladi. Dehqonlarni ro'yxat qilish, soliq tizimini tartibga solish tarafdorlari.

«**Guan-Szi**» (m.a.IV asr) - Xitoydagi ijtimoiy-iqtisodiy asar, unda xo'jalikni davlat tomonidan tartibga solish tizimlari mukammal Berilgan.

M.a. II ming yillik - Farbda (Qadimgi Gresiya - Yunoniston va Italiyada) quldorlik tuzumi yuzaga keldi. Quldorlik klassik shaklda amalga oshdi.

Gomer (m.a. XII-VII asrlar oralig'i) - «Iliada» va «Odisseya» asarlarida natural xo'jalik konsepsiyalarini ilgari surgan.

Solon (taxm. m.a. 640/635-559) - Yunoniston siyosiy arbobi, islohotlar o'tkazgan. Qullarni qarzga Berishni man etgan (chet elliklar bundan mustasno).

Perikl (m.a. 490-429) - qadimgi yunon siyosiy arbobi. Qul ekspluatatsiyasini Keng qo'llagan, lekin savdo va pul xo'jaligini ham rivojlantirgan. Afina eng rivojlangan davrda uni boshqargan.

KSenofont (m.a. 430-335/354) - yunon yozuvchisi va tarixchisi. Quldorlikni qo'llab-quvvatlagan. «Dehqonchilik barcha san'atlarning onasi va boquvchisi» Degan iboraning muallifi. «Ekonomiya» (uy xo'jaligi) so'zini birinchi bo'lib ishlatgan. Mehnat taqsimotiga alohida urg'u bergan va uni bozor ko'lami bilan bog'lagan. Pulning almashuv va jamg'arish (ikki) funksiyalarini tan olgan.

Platon (Aflotun, m.a. 428/427 - 348/347) - «Davlat» va «Qonunlar» asarlarining muallifi. Jamiyatni ish quroli - natural ishlab chiqarish Deb qaragan, natural xo'jalikni qo'llagan, pulni jamiyatdagi dushmanlikning bosh sababchisi deb bilgan.

Aristotel (Arastu, m.a. 384-322) - yirik yunon olimi, «Nikomaxov ahloqi» va «Siyosat» asarlarini yozgan. Aflotundan ta'lim olgan. ALeksandr MaKedonskiyga tarbiyachilik qilgan. Qulchilikning prinsipial tarafdori bo'lgan. Qul - jonli (gapiruvchi) qurol, qul - tirik mulk, Degan fikrda bo'lgan. Qiymatning dastlabki shaklini tahlil etgan: buyumdan ma'lum talabni qondirish va almashish uchun foydalanish mumkin, Degan, natural xo'jalik (T-T), tovar (T-P-T) va pulning kapital shaklidagi aylanishini (P-T-P)

tahlil etgan. Tovar ishlab chiqarish uchun qo'llaniladigan harakatni qo'llab-quvvatlagan. P-T-P, P-P shaklini inkor etadi.

XRematistika (xrema - mulk, egalik) - mulk orttirish san'ati, ya'ni foyda va boylilikni pul shaklida to'plashga yo'naltirilgan faoliyat. Kapital qo'yish va jamg'arish san'atidir. Amaliyotda kam

qo'llaniladi. Aristotel tomonidan kiritilgan.

Katon Starshiy (m.a. 234-149) - Qadimgi Rimdagi qulchilikni himoya qilganlardan. Dehqonchilik to'g'risidagi asarida qishloq xo'jaligiga ko'proq e'tibor Berishni taklif etadi, ko'proq sotish va kam olishni ma'qullaydi. Qullar mehnatidan rasional foydalanishni taklif etadi (Villa xo'jaligi). Yaxshi ishlagan qulning sharoitini yaxshilash Kerak, Deydi, - Lekin gunohkor qattiq jazolanishi Kerak.

Varron (m.a. 116-27) va **Lyusiy Kolumella** (milodiy I asr) - Rim agronomlari. Qul xo'jaligini samarali tashkil etishga ahamiyat berdilar, dehqonchilik va chorvachilikni ham rivojlantirishni zarur deb bilganlar. Qul Mehnatining samarasiz ekanligini tushungan va Dehqonchilikni erkin kolonlarga Berishni taklif etganlar.

Aka-uka Grakxlar, Tiberiy (m.a.162-133) va Gay (153-121) - Rim davlatida yer islohotining Rejasini tuzganlar. Har bir yer egasidan 125 ga (500 yuger) dan ortiq yerlar tortib olinib (oilaga 1000 yuGer - 250 ga), boshqalarga 30 yugerdan bo'lib Berish taklif etilgan. Mayda Dehqon manfaatlari himoya qilingan.

Islohotlar natija Bergan. Ammo aka-ukalarning o'limidan keyin bu islohotlar bekor qilindi.

Latifundiya - yirik yer egaligi (poMesty). Dastlab Qadimgi Rimda m.a. II asrda paydo bo'ldi, milodiy I asrda keng tarqaldi. Feodalizm davrida avj oldi. Prussiya va AQShda rivoj topdi. Inqiloblar tufayli tugatildi.

Spartak (m.a.71 halok bo'ldi) - qullar qo'zg'oloniga (m.a.73-71) rahbarlik qildi. Qo'zg'olon yengildi. Ammo qulchilik tuzumiga zarba Berildi.

Xristianlik (nazorolik) - jahondagi keng tarqalgan uch dindan biri, buddizm va islom bilan bir qatorda milodning I asrida Rim imPeriyasinig sharqiy provinsiyasi(Falastin)da mazlumlar va ezilganlar dini sifatida paydo bo'lgan, muqaddas kitobi Injilda «Ishlamagan tishlamas» prinsipi ilgari surilgan (havoriy apostol PaVelning fikri). 325 yildan Rim imPeriyasining davlat dini, unda mulk, iqtisodiy Tenglik, hamkorlik va boshqa g'oyalar ilgari suriladi.

V asrda Farbiy Yevropada (Rim imPeriyasining qulashi) qullik tugatilib, feodalistik munosabatlar tarkib topdi (V-XVI-XVII asrlar). Sharq mamlakatlarida Feodalizmning shakllanishi III-VII asrlarda ro'y berdi. Bu davrdagi iqtisodiy g'oyalar tovar-pul munosabatlarning rivoji bilan bog'liq.

Islom - VII asrda (hijriy 622 yil) dastlab Arabistonda tarqalgan so'nggi muqaddas din. Islomning muqaddas kitobi *Qur'oni karimda* (arabchada *o'qish, qiroat* Degani) Alloh taolo tarafidan shaxsiy mulk muqaddas Deb e'lon qilingan, unga ko'z olaytirish katta gunoh Deyilgan va sudxo'rlik harom qilingan, ortiqcha sarf-harajatlar qoralangan, ayniqsa «yenglar, ichinglar, hadya qilinglar, Lekin isrof qilmang» Degan oyatlar bugungi kun uchun ham ahamiyatlidir.

Forobiy Abu Nasr ibn Muhammad (870-950) - qomusiy olim, Arastuning izdoshi (Arastudan Keyin ikkinchi muallim nomini olgan), xayoliy sosializmning asoschilaridan, 160 dan ortiq asar yozgan, donishmand (ayni vaqtda diniy jamoaning boshlig'i bo'lgan), hukmdor, tasarruf etuvchi, «sahovatli yurt» haqidagi ta'limotni rivojlantirdi (fozil davlat tarafdori).

Abu Ali ibn Sino (980-1037) - qomusiy olim, 280 dan ortiq asar yozgan, «Uy xo'jaligi», «Ruhshunoslik» va boshqa kitoblarda iqtisodiy qarashlari aks etgan.

Beruniy Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad (973-1048) - qomusiy olim, 150 dan ortiq asarlari mavjud, lekin iqtisodiy qarashlari to'liq o'rganilmagan. Mehnat boylikning asosi ekanligi to'g'risidagi fikrlari mavjud.

Yusuf Xos Hojib Bolasog'uniiy (~1016-1018-?) - turk tilidagi ilk «**Qutadg'u bilig**» («*Saodatga yo'llovchi bilim*», 1069-70) asarida ajoyib iqtisodiy g'oyalarni bayon etgan (1990 yilda chop etildi). Ayniqsa, hunar-kasb o'rganish, savdo-sotiqning ahamiyatiga e'tibor Berilgan. Kitobda «san'at, hunar - kishiga chiroy, turli-tuman hunarlarni o'rganmaslik tubanlik belgisi» (64-Bet) ekanligi

haqida fikrlar va Mehnat taqsimoti g'oyalari bor. Davlat va iqtisodiyot masalalaridagi bog'lanishni yaxshi tushungan.

Nizomulmulk (1018-1092) - Saljuqiylar davlati vaziri sifatida «Siyosatnoma» asarini yozdi, unda soliq, davlat mablag'larining hisob-kitobi, iqto' (Chek yer) to'g'risida qimmatli g'oyalar Berilgan.

Ibn Xaldun Abu Rahmon Abu Zayd (1332-1406) - arab olimi, «Ibratli misollar kitobi» (1370)da iqtisodiy g'oyalari jamlangan. Uning fikricha, «jamiyat moddiy qiymatlar ishlab chiqaruvchilar» jamoasidan iborat. Asarlarida moddiy zarurat tarixni harakatlantiruvchi asosiy kuch, mehnat unumdorligi, zaruriy va qo'shimcha Mehnat, qiymat tushunchalari Keltirilgan. 1401 yilda Amir Temur bilan uchrashgan. «Ijtimoiy fikr» jurnalining 1998 yil, 1-sonida lavha berilgan.

Amir Temur (1336-1405) - Markaziy Osiyoda markazlashgan davlat asoschisi, uning olib borgan to'g'ri iqtisodiy siyosati tufayli mamlakat obod bo'ldi, ilm-fan ravnaq topdi. «Temur tuzuklari» kitobida bir qancha muhim ijtimoiy-iqtisodiy g'oyalari Berilgan. Masalan, soliq, maosh, byudjet to'g'risida qimmatli fikrlari bor. Yangi yerlar ochgan Dehqon uch yilgacha soliqdan ozod qilingan, o'g'rilik, qalloblik, tovlamachilik qattiq jazolangan. Uning davrida Buyuk Ipak yo'li rivoj topgan, savdogarlar qaroqchilardan himoya qilingan, karvonsaroylar qurilgan. «Kam yegin, kam uxla, kam gapir» aqidasi amal qilgan.

Ulug'bek Muhammad Tarag'ay (1394-1449) - A.Temurning nabirasi, Shohruhning o'g'li, 1409-49 yy. Movarounnahrda podsholik qildi, ilm-fan, madaniyat rivojiga, mamlakatning iqtisodiy ravnaqiga katta hissa qo'shdi, 1428 y. Fulusiy pullar islohotini o'tkazib, chaqa pullar qadrini mustahkamladi, «Tamg'a» bojiga alohida e'tibor berdi, uning podsholik davrida mamlakatda ichki va tashqi savdo o'sdi.

AliSher Navoiy (1441-1501) - Temuriylardan, shoir, davlat arbobi sifatida iqtisodiyot masalalariga katta e'tibor bergan. «Mahbub-ul-qulub» asarida Dehqon, hunarmand va savdogarlar faoliyatiga alohida baho Beradi, uning fikrlarida almashuv zarurati ko'rsatilgan, kapital tushunchasining elementlari bor.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) - Andijon, Qobul va Hindiston hukmdori, «Boburnoma», «Mubayyin» asarlarida soliq siyosati, masalan, zakot to'g'risida qimmatli g'oyalari Berilgan. Eng muhimi, daromad oshgan sari soliqning kamayib borishining ahamiyati tushuntiriladi. Savdo va ayniqsa tashqi munosabatlarga katta e'tibor bergan.

Tomas Mor (1478-1535) - ingliz olimi. «Utopiya» (1516) asarida xayoliy sosializm g'oyalari Berilgan, «qo'ylar odamlarni yeb qo'ydi» iborasining muallifi (Dehqonlarning o'z yerlaridan mahrum qilinishi). «Utopiya» so'zi yunoncha «u-»

/yo'q/ va «*topos*» /joy/ so'zlaridan tashkil topgan, ya'ni bu so'zning ma'nosi «o'zi yo'q joy»dir.

Tommaso Campanella (1568-1639) - italyan iqtisodchisi, Italiyadagi og'ir iqtisodiy ahvolni ko'rgan. «Oftob shahri» (1602 yilda yozilib, 1632 yilda chop etilgan) kitobida umumiy mulkchilik, mehnat asosida xayoliy sosializm g'oyalari rivojlantirilgan.

Merkantilizm - italyancha so'z bo'lib, savdogar Degani, Feodalizmning yemirilishi va ilk kapitalizm davridagi dastlabki bozor iqtisodiy maktabi; ilk merkantilizm (monetarizm) va rivojlangan Merkantilizm davrlariga bo'linadi; boylikning asosi muomala (savdo)da yuzaga Keladi, degan g'oya ilgari surilgan.

Antuan MonkRetyen (1565-1621) - fransiyalik iqtisodchi, birinchi bo'lib «siyosiy iqtisod» tushunchasini kiritgan, Merkantilizmni, savdo rivojini qo'llagan, dvoryanlarning zeb-ziynatga Berilishini qoralagan.

Jan Batist Kolber (1619-1683) - Fransiya qiroli Lyudovik XIV davrida moliya vaziri bo'lgan, Merkantilizmni jon-jahdi bilan qo'llagan, uning davrida agrar sohaga e'tibor kamaygan, kolbertizm siyosatining muallifi. Bank, sanoat va savdo rivojiga hissa qo'shgan.

Kameralistika - merkantilizmning Germaniyadagi shakli. Bu g'oya tarafdorlari yirik feodallar xo'jaliklarini boshqarish masalasini yuqori qo'yadilar va buni idora doirasida hal qiladilar.

Jon Lou (1671-1729) - asli shotlandiyalik, ammo ko'proq Fransiyada ijod etgan. Merkantilizmning bir oqimini, ya'ni korxonalar va savdo haqiqiy boylikdir, degan g'oyani ilgari surgan. Bank, aksiya, obligasiya va qimmatli qog'ozlar sotish yo'lini tutgan. Hozirgi «piramida» usulining muallifi. Oxir-oqibatda inqirozga uchradi (Moskvadagi «MMM» va boshqa shu kabi aksioner jamiyatlarining ibtidosi). Banklarning ijobiy tomonini ko'ra bildi.

XVII asrning o'rtalarida (1640-1660) Angliyada burjua inqilobi bo'lib o'tdi, Feodalistik munosabatlar sinib, kapitalistik munosabatlar shakllana boshladi.

Manufaktura - italyancha «qo'l mahsuloti» Degani, Mehnat taqsimoti, qo'l hunarmandchiligi va yollanma Mehnatga asoslangan oddiy kapitalistik kooperasiyadan Keyingi ikkinchi bosqich. XVI asrning o'rtalarida paydo bo'ldi, sanoat to'ntarilishiga, ya'ni fabrikaga zamin tayyorladi. A.Smit tomonidan eng mukammal korxonalar turi Deb hisoblangan.

Petti Vilyam (1623-1687) - Angliya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi, merkantilizmni inkor etgan, boylikning asosi ishlab chiqarishda, degan fikrni ilgari surgan, «mehnat boylikning otasi, yer esa uning onasidir» Degan iborani qo'llagan. Kapitalistik tuzumni tabiiy va abadiy deb hisoblagan. Tovarning

almashuv qiymatini tan olgan. Statistika («Siyosiy arifMetika») faniga asos solgan. Aholiga boylik yaratuvchi sifatida qaradi.

Buagilber Pyer (1646-1714) - Fransiya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi. Agrar sohaning rivojiga e'tibor berdi, kolBertizmga qarshi kurashdi, soliq tizimni isloh qilishni taklif etdi. Pulga «buyuk yovuzlik» Deb qaradi. Qiymatning iste'mol shaklini tan oldi, savdo va sanoatni to'g'ri baholamadi. Erkin savdo, proporsional baholar tarafdori bo'ldi va erkin raqobatni qo'llab-quvvatladi.

Fiziokratlar - yunoncha «tabiat» va «hokimiyat» so'zlaridan tashkil topgan bo'lib Fransiyadagi klassik siyosiy iqtisod namoyandalari F.Kene, A.R.Tyurgo va boshqalar fiziokratizmga asos soldilar. Tadqiqot mavzuini muomala sohasidan (Merkantilizm) ishlab chiqarish sohasiga ko'chirdilar; erkin savdo tarafdorlari edilar. FerMerlar, qishloq xo'jaligi mamlakat ravnaqining asosi Deb hisoblanadi.

Kene Fransua (1694-1774) - fransiyalik fiziokratizm oqimining asoschisi, «Tabiiy tartib konSepsiyasi», «Sof mahsulot» «Unumli Mehnat» to'g'risidagi ta'limotni yaratdi. O'zining «Iqtisodiy jadval»ida takror ishlab chiqarishni va sinflarni tahlil etdi, kapitalga (doimiy va aylanma) izoh berdi. Almashuv ekvivalentsligi ta'limotini ilgari surdi, unda boylik yaratilmasligini isbotladi. Boylik yaratishda tabiatning ishtirokini tan oldi.

FerMer, Fermer xo'jaligi - xususiy yoki ijaraga (lendlordan) olingan yerda olib boriladigan sohibkorlik tipidagi xo'jalik. Kapitalistik ferMerchilikda yollanma Mehnatni jalb etish, oilaviy shakli esa aksariyat xo'jalik egasining (ferMer va uning oilasi) kuchi bilan olib boriladi. Dastlab Angliyada XVII asrda vujudga Keldi. Hozir Deyarli barcha mamlakatlarda mavjud. Fiziokratlar qo'llab-quvvatlagan xo'jalik turi. Erkin savdo, xususiy mulk va mavjud tuzum tabiiy deb baholanadi.

Tyurgo Ann Rober Jak (1727-1781) - fransiyalik, fiziokratizm g'oyasini rivojlantirdi. Sof bozor iqtisodiyoti tarafdori. Minimal ish haqini qo'llagan, jamiyatda (kapitalist va ishchilarni qo'shgan holda) Beshta sinf (Keneda esa uchta) borligini aytdi.

Smit Adam (1723-1790) - Angliya klassik iqtisodiy maktabining buyuk nazariyotchisi, manufaktura davrining iqtisodchisi. Asosiy asari «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risidagi tadqiqot» (1776) bo'lib, unda hozirgi til bilan aytganda erkin bozor munosabatlari o'z aksini topgan. Unda kapitalistik iqtisodiyot, xususiy mulk iDeal Deb hisoblanadi. Mehnat taqsimoti (vaqtdan, malaka oshishidan, mashina qo'llashga imkon yaratishdan) uch yutuq Berishini isbotlagan. Davlatning iqtisodga aralashuvi imkoni boricha kam bo'lishi kerak, Deydi. Egoizm xususiyati jamiyat manfaatlariga qarama-qarshi emas, degan xulosa chiqaradi. Xalq boyligi ishlayotgan odamlarning soniga va ularning mehnat unumdorligi darajasiga bog'liq Deb o'ylagan. Manufakturani sanoatning eng

yuksak cho'qqisi deb bilgan (bu fikr xato edi, chunki fabrika ustunroq). «Smit dogmasi» Deb ataladigan xatoga yo'l qo'ygan.

Gersog Baklyu - Adam Smit tarbiyachilik qilgan oila.

Sanoat to'ntarilishi (inqilobi) - Angliyada birinchi bor XVIII asr o'rtalarida qo'l kuchiga asoslangan manufakturadan (ikkinchi bosqichdan) mashinalashgan zavod-fabrikaga (uchinchi bosqichga) o'tish jarayoni (XIX asrning o'rtalarida yakunlangan). Iqtisodiy rivojlanishda muhim o'rinni egallaydi, ijtimoiy-siyosiy sohalarda katta o'zgarishlarga sabab bo'lgan.

Rikardo David (1772-1823) - A.Smit ta'limotining buyuk davomchisi, sanoat to'ntarishi davrining iqtisodchisi. Mehnat taqsimotini korxonada doirasidan mamlakatlarga ham joriy etishni taklif etgan, nisbiy ustunlik, nisbiy chiqimlar ustunligi nazariyalariga asos solgan. Fabrika davrini to'g'ri tushungan, fritReyDerlikni (erkin savdo) qo'llab-quvvatlagan.

ProTeksionizm - lotincha, davlatning milliy iqtisodiyotini Chet el raqobatidan himoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosat.

FritreyDerlik - inglizcha, erkin savdo siyosati, proteksionizmga zid. Bu siyosatni bozor munosabatlariga o'tgan davlatlar tashqi savdoda qo'llaydilar.

Sismondi Sharl (1773-1842) - JeNevada tug'ilgan, Fransiyada yashagan, mayda ishlab chiqarish iqtisodining asoschisi, yirik kapitalistik ishlab chiqarishga qarshi chiqdi va buni «isbotlab Berish»ga harakat qildi. Mamlakatdagi barcha illatlar yirik ishlab chiqarish tufayli deb hisoblagan, u kapitalizmni tan olmagan, davlat yo'li bilan yirik korxonalarni tugatishni taklif etgan. Klassik maktabga muholif.

Prudon Pyer Jozef (1809-1865) - fransiyalik mayda ishlab chiqarish iqtisodchisi va sosiologi, mayda ishlab chiqarishni himoya qildi, «ishchi puli» orqali mahsulot sotishni taklif etdi. Kapitalizmni isloh qilishni taklif etdi. P. pulga qarshi bo'lgan. Klassik maktabga muqobil fikrlar bildirgan.

RodBertus Karl Iogann (1805-1875) - nemis iqtisodchisi, o'z iqtisodiy g'oyalarini «Sosial xatlar» shaklida ilgari surdi, qo'shimcha qiymat, pul va renta bo'yicha mayda burjuacha qarashlar tarafdori. Vulgar qarash - «o'ta soddalashtirilgan», «soxtalashtirilgan» Degan ma'nosi bor, g'ayriilmiy iqtisodiy nazariyalar majmui, asosiy namoyandalari Sey (1767-1832) va Maltusdir (1766-1834). Ular kapitalizmni himoya qilish maqsadida iqtisodiy jarayonlarning tashqi ko'rinishini tavsiflash va «xo'jako'rsin»ga klassifikasiya qilish bilan Chegaralanib, hodisaning mohiyatini tadqiq etmaydilar. Ularga faqat ayrim masalanigina olib, butun muammoni hal qilish xosdir. V.k. namoyandalari klassik iqtisodiy maktabni inkor etadilar.

ApoloGetika - biror g'oya yoki ta'limotni xato bo'lsa ham ko'r-ko'rona himoya qilish. Ma'lum sinf, guruhlar manfaati himoya qilinadi.

Mill Jeyms (1773-1836) - ingliz iqtisodchisi, ish haqini oshirish uchun kurashmaslik tarafdori, jonli mehnat bilan birga ishlab chiqarish vositalarining mehnatini ham tan olishni talab qilgan.

Mak-Kullox Jon Ramsey (1789-1864) - ingliz olimi, Maltusni qo'llagan, Mehnat bilan birga kapital ham boylik yaratishda ishtirok etadi, degan fikrni ilgari surdi.

Senior A. (1790-1864) - ingliz siyosiy iqtisodi vakili, «So'nggi soat» va «Tiyilish» nazariyalarini ilgari surgan, unga ko'ra go'yoki ishchilar o'n bir yarim soat ish vaqtining faqat oxirgi bir soati davomidagina foyda keltirar ekanlar.

Sey Jan Batist (1767-1837) - fransuz iqtisodchisi, klassik maktabga qarshi, «kompensasiya» nazariyasini ilgari surgan, «Sey qonuni»ning («Bozorlar qonuni») muallifi, unga ko'ra taklif talabni avtomatik ravishda vujudga keltiradi, S. inqirozlarni inkor etgan, sinflar o'rtasidagi qarama-qarshilikni tan olmaydi («ular o'rtasida uyg'unlik bor», deydi). Proteksionizm o'rniga savdoni targ'ib qilgan. Ishlab chiqarishning uch omilini (kapital, ishchi kuchi va yer) ilgari surdi.

Maltus Tomas Robert (1766-1834) - ingliz iqtisodchisi, «Nufus nazariyasi», «Tuproq unumdorligining pasayib borishi qonuni»ning muallifi. Uningcha aholi Geometrik progressiya asosida, noz-ne'matlar esa arifmetik progressiya asosida o'sib boradi, oqibatda qashshoqlikning sababi aholi soniga bog'liq deb ko'rsatiladi. M. aholi sonining o'sishini cheklash tarafdori bo'lgan.

«Uchinchi shaxslar» - XIX asr boshlarida muomalaga kiritilgan tushuncha. Xo'jalik hayotini sinfiy tahlil qilish Metodida qo'llaniladi. Jamiyatning asosiy ishlab chiqarish kuchlari bo'lgan tadbirkorlar va yollanma ishchilardan tashqari qatlam bo'lib, olimlar fikri bo'yicha ular mahsulotni yaratish va realizasiya qilishga imkon beradi.

Bastia F. (1801-1850) - fransuz iqtisodchisi, «Iqtisodiy garmoniyalar» kitobi va g'oyasi, «manfaatlar uyg'unligi» va «xizmatlar» nazariyalarining muallifi.

Keri Genri Charlz (1793-1879) - amerikalik iqtisodchi, «Manfaatlar uyg'unligi» (1872) asarini yozgan. Shu g'oyaning tarafdori bo'lgan, millatlar uyg'unligi g'oyasini ilgari surdi, Rikardo va Maltusga qarshi chiqdi. Erkin savdoni rad etdi, proteksionizm va qulchilikni qo'lladi.

Ekonometrika (Ekonometriya) - iqtisodiy jarayonlarga matematik usullarni qo'llash bilan bog'liq iqtisodiy matematik yo'nalish. XIX asrning boshlarida vujudga keldi va hozirgi kunda nazariya va amaliyotda keng qo'llaniladi.

Kurno Antuan Ogyusten (1801-1877) - fransiyalik matematik, birinchilardan bo'lib matematikani iqtisodiy jarayonlarga keng qo'llash uslubini

ishlab chiqdi. Ekonometrika yo'nalishining asoschilaridan biri, «talablarning elastikligi» funksiyasi va grafigini yaratdi.

Iogann Genrix fon Tyunen (1783-1850) - nemis olimi, ekonometrikada maTematik modellashtirish bo'yicha yirik mutaxassis.

Iqtisodiy ta'limot, nazariya, qonun, kategoriya - merkantilizm, fiziokratizm, klassik iqtisodiy maktab, marjinalizm - bu iqtisodiy ta'limotlardir; «nufus», «so'nggi soat», «uchinchi shaxslar», yuqori foydalilik, umumiy bandlik, qiymatning Mehnat nazariyasi; qiymat, qo'shimcha qiymat, talab va taklif qonunlari; tovar, mehnat taqsimoti, pul, narx, ish haqi, Renta va boshqalar iqtisodiy kaTegoriyalardir.

KonSepsiya (lotincha tushuncha, tizim degani) - ma'lum predMet, hodisa va jarayonlarni tushuntirish uslubi, predMet va boshqalarga qaratilgan asosiy ko'zqarash; ularni sisTematik yoritib Berish uchun bosh g'oya; bu matn ilmiy va boshqa faoliyatdagi asosiy fikrni, konstruktiv tamoyilni belgilash uchun ham qo'llaniladi. Masalan, tabiiy tartib konsepsiyasi va boshqalar.

Tarixiy maktab - Germaniyada (vakillari: F.List, V.Rosher, B.GilDebrand, K.Knis) vujudga Kelgan siyosiy iqtisod. Unda foydalilik va yuqori naf birinchi o'ringa qo'yiladi. Iqtisodiy qonunlar inkor etilib, iqtisodiy tarix bilan almashtiriladi.

Fridrix List (1789-1846) - Nemis iqtisodchisi, tarixiy maktab asoschilaridan biri, uning ta'limotiga ko'ra, qiymat «millatning ruhi» tomonidan yaratiladi; F.L. taraqqiyotni Besh bosqichga bo'ladi: badaviylik, cho'ponlik, dehqonchilik - manufaktura, Dehqonchilik - manufaktura - savdo; urush va bosqinchiliklarning tarafdori bo'lgan, F.L. fashizmning iqtisodiy nazariyotchisidir.

Rosher Vilgelm Georg (1817-1894) - Germaniya tarixiy mni maqtabining faollaridan, iqtisodiy qonunlarning obyektivligini rad etadi, iqtisodiyotni ma'naviy fan deydi, sinfiy kurashning mavjudligini rad etadi, urushlar madhiyachisi, Sey g'oyalarini qo'llab-quvvatlaydi.

Knis Karl (1821-1892) - nemis iqtisodchisi, uningcha, iqtisodiy qonunlar yo'q va tabiiy qonunlar bor. K.K. xususiy mulk va kapitalizmni abadiy deb hisoblagan. Iqtisodiy siyosatga katta o'rin bergan.

Gildebrand Bruno (1812-1878) - nemis iqtisodchisi, iqtisodiy hodisalarni tadqiq qilishning o'z tarixiy usulini ilgari surdi (natura, pul, kRedit), uningcha qiymat - foydalilikdir va xususiy mulk abadiydir.

Sen-Simon Klod Anri (1760-1825) - Fransiya xayoliy sosializmining vakili, ammo S.S. xususiy mulkni saqlab qolish taradori bo'lgan.

Furye Fransua Mari Sharl (1772-1837) - Fransiya xayoliy sosializmining vakili, kelajakni sinfsiz ko'rgan, uningcha jamiyat ishlab chiqarish birlashmalari - falangalardan iborat bo'ladi («Ish rohat bag'ishlashi zarur»).

Ouen RoBert (1771-1858) - ingliz xayoliy sosializmining vakili, Kelajakda xususiy mulkni inkor etgan, barcha sog' odamlar uchun mehnat zarur Deb hisoblab, «har kimdan qobiliyatiga yarasha va har kimga mehnatiga yarasha» prinsipini ilgari surgan.

Marks Karl (1818-1883), Engels Fridrix (1820-1895) - ilmiy sosializm nazariyasining asoschilari. Kapitalizmning o'rniga sosializm Kelishini bashorat etganlar. Xususiy mulkni inkor qilishgan. Umumxalq mulkini asosiy deb qarashgan (tarix bularni inkor etmoqda).

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlari - yangi tarixiy maktab va «sosial yo'nalish» paydo bo'ldi. Uning vakillari G.Shmoller (1838-1917), L.Brentano (1844-1931) va K.ByuXerlardir (1847-1930).

«**Neoklassisizm**», **Avstriya maktabi** - XIX asrning 70-yillarida paydo bo'ldi, uning asosiy maqsadi Marksning qiymatning mehnat nazariyasiga qarshi kurash edi. Vakillari: K.MenGer (1840-1920), Ye.Byom-Baverk (1851-1914), F.ViZer (1851-1926). Marjinalizm, eng yuqori naf, eng yuqori unumdorlik g'oyalari qo'llaniladi.

Shmoller Gustav (1838-1917) - Nemis iqtisodchisi, yangi tarixiy maktabning asoschisi, siyosiy iqtisodni xalq xo'jaligi tarixi bilan bir Deb qaradi, tarixiy formasiyaga qarshi chiqdi, unga empirizm xos edi. Iqtisodiyotda odob-huquq omilini birinchi o'ringa qo'ygan.

Brentano Lui (1844-1931) - yangi tarixiy maktab vakili, kapitalizmni madh etgan, «Ijtimoiy inoqlik» tarafdori, «davlat sosializmi» g'oyalarini ilgari surgan.

VerNer Zombart (1863-1941) - yangi tarixiy maktabga yaqin turgan nemis iqtisodchisi, antagonistik ziddiyatlar va iqtisodiy inqirozlarning muqarrarligini inkor etgan, kapitalizm tartibga solingan va rejali rivojlanib boradigan xo'jalik tarzi deb tasvirlanadi. Turli tizimlarni plyuralizm asosida yaqinlashtirish mumkin, deydi. V.Z. shovinizm pozisiyalarida turgan va fashizm mafkurasining shakllanishiga ko'maklashgan.

MenGer Karl (1840-1921), Byom-BaVerk YevGeniy (1851-1914), ViZer Fridrix (1851-1926) - Avstriya maktabi vakillari, isTe'mol ishlab chiqarishdan ustun qo'yilgan, tadqiqotning Robinzonada usuli Keng qo'llanilgan, qadriyatlar (yuqori foydalilik) nazariyasi ilgari surilgan. Qiymat isTe'mol qiymati bilan aynan bir xil Deb talqin qilingan.

Lenin (Ulyanov) Vladimir Ilich (1870-1924) - marksizmni rivojlantirgan, imperializm to'g'risidagi ta'limotni yaratdi, Sovet davlatining asoschisi va rahbari, «Harbiy kommunizm», «Yangi iqtisodiy siyosat» muallifi, umrining oxirida sosializmga yangicha qarash tarafdori bo'ldi. L. ning asosiy g'oyalari (umumxalq mulki, qat'iy Rejalashtirish, sho'rolar tizimi) inqirozga uchradi.

Ma'muriy-buyruqbozlik (Rejalashtirilgan bozor) - sobiq SSSR va «sosialistik» Deb atalgan davlatlarda amalga oshirilgan bozor turi, unda davlat mulki ustun va xususiy mulk Deyarli yo'q, imperativ qat'iy Reja hukmron, erkin raqobat inkor etiladi; qat'iy baholar qo'llanadi. Hayot bozorning bu turini inkor etmoqda.

«Harbiy kommunizm» siyosati (1918-1920) - SoVet davlatida qo'llanilgan, tovar-pul munosabatlari inkor etilgan, qat'iy taqsimot va to'la milliyLashtirish hamda oziq-ovqat razVerstkasi amalga oshirilgan, bir qancha sosial sohalar Tekin bo'lgan (transport, elektr eNergiyasi, kommunal xizmatlar). X.k. davrida mamlakat og'ir inqirozga uchradi.

«Yangi iqtisodiy siyosat» (Novaya ekonomiCheskaya politika, «NEP») - Sovet davlatida 1921 yilda joriy etilgan. TovAr-pul munosabatlariga keng o'rin berilgan, denasionalizasiya amalga oshirilgan, xususiy ishlab chiqarish va savdoga keng o'rin berilgan va yagona oziq-ovqat solig'i joriy etilgan. Ya.i.s.dagi kapitalistik munosabatlar iqtisodiyotni tez tiklash va rivojlantirishga imkon berdi. Faqat og'ir sanoat, bank, temir yo'l, tashqi savdogina davlat monopoliyasida bo'lgan. Moliya tizimi pul islohoti orqali kuchaytirilgan. 1928 yildan boshlab inkor etilib, ma'muriy-buyruqbozlikka o'tildi.

Chayanov Aleksandr Vasilyevich (1888-1937) - taniqli iqtisodchi, Rossiyada tashkiliy ishlab chiqarish maktabining asoschisi, Dehqonni mehnat xo'jaligining asosi deb, oilaviy Mehnat yaCheykasini tashkil etgan (kolLektivizasiyaga qarshi); kooPerasiya va agrar sohalarida 200 ga yaqin asar yozgan, bosh asari «Xo'jalikning nokapitalistik sistemalari nazariyasi»dir. Ch. 1937 yilda RepRessiya qilinib, qatl etilgan. Ilmiy g'oyalari hozirda ham ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Monopoliya - ishlab chiqarish va banklarning yiriklashuvi va markazlashuvi, sof raqobat yo'qoladi (nomukammal raqobat), monopol baho, foyda yuzaga Keladi.

Marjinalizm - fransuzcha «chegaraviy» ma'nosidagi so'zdan olingan, XIX asrning 70-yillari Jevons, MenGer, Valraslar tomonidan ochilgan iqtisodiyotning metodologik prinsiplaridan biri, iqtisodiy hodisalarni tahlil etishda eng Chekka ko'rsatkichlarga suyanadi. Iste'molni ishlab chiqarishdan ustun qo'yadi. Qiymatning mehnat nazariyasi inkor etiladi. Avstriya maktabi vakillari tomonidan qo'llanilgan. XIX asrning o'rtalarida fransuz iqtisodchisi Kurno (1821-1877), Nemis iqtisodchilari Tyunen (1783-1850), GosSen (1810-1858) birinchi bo'lib marjinal tahlilni iqtisodiy nazariyaga joriy etishga uringan. Uning kaTegoriyalari: qimmat, eng yuqori, Chegaralangan naf, noyoblik, ishlab chiqarishning eng yuqori unumdorligi va boshqalar.

Kembridj maktabi (Angliya)- asosiy vakili AlfRed Marshall (1842-1924), «qiymsiz baho» nazariyasini ilgari surdi, bahoga «eng yuqori naf» va ishlab chiqarish chiqimlari ta'sir qiladi, Degan. Marksning «qiyamatning Mehnat nazariyasi»ga qarshi. «Siyosiy iqtisod»ni «Ekonomiks» bilan almashtirdi. Asosiy asari «Iqtisodiyot prinsiplari» (1890), 3 jildan iborat, rus tiliga o'g'irilgan.

Lozanna maktabi - L.Valras va V.PaReto (1848-1923) tomonidan iqtisodiyotda ekonOMETrika usullarini Keng qo'llash tufayli paydo bo'lgan.

AMerika maktabi Jon Beyts Klark (1847-1938) - Amerika maktabi vakillaridan, AQSh va Kolumbiya uniVersitetlari proFessori, AMerika maktabi asoschisi, Amerika iqtisodiy uyushmasini tuzish (1885) tashabbuskorlaridan biri. Psixologik va ma'naviy omillar hal qiluvchi deb qaralgan. Avstriya maktabi prinsiplariga qo'shilgan. «Mehnat va kapitalning pasayib boruvchi unumdorligi» qonunini kashf etgan. Marjinalizm g'oyalarini rivojlantirgan.

Bozor iqtisodiyoti - tovar-pul munosabatlariga asoslangan va ularga xos iqtisodiy qonunlar asosida boshqariladigan iqtisodiyot. Uzoq tarixga ega bo'lib, sohibkorlarning erkinligi va raqobatni taqozo etadi. Qiymat qonuni, talab va taklif qonuni, pul muomalasi qonuni B.i.ga xos obyektiv qonunlardir. Bozor esa sotuvchi bilan xaridor o'rtasida tovarni pulga ayirboshlash munosabatidir.

Bozor munosabatlarining shakllanishi - ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi davridayoq boshlangan, ammo tovar-pul munosabatlarining rivoji kapitalizm bosqichiga to'g'ri Keladi (Makkonell K.R., Bryu S.P., «Ekonomiks», M.,1992, 12-bet).

Hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining uch asosiy yo'nalishi mavjud:
1.Neoklassik (yangi klassik); 2. Keynschilik; 3. Institutional.

Institutionalizm - lotincha «urf-odat», «muassasa», «ko'rsatma», ya'ni ayrim institutlar (oila, davlat, monopoliya, kasaba uyushmasi) ijtimoiy taraqqiyotning asosi deb qabul qilgan nazariya.XX asrning 20-30-yillarida AQShda keng tarqaldi. T.VebLen (1857-1920), J.R.Kommons (1862-1945), U.K.MitChell (1874-1948), J.Gobson (1858-1940) va boshqalar bu nazariyaning 20-30-yillardagi vakillaridir, Keyingilari esa Klark, Berli, G.Minz (50-yillar), Lou, Myurdal, GelbReyt, XeylbroNer (60-yillar va hozirgi davr) obyektiv iqtisodiy qonunlarning mavjudligini inkor etadilar.

Buyuk Depressiya - 1929-1933 yy. va hatto 1940 yilgacha AQSh va jahondagi yirik iqtisodiy inqiroz, ishlab chiqarish 50% kamaygan, ishsizlik 25% oshgan (17 mln.).

Keyns Jon Meynard (1883-1946) - ingliz iqtisodchisi, keynschilikning asoschisi, 1929-1933 yillarda Buyuk inqirozni tahlil etib, jamoat ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash maqsadida davlatni kapitalistik iqtisodiyotni boshqarishiga asoslangan nazariyasini yaratdi. Milliy daromad,

kapital mablag', ish bilan bandlik, iste'mol, jamg'arish va boshqa iqtisodiy miqdorlarning tahliliga alohida e'tibor berdi. «Boshqariladigan kapitalizm»ning tarafdori bo'ldi, turli yo'nalishlari mavjud. A.Marshallning do'sti, marksizmning ashaddiy dushmani, «aralash iqtisodiyot»ning otasi va «Iqtisodiy jurnal»ning muharriri. Asosiy asari «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936). *Multiplikator* formulasini taklif etgan, investisiyalarning o'sishi, bandlik va daromadlarning o'sishi o'rtasidagi nisbatni ko'rsatgan, masalan, AQSh uchun o'sha davrda bu ko'rsatkich 2.5 bo'lgan, ya'ni investisiya qilingan 1 dollar 2.5 dollar daromad keltirgan.

Likvidlik - moddiy Ne'matlar va boshqa resurslarning tez pulga aylana olish qobiliyati; korxonani o'z majburiyatlarini o'z vaqtida to'lay olish qobiliyati balansning aktiv punktlarini pulga aylantirish.

Keynschilik - J.M.Keynsning fikrlarini ilgari suruvchi yo'nalish, uch oqimi mavjud: 1. O'ng oqim - o'ta Reaksiyon oqim, qurollanish tarafdori, tartibga solish takliflari bor. Germaniya va Italiyada Keng tarqalgan; 2. Liberal oqim - monopoliya manfaatlarini himoya qiluvchi va qurollanishni inkor etuvchi oqim. Uning asosiy vakili Jenni Robinson xonim, bu oqimda kasaba uyushmalariga keng o'rin berilgan. Fransiyada «dirijizm» (dirijer so'zidan olingan) nazariyasi vujudga Kelgan; 3. Yangi keynschilik, keyinroq ortodoksal keynschilik - J.M.Keynsning qoidalari to'la qabul qilingan holda A.XanSen tomonidan stagnasiya nazariyasi bilan to'ldiriladi. A.Xansen va K.Klark multiplikator prinsipini *akselerator* prinsipi bilan to'ldirdilar, indusirlangan investisiya tushunchasini kiritdilar. *ImPerativ* (zaruriy) va *Indikativ* (taklif majburiy emas) Rejalashtirishlardan foydalanish mumkinligi aytiladi (Fransiya va bir qancha mamlakatlarda keng tarqalgan). Asosiy vakillari fransiyalik G.Ardan, G.MenDes-Frans, F.Perru, S.Xarrislardir. Yangi keynschilik o'rniga postkeynschilik vujudga Keldi, uning vakillari J.Robinson, N.Kaldor, P.Sraffa (Angliya), L.EyxNer, .Vayntraub (AQSh); bu oqimda o'sish va taqsimot markaziy Deb hisoblanadi. Iqtisodni tartibga solish Mexanizmini yanada takomillashtirish taklif etiladi.

Multiplikator - ko'paytiruvchi; iqtisodiyot ta'limotlarida ma'lum bog'lanishlarni o'rganishda, multiplikasiya effekti bor joylarda qo'llaniladi. Masalan, Keyns ta'limoti bo'yicha qo'yilgan investisiya va daromadlar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatuvchi koeffitsiyent.

Akselerator-multiplikatorga Teskari bo'lgan koeffitsiyent bo'lib, milliy daromad o'sishining investisiya o'suviga ta'sirini ko'rsatadi (neoKeynschilar qo'llagan).

Yangi klassik (neoklassik) yo'nalish - Farb iqtisodiy adabiyotida «Yangi klassik ekonomiks» Deb ataladi va bu yo'nalish asosida marjinalizm g'oyalari yotadi. Buyuk ingliz iqtisodchisi A.Marshall (1842-1894) nomi bilan bog'liq. Shu

davrda «Siyosiy iqtisod» o'rniga mafkurasiz «Ekonomiks» matni paydo bo'ldi. Unda sof erkin bozor iqtisodiyoti targ'ib etiladi, davlatning roli imkoni boricha kam bo'lmog'i Kerak. Bu yo'nalishda liberalizm va NeoliBeralizm oqimlari mavjud. Amerika monetarizmi - M.Fridman (1912, AQSh) o'zining «Kapitalizm va erkinlik» (1960) kitobida «erkin ishbilarmonlik»ni himoya qiladi. «Ozodlik yo'lida qurbon berish»ni va «tabiiy ishsizlik»ni qo'llab-quvvatlaydi, davlat tomonidan beriladigan yordamga qarshi chiqadi, iqtisodiyotni to'g'ri pul siyosati bilan (davlat kam aralashadi) tartibga solish tarafdori. Bu oqim g'oyalari Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyotida qo'llanilmoqda.

«Marshall xochi» - talab va taklif egri chiziqlarining kesishganligini ko'rsatadi; kesishgan nuqta ularning muvozanatini hamda turg'un bahoni ko'rsatadi.

Fridman Milton (1912, Nyu York) - *iste'mol: pulning tarixi va nazariyasi* sohalaridagi tadqiqotlari uchun 1976 yilda Nobel mukofoti bilan taqdirlangan. Uning pul to'g'risidagi g'oyalari (monetarizm) AQShda R.Reygan, Buyuk Britaniyada M.Tetcher iqtisodiy siyosatida qo'llanilgan.

Samuelson Pol (1915, AQSh) -ko'p marta qayta nashr etilgan «Ekonomiks» (1948) darsligini yaratdi (rus tiliga ham ag'darilgan), 1970 yilda iqtisodiyot fanlarida ilmiy tahlil darajasini oshirishga qo'shgan hissasi uchun Nobel mukofotini olgan. Iqtisodiyotning barcha sohalariga oid ilmiy ishlari bor. «Aralash iqtisodiyot»ning nazariyotchisi. Neoklassik tahlil bo'yicha, taraqqiyotning «to'rt g'ildiragi» asoschisi.

NeoliBeralizm - neoklassikaning bir oqimi, klassik iqtisodiy maktabni va Keynschilikni birga qo'llash tarafdori, bunda davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi taklif etiladi. Asosiy vakillari L. fon Mizes (1881-1973), F. fon Xayek (1899-1992) bo'lib, bu oqim Avstriya maktabi Deb ham yuritiladi. Sosialistik (imperativ) rejalashtirishga qat'iy qarshi, chunki bu rejalangan tartibsizlikka olib keladi, Mehnat taqsimoti, xususiy mulk va erkin almashuv sivilizasiyaning mutlaq asosi Deb sanaladi. Xayek 1974 yilda Nobel mukofoti sovrindori bo'lgan. NeoliBeralizm g'oyalari asosida «Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti» yuzaga keladi, uning asoschilari - nemis olimlari V.RebKe (1899-1966), V.Oyken (1891-1950), L.Erxard (1897-1977)lardir. Bu konsepsiya GFR va Shveysyada yaxshi natija berdi, uning asosiy g'oyalari mustaqil O'zbekiston iqtisodiyotida qo'llanilmoqda. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotining asosiy qoidalari: erkin baholarning zarurligi; erkin raqobat; talab va taklifning muvozanati; iqtisodiyotning muvozanati; davlat bozor xo'jaligida shu shartlarni kafolatlashi va uning ijtimoiy yo'naltirilgan rivojini ta'minlash. N. nafaqat ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan, balki kapitalizmning erkin raqobatlariga

asoslangan davridan ham qat'iyon farq qiladi. Mustaqil O'zbekistonda undan ijobiy foydalanilmoqda.

Lukas R.I. - Neoliberalizmning tarafdori, «Rasional kutilmalar» nazariyasi uchun 1995 yilda Nobel mukofoti sovrindori. Ijtimoiy-institusional yo'nalish evolyusiyasi industrial jamiyattan postindustrial, superindustrial (Neoindustrial) jamiyat sari boradigan konvergensiya nazariyalarida (Gelbreyt, P.Sorokin - AQSh, Raymon, Aron - Fransiya, Tinbergen - Niderlandiya) kapitalizm va sosializmning ilg'or tomonlarini olish va amalda qo'llash taklif etiladi.

«**Xalq kapitalizmi**» nazariyasi - kapitalizm transformasiyasi (o'zgarishi) bilan bog'liq, go'yoki hozirgi kapitalizm «eski kapitalizm»dan keskin farq qiladi, ilgari illatlar yo'qolgan. X.k.ning vakillari: Berli, Nidler, Cheyz, Klark, Gelbreyt... «Kapitalning demokratizasiyalashuvi» («Mulk diffuziyasi») yo'li bilan aholining barcha qismi mulkka egalik qiladi (aksionerlik jamiyatlari).

Konvergensiya nazariyasi - bu nazariyaning asosida kapitalistik ijtimoiy sistemalar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy tafovutlar go'yo asta-sekin bartaraf etiladi, degan g'oya yotadi. Asosiy vakillari: U.Rostou, J.Gelbreyt (1908), Ya.Tinbergen (1903).

Ekonometrika konsepsiyalari - iqtisodiyotda matematika metodlaridan keng foydalanishga asoslangan konsepsiyalar. Asosiy vakillari L.Valras, V.PaReto (Lozanna universiteti), fon Neyman, U.Mitchell, E.Barone, M.PanTeleoni. 1910 yilda polshalik iqtisodchi P.Chompa «Ekonometrika» («Ekonometrika») matnini qo'llagan. Ilmiy muomalaga (1926) norvegiyalik R.Frishi kiritgan. AQSh, Buyuk Britaniya, Niderlandiya va boshqa mamlakatlarda keng rivoj topmoqda. Turli iqtisodiy ta'limot yo'nalishlarida qo'llaniladi, ilmiy va amaliy ahamiyatga molik. V.Leontyev ham bu konsepsiyalardan (1906) o'zining «chiqim - chiqarish» uslubida foydalangan (U 1973 yilda Nobel mukofoti sovrindori bo'ldi). 60-70-yillarda bu yo'nalish sobiq SSSR, xususan O'zbekistonda rivoj topdi. Respublikamizning olim va mutaxassislari tomonidan iqtisodiy modellashtirish va algoritmlash bo'yicha muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Jahon xo'jaligi - qadimdan vujudga kelgan, ammo XVI asrdagi buyuk geografik kashfiyotlar tufayli rivoj topgan, ayniqsa II Jahon urushidan keyin avj olgan xalqaro iqtisodiy munosabatlar majmui. Xalqaro mehnat taqsimoti bu xo'jalikning moddiy asosini tashkil etadi. Xalqaro integratsiyada baynalmillik xos.

Xalqaro mehnat taqsimoti - butun jahon xo'jaligining tashkil topish va rivojlanishining hal qiluvchi omili. Birinchi bo'lib uning zarurligini D.Rikardo aytgan. Ayrim ishlab chiqarish korxonalaridagi kabi (A.Smit), jahon xo'jaligida

ham Mehnat taqsimoti nisbiy chiqimlar ustunligini Beradi, ya'ni ayrim mamlakatlarning ma'lum sohada ixtisoslashuvi yuqori samara beradi.

Jahon iqtisodiyoti nazariyalari - jahon bozorida mahsulot, valyuta, ishchi kuchi va boshqalarning harakat jarayonlariga xos qonun va qonuniyatlarini o'rganuvchi nazariyalar. «Ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimoti» nazariyasi tipikdir (E.Xeksher, B.Olin, P.Samuelson); «Mahsulot hayoti sikli» nazariyasi (G.Xufbauer, R.Vernon, M.Pozner); Monopolistik raqobat nazariyasi (E.X.ChemBerlin) va boshqalar.

Absolyut (mutlaq) afzallik prinsipi - A. Smit tomonidan ilgari surilgan g'oya bo'lib, savdo munosabatlaridagi mutlaq afzallikni anglatadi (tovarlarni ishlab chiqarishda sarf-xarajatlarning ustunligi hal qiluvchi hisoblanadi).

Nisbiy afzallik prinsipi - D. Rikardo tomonidan izohlab berilgan prinsip bo'lib, ishlab chiqarish omillari (kapital, Mehnat, yer) xarajatlarining afzalligini ko'rsatadi va tashqi iqtisodiy aloqalarda Keng qo'llaniladi.

Insoniy rivojlanish konsepsiyasi - BMT tomonidan 90-yillarda ilgari surilgan. Unda taraqqiyot natijalarining inson bilan hamohang bo'lishi ko'zda tutiladi, moddiy boylik (yalpi milliy mahsulot) bilan birga sog'lom hayot, savodxonlik, Demokratik institutlar bilan birinchi o'ringa qo'yiladi (ayrim davlatlar kambag'al bo'lishiga qaramay, bu sohada yuqori natijaga erishmoqdalar va aksincha) hamda «ijtimoiy rivojlanish indeksi» (IRI) bilan o'lchanadi.

Nokapitalistik (kapitalizmni Chetlab) rivojlanish konsepsiyasi - ilgari qoloq bo'lgan, kapitalizm taraqqiyoti bosqichini to'la bosib o'tmagan mamlakatlar uchun tavsiya etilgan rivojlanish yo'li. Bir qancha mamlakatlar shu yo'ldan borib, sosializm quryapmiz, Deb o'ylagan. Hayot buni inkor etdi.

O'tish davri - bu yerda ma'muriy-buyruqbozlik (imperativ Rejalashtirilgan) iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o'tish davri. O'z davrida sosiolistik deb atalgan mamlakatlarning, xususan, O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish davri.

Iqtisodiy rivojlanishning «o'zbek modeli» - 1991 yil 1 sentyabrdan mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tgan Respublikamizning ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti **I.A.Karimov** tomonidan ilgari surilgan, uning Besh tamoyili mavjud: *1. Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi va bunda iqtisodiyotning har qanday mafkuradan xoli bo'lishi. 2. Davlat bosh islohotchi. 3. Qonunning hamma narsadan ustun turishi. 4. Kuchli ijtimoiy siyosat. 5. Bozorga bosqichma-bosqich, tadrijiy (evolyusion) yo'l bilan borish.*

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari, hukumat qarorlari

1.1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi // [http:// www.Lex.uz](http://www.Lex.uz).

1.2. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 05.01.2018 y., 03/18/456/0512-son; 10.01.2018 y., 03/18/459/0536-son, 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son.

1.3. «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahriri) // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 05.01.2018 y., 03/18/456/0512-son, 24.07.2018 y., 03/18/486/1559-son, 17.10.2018 y., 03/18/501/2056-son.

1.4. «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.05.2019 y., 03/19/537/3113-son.

1.5. «Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2012 y., 17-son, 188-modda.

1.6. «Ijtimoiy sheriklik to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2014 y., 39-son, 488-modda.

1.7. «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.05.2019 y., 03/19/537/3113-son.

1.8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 5-oktabrdagi «Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni // <http://www.Lex.uz>.

1.9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son, 448-modda, 37-son, 982-modda.

1.10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi «Bandlik sohasida davlat siyosatini yanada takomillashtirish va mehnat organlari faoliyati samaradorligini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni // Xalq so'zi, 2017-yil 25-may.

1.11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-martdagi «O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 22-son, 420-modda, 37-son, 982-modda.

1.12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 6-maydagi «Aholi bandligini ta'minlash bo'yicha olib borilayotgan ishlar natijadorligi va

samaradorligini oshirishda mahalliy ijro hokimiyati va iqtisodiy kompleksning hududiy organlari rahbarlarining shaxsiy mas'uliyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 19-son, 338-modda.

1.13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-iyundagi «Har bir oila – tadbirkor» dasturini amalga oshirish to'g'risida»gi Qarori // O'zA, 2018-yil 8-iyun.

1.14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyuldagi «O'zbekiston Respublikasining tashqi mehnat migratsiya tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarori // Xalq so'zi, 2018-yil 6-iyul.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ma'ruzalari

2.1. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi / O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza // Xalq so'zi, 2016-yil 8-dekabr.

2.2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz / O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq // Xalq so'zi, 2016-yil 15-dekabr.

2.3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak / Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza // Xalq so'zi, 2017-yil 17-yanvar.

2.4. Mirziyoyev Sh.M. Jismoniy va ma'naviy yetuk yoshlar – ezgu maqsadlarimizga etishda tayanchimiz va suyanchimizdir / «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyidagi nutq // Xalq so'zi, 2017-yil 1-iyul.

2.5. Mirziyoyev Sh.M. Konstitutsiya – erkin va farovon hayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustahkam poydevoridir / O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza // Xalq so'zi, 2017-yil 8-dekabr.

2.6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 24.01.2020. www.uza.uz

III. Kitoblar va monografiyalar

1. Simkina L.G. Ekonomicheskaya teoriya. 2-e izd. – SPb.: Piter, 2008. – 384 s.

2. Stankovskaya I.K., Strelets I.A. Ekonomicheskaya teoriya: uchebnik / I.A.Strelets. – 3-e izd., ispr. – M.: Eksmo, 2008. – 448 s.

3. Ekonomicheskaya teoriya / Pod red. A.I.Dobrinina, L.S.Tarasevicha, 3-e izd. – SPb.: Izd. SPbGUEF; Piter, 2008. – 544 s.

4. Kamaev V.D. Ekonomicheskaya teoriya: Kratkiy kurs: uchebnik / V.D.Kamaev, M.Z.Ilchikov, T.A.Borisovskaya. – 2-e izd., ster. – M.: KNORUS, 2007. – 384 s.

5. Kurs ekonomicheskoy teorii: uchebnik / Pod obshch. red. prof. Chepurina M.N., prof. Kiselevoy E.A. – 6-ispravlennoe, dopolnennoe i pererabotannoe izdanie. – Kirov: «ASA», 2007. – 848 s.

6. Sajina M.A. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. dlya vuzov / M.A.Sajina, G.G.Chibrikov. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Norma, 2007. – 672 s.

7. Borisov E.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005. – 544 s.

8. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – M.: Ekonomist', 2005. – 861 s.

9. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – M.: TK Vebli, Izd-vo Prospekt, 2005. – 432 s.

10. Ekonomika. Uchebnik, 8-e izd., prererab. i dopolnennoe. - /Pod red. A.S. Bulatova. M.: Ekonomist, 2005. – 896 s.

11. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – Izd. ispr. i dop. /Pod obshch. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005. – 672 s.

12. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik / Pod red. A.G.Gryaznovoy, T.V.Chechelovoy. – M.: Ekzamen, 2004. – 592 s.

13. Borisov E.F. Ekonomicheskaya teoriya: voprosi – otveti: Ucheb. posobie. – 2-e izd., pererab. i dop. M.: Yuridicheskaya firma «KONTRAKT»: INFRA-M, 2008. – 192 s.

14. Nosova S.S. Ekonomicheskaya teoriya. Elementarniy kurs: uchebnoe posobie / S.S.Nosova. – M.: KNORUS, 2008. – 520 s.

15. Nosova S.S. Ekonomicheskaya teoriya. Distantсионное обучение: uchebnoe posobie / S.S.Nosova. – M.: KNORUS, 2008. – 256 s.

16. Ekonomicheskaya teoriya: uchebnoe posobie / V.M.Sokolinskiy, V.E.Korolkov [i dr.] ; pod red. A.G.Gryaznovoy i V.M.Sokolinskogo. – 4-e izd., ster. – M.: KNORUS, 2008. – 464 s.

Балдоржиев, Д.Д. Экономическая теория: Учеб. пособие / Д.Д. Балдоржиев. – Смоленск, 2002. – 396 с.

17. Борисов, Е. Ф. Основы экономики: Учебное пособие / Е. Ф. Борисов. – М.: Юрайт – Издат, 2009. – 316 с.

18. Куликов, Л.М. Экономическая теория: Учебник/Л.М. Куликов. – М.: ТК Велби, Издательство Проспект, 2010. – 432с.

19. Современная экономика: Учебное пособие /Под ред. О. Ю. Мамедова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2011. – 456 с.
20. Экономика: Учебник / Под ред. Р. П. Колосовой. – М.: Норма, 2011. – 345 с.
21. Экономика: Учебное пособие /Под ред. А.С. Булатова. – М.: Юристъ, 2009. – 896 с.
22. Экономическая теория: Учеб. пособие /Под ред. Н.И. Базылева.- М.: ИНФРА – М, 2011. – 662 с.
23. Экономическая теория: Учебник / Под общей ред. Г. П. Журавлевой, Л. С. Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 714 с.
24. Экономическая теория: Учебник / Под ред. Н.И. Базылева, С.П. Гурко. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 512 с.
25. Экономическая теория: Учебник / Под ред. О.С. Белокрыловой. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2012. – 448 с.
26. Экономическая теория: Учебник/ под ред. В.Д. Камаева, Е.И. Лобачевой. – М.: Юрайт-Издат, 2012. – 557с.
27. Экономическая теория: Учебное пособие /Под ред. В.И. Видяпина. – М.: ИНФРА – М, 2012. – 714 с.

Internet saytlari

1. www.lib.ua-ru.net/content
2. www.educate.com.ua/book
3. www.refine.org.ua

I.f.n. dots. B.M.Babakulov.
I.f.n. dots. K.Sh.Yuldashev.
I.f.f.d. dots. Sh.S.Sharifov.

ZAMONAVIY IQTISODIY NAZARIYALAR

Muharrir
Musahhih
Texnik muharrir

X. Rahimova
N. Isroilov
O. Shukurov

ISBN 978-9943-7276-1-8

2021-yil 15 dekabrda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.
2021-yil 20 dekabrda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.
Qog‘oz bichimi 60x84.1/16. “Times New Roman” garniturasini.
Offset qog‘ozi. Shartli bosma tabog‘i – 10,5.
Adadi 50 nusxa. Buyurtma № 573

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

